

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 12**, 1-302, Sarajevo 2013.

INSTITUTE FOR HISTORY • **No 12**, 1-302, Sarajevo 2013

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Institut za novije zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
ENES PELIDIJA, Filozofski fakultet, Sarajevo / Faculty of Philosophy, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA RAMIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in
the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci
Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University
Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 7

Članci • Articles

ZAVNOBiH – pogledi iz nove perspektive

ZAVNOBiH – view from new perspective

Husnija Kamberović

POVODOM SEDAMDESET GODINA OD PRVOG ZASJEDANJA
ZAVNOBiH-a

ON THE OCCASION OF THE 70TH ANNIVERSARY OF THE FIRST
SESSION OF THE STATE ANTI-FASCIST COUNCIL FOR THE PEOPLE'S
LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (ZAVNOBiH) 11

Mustafa Imamović

ZAVNOBiH I DRŽAVNOPRAVNI KAPACITET BOSNE I HERCEGOVINE
ZAVNOBiH AND THE CONSTITUTIONAL CAPACITY OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA

17

Mirko Pejanović

BOSNA I HERCEGOVINA OD ZAVNOBiH-a DO DAYTONSKOG
SPORAZUMA – KONTINUITET IZGRADNJE DRŽAVNOSTI
U XX STOLJEĆU

BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM ZAVNOBiH TO THE DAYTON
AGREEMENT – THE CONTINUATION FOR BUILDING
OF STATEHOOD IN THE 20TH CENTURY..... 27

Historijska traganja • Historical searches

3

- Suad Arnautović
IZBORNI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI PREMA DEKLARACIJI O
PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE
THE ELECTORAL SYSTEM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
ACCORDING TO THE DECLARATION ABOUT THE RIGHTS
OF THE CITIZENS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA **49**
- Denis Bećirović
ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a I PRVI USTAV NARODNE REPUBLIKE
BOSNE I HERCEGOVINE
THE SESSIONS OF ZAVNOBiH AND THE FIRST CONSTITUTION OF
THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA **83**
- Seka Brkljača
OSVRT NA ISTORIOGRAFSKU PRODUKCIJU O ZAVNOBiH-u
A REVIEW OF THE HISTORIOGRAPHIC PRODUCTION
ABOUT ZAVNOBiH **101**
- Vera Katz
KONSTITUIRANJE KOMUNISTIČKE VLASTI PREMA OBJAVLJENIM
DOKUMENTIMA ZAVNOBiH-a
THE CONSTITUTING OF COMMUNIST GOVERNMENT
ACCORDING TO THE PUBLISHED DOCUMENTS OF ZAVNOBiH **119**
- Željko Karaula
POGLEDI USTAŠKIH MEDIJA PREMA PARTIZANSKIM ZASJEDANJIMA
“SRPSKOG” AVNOJ-a
THE OPINIONS OF THE USTASHA MEDIA TOWARDS
THE PARTISAN SESSIONS OF THE “SERB” AVNOJ **141**
- Adnan Jahić
IDEJA AUTONOMIJE BOSNE I HERCEGOVINE 1941-1945. U OKVIRIMA
IZVORA I HISTORIJSKE REKONSTRUKCIJE
THE CONCEPT OF BOSNIAN AUTONOMY 1941-1945 IN THE
FRAMEWORK OF ARCHIVAL SOURCES AND HISTORICAL
RECONSTRUCTION **155**

- Dženita Sarač-Rujanac
ODNOS BOSANSKOHERCEGOVAČKE POLITIČKE ELITE PREMA
VRIJEDNOSTIMA ZAVNOBiH-a TOKOM 1970-IH I 1980-IH GODINA
THE ATTITUDE OF THE BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN
POLITICAL ELITE TOWARDS THE VALUES OF ZAVNOBiH DURING
THE 1970-IES AND 1980-IES **185**
- Edin Omerčić
METAMORFOZE PRAZNIKA: OBILJEŽAVANJE PRVOG ZASJEDANJA
ZAVNOBiH-a (1983-1988-1993)
THE METAMORPHOSIS OF HOLIDAYS: THE MARKING
OF THE FIRST SESSION OF ZAVNOBiH (1983-1988-1993).....**201**
- Aida Ličina Ramić
NAGRADA ZAVNOBiH-a – OSNIVANJE, TRAJANJE I ZNAČAJ
THE “ZAVNOBiH PRIZE” – ESTABLISHMENT, CONTINUATION
AND SIGNIFICANCE**215**
- Sanja Gladanac
SLIKA ZAVNOBiH-a U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM
UDŽBENICIMA HISTORIJE (1945-2013)
THE PORTRAYAL OF ZAVNOBiH IN THE HISTORY TEXTBOOKS
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-2013).....**231**
- Amra Čusto
ZAVNOBiH U KULTURI SJEĆANJA
ZAVNOBiH IN THE CULTURE OF REMEMBRANCE**253**

U spomen na • In memory of
akademik Marko Šunjić (1927-1998)

- Nedim Rabić
NAUČNO DJELO MARKA ŠUNJIĆA – POVODOM 15 GODINA
OD SMRTI

THE SCIENTIFIC WORK OF MARKO ŠUNJIĆ – ON THE OCCASION OF THE 15TH ANNIVERSARY OF HIS DEATH	269
Upute autorima priloga	297

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

Povodom sedamdeset godina od održavanja Prvog zasjedanja ZAVNO-BiH-a, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu organizirao je 20. novembra 2013. godine okrugli stol pod naslovom *ZAVNOBiH – pogledi iz nove perspektive*. Domaćin učesnicima skupa bila je Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine u Sarajevu. U ovom tematskom broju časopisa predstavljamo vam četrnaest radova s ovog okruglog stola. Sa zadovoljstvom vam preporučujemo pripremljene članke jer oni svojom utemeljenošću, zanimljivošću i pogledom iz nove perspektive osvjetljavaju ove važne događaje iz bosanskohercegovačke povijesti. “Naše podsjećanje na taj događaj više je od pukog sjećanja na jedan historijski događaj. To je, zapravo, podsjećanje na sve nade i ideale, ali i na izgubljene iluzije dvadesetog stoljeća. (...) To je priča o istinama i zabludama, o dobru i zlu, o antifašizmu i fašizmu”, kako je to u svom uvodnom izlaganju istakao prof. dr. Husnija Kamberović, direktor Instituta, na čiju je inicijativu i organiziran ovaj okrugli stol.

U ovom broju *Historijskih traganja* za 2013. godinu, s velikim poštovanjem objavljujemo članak Nedima Rabića o akademiku Marku Šunjiću, povodom petnaest godina od njegove smrti. Obiman rad sa biografskim i bibliografskim podacima uz serioznu ocjenu životnog djela profesora Šunjića, starije čitatelje podsjetit će na uvaženog profesora sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a mlađe potaknuti da saznaju mnogo više o znanstveniku koji je dao ogroman doprinos historiografiji srednjovjekovne Bosne, Dalmacije i Evrope.

Nakon ovih kratkih napomena o sadržaju časopisa, srdačno vas pozivamo na suradnju.

Redakcija

Članci • Articles

ZAVNOBiH – pogled iz nove perspektive

ZAVNOBiH – view from new perspective

UDK 94 (497.6) "1943.11.25"
Uvodno izlaganje

POVODOM SEDAMDESET GODINA OD PRVOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a

Husnija Kamberović

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

U svom uvodnom izlaganju autor je napravio pregled najznačajnijih datuma i značaja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u povijesti Bosne i Hercegovine. Mada se danas 25. novembar ne obilježava kao Dan državnosti Bosne i Hercegovine u svim dijelovima njenog teritorija, ipak poruke ZAVNOBiH-a ostaju trajna vrijednost za njen evropski put.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, 25. novembar, anti-fašizam

Sedamdeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a dovoljan je vremenski raspon da se pokuša analizirati historijski značaj tog zasjedanja, ali i da se ocijeni dosadašnja brojna literatura o tome. Naše podsjećanje na taj događaj više je od pukog sjećanja na jedan historijski događaj. To je, zapravo, podsjećanje na sve nade i ideale, ali i na izgubljene iluzije dvadesetog stoljeća. To je priča o sveukupnoj povijesti ove zemlje, o njenim drevnim kraljevima, gracioznim i zanosnim princezama, slavnim junacima, nepoznatim malim herojima. To je priča o istinama i zabludama, o dobru i zlu, o antifašizmu i fašizmu.

Teško je naći zemlju u Evropi koja je samo u jednom stoljeću promijenila šest državnopravnih okvira, a da pri tome, usprkos tim promjenama, nije došlo do unutarnjeg razaranja tkiva te države. Bosna i Hercegovina je, od osmanskog, preko austrougarskog, jugoslavističkog, endehazijskog i socijalističkog do neovisnog državnopravnog statusa, prošla kroz “kratko dvadeseto stoljeće”, kako ga naziva slavni britanski historičar Eric Hobsbawm, preko brojnih prepreka i izazova koji su se u nekim razdobljima činili gotovo nepremostivim. Ne samo vanjsko okruženje, nego i složena unutarnja struktura države, ponekad su odavali mračne utiske o njenoj budućnosti. Zbog toga je ova zemlja imala nekoliko prijelomnih događaja u svojoj povijesti, ali je malo tih događaja koji se po svome značaju mogu uspoređivati sa događajem kojega se danas sjećamo. Profesor Todor Kuljić je u jednom svom eseju naslovljenom *Integracija preko datuma*, raspravljajući općenito o značaju obilježavanja praznika zaključio: “Praznici kao institucionalizovani datumi pamćenja, upozoravaju ne samo na to čega treba da se sećamo, nego i kada i kako treba da se sećamo. Društvenopolitičko usklađivanje pojedinačnog pamćenja je na delu kada istog dana cela zajednica pamćenja usmerava istorijsku pažnju na isti trenutak prošlosti preko usklađenog, ‘u korak’ doteranog pamćenja. Drugim rečima, kalendar olakšava da se kolektivno pamti na nivou cele zajednice, a ne fragmentarno”. Oduvijek su vladajuće elite preko određivanja praznika koji će se obilježavati nastojale izgrađivati kolektivno pamćenje i preko toga stvarati kolektivnu svijest. U Bosni i Hercegovini je također u skladu s promjenama političkih elita krajem 20. stoljeća došlo i do revizije praznika, ali činjenica da iz tog oficijelnog kalendara sjećanja, makar i na jednom dijelu ove zemlje nije izostavljen 25. novembar ukazuje kako taj datum ima posebno značenje u bosanskohercegovačkoj povijesti. Francuski povjesničar Pierre Nora je u jednom eseju pod naslovom *Između pamćenja i Historije. Problematika mjesta* spominjao “velike događaje” kao mjesta u panorami nacionalnog pamćenja. On tu zastupa tezu kako postoje dva tipa događaja, neovisno o njihovoj veličini. “Prvi su ponekad beznačajni, u svoje vrijeme jedva primjetni događaji, no kojima je budućnost retrospektivno dodijelila veličinu i status izvorišta, veličanstveni karakter inauguralnih prekida”. Upravo takvim ja smatram događaj od 25. novembra 1943. godine, kojega se danas sjećamo.

Bosna i Hercegovina je toga 25. novembra 1943. godine obnovila svoju državnost, koju je pod naletom moćnoga Osmanskog carstva izgubila 1463. godine. U akademskim krugovima bilo je puno rasprava o tome kako okarak-

terizirati razdoblje u bosanskohercegovačkoj povijesti od pada pod Osmanlije 1463. do zasjedanja ZAVNOBiH-a 1943. godine. Neki su čak tvrdili kako Bosna i Hercegovina kao država uopće ne postoji do 1992. godine i da postoji jasan diskontinuitet u državnompravnom smislu od 1463. do 1992. godine. Nije ovo prilika da se ulazi u akademsku raspravu o tim pitanjima, ali je nemoguće ne spomenuti potrebu sagledavanja događaja u širim povijesnim kontekstima. Srednjovjekovna država nije identična modernim državama, pa ni pojam državnoga kontinuiteta nije identičan u predmoderna i moderna vremena. Bosna je u povijesti prošla različita razdoblja. Bosanska država posrtala je i ponovo se uspinjala, a na nama je da dekodiramo odnose između tih posrnuća i uspona kako bismo mogli uočiti konstante bosanske povijesti. U tom smislu i naše sjećanje na 25. novembar, i općenito postojanje službenih praznika domoljubne vrste, samo potvrđuje argument već spominjanog francuskog povjesničara Pierra Nora, da se "(...) temporalna i topografska mjesta pamćenja pojavljuju u onim vremenima i na onim mjestima gdje postoji percipiran ili konstruiran lom s prošlošću". Ali, upravo su ta mjesta pamćenja postala elementi na kojima se gradio zaseban identitet. U tom je smislu i značaj 25. novembra neizmjeran u građenju bosanskog identiteta. Zašto je to tako? Otkuda baš takav značaj događaja od 25. novembra 1943. godine? Želim odmah reći da značaj 25. novembra nije oduvijek bio isti. U socijalističko doba taj datum je pao samo četiri dana pred Dan Republike, 29. novembra, i dugo je bio u sjeni tog praznika. Nije to ništa čudno. Uostalom, i u Philadelphiji, gdje je proglašena neovisnost Sjedinjenih Američkih Država, sve do pedesetih godina 19. stoljeća nije postojao konsenzus o tome kako obilježavati godišnjicu. Suprotstavljene grupe su se čak i na ulicama sukobljavale oko tumačenja revolucionarnog naslijeđa, a tek kada se ta borba utišala Amerikanci su počeli slaviti 4. juli usaglašeno. Zbog toga ne čudi što niti danas mi u Bosni i Hercegovini nemamo usaglašene stavove vladajućih političkih elita oko 25. novembra. No, bez obzira na tu neusaglašenost, koja ne govori o značaju 25. novembra nego o savremenim političkim elitama, događaj od 25. novembra 1943. godine je sigurno jedan od najznačajnijih događaja u našoj povijesti. Toga je dana, na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Varcar Vakufu (Mrkonjić Gradu), nakon živahnih rasprava koje su prije toga trajale nekoliko mjeseci, donesena Rezolucija u kojoj je definirano da "Narodi Bosne i Hercegovine (...) hoće da je njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanske nego i srpska i hrvatska i muslimanska bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u

kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata”. U nastavku Rezolucije ističe se kako će narodi Bosne i Hercegovine učestvovati “ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije”. Ova je Rezolucija oživotvorila bosansku državnost (premda će tek na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 1. jula 1944., Bosna i Hercegovina biti definirana kao šesta federalna jedinica), i 1992. postala pravni temelj za referendum i međunarodno priznanje naše države. Dugo se i u našoj historiografiji i u javnom diskursu špekuliralo oko rasprava koje su sredinom 1943. vođene među komunističkom elitom o statusu Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenske federacije. Historijska je činjenica da je za vrijeme tih rasprava bila jedna dosta jaka i utjecajna komunistička grupa koja je osporavala ravnopravan status Bosni i Hercegovini u jugoslavenskoj federaciji nudeći joj status autonomne pokrajine. Međutim, treba naglasiti da korijen takvih diskusija nije sadržan u osporavanju zasebnog identiteta Bosne i Hercegovine, nego samo u dosljednom slijedenju sovjetskoga modela organizacije države koji je predviđao da federalne jedinice trebaju biti ustrojene kao nacionalne države, a etnički izmiješane povijesne regije kao autonomne pokrajine ili oblasti priključene pojedinim nacionalnim republikama. Jugoslavenski su komunisti sve do 1948. bili najdosljedniji sljedbenici sovjetskoga modela socijalizma, te i ne čudi da je jedna grupa utjecajnih komunističkih lidera i u ovo ratno vrijeme, oslanjajući se baš na taj sovjetski model, bila namijenila Bosni i Hercegovini autonoman, a ne ravnopravan i federalan status u jugoslavenskoj federaciji.

Značaj 25. novembra nije samo u Rezoluciji, koja na svoj već dobro poznati način definira Bosnu i Hercegovinu kao zemlju koja nije “ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska”, nego više u činjenici da je na taj datum uspostavljeno teritorijalno jedinstvo Bosne i Hercegovine i garantirana ravnopravnost i jednakost svih Srba, Hrvata i Muslimana u njoj. Nešto kasnije, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944., Bosna i Hercegovina je definirana kao “ravnopravna federalna jedinica u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji”, te se posebno naglašava “ravnopravnost Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina”. Ovaj stav iz Deklaracije o pravima građana od 1. jula 1944. sigurno je jedan od najznačajnijih stavova koje je usvojio ZAVNOBiH, jer upravo ova Deklaracija, naslanjajući se na raniju Rezoluciju sa Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, definira *nedjeljivost*

Bosne i Hercegovine. To naglašavanje *nedjeljivosti* je pojam koji mora postati sastavnim dijelom svake priče o Bosni i Hercegovini. Bez obzira da li se radi o pričama o prošlosti ili budućnosti ove zemlje. Na toj nedjeljivosti su insistirale i bosanskohercegovačke vladajuće elite poslije Drugog svjetskog rata. Na tome su one posebno bile aktivne tokom 1960-ih i 1970-ih godina, kada je Bosna i Hercegovina učvrstila svoju ravnopravnu poziciju unutar jugoslavenske federacije. Ta ravnopravnost je istodobno značila afirmaciju bosanskohercegovačke državnosti, koja, doduše, nije imala međunarodni pravni status, ali će početkom 1992. i taj status međunarodno priznate države Bosna i Hercegovina dobiti zahvaljujući odlukama donesenim 25. novembra 1943. godine.

Danas, kada se provodi duboka revizija naše povijesti, često je prisutna teza o antifašističkim borcima iz Drugoga svjetskog rata, organizatorima zasjedanja ZAVNOBiH-a, koji su se borili isključivo za Jugoslaviju kao državu, a ne i za Bosnu i Hercegovinu kao državu. Nasuprot tim tezama, ovdje ću se samo pozvati na knjigu pod naslovom *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni. Partizani i četnici od 1941. do 1943.* britanskog historičara Marka Attila Hoarea u kojoj je argumentirano dokazao da su bosanskohercegovački antifašisti vodili probosansku propagandu i na tome mobilizirali i bosanskohercegovačke Srbe, i bosanskohercegovačke Hrvate i bosanskohercegovačke Muslimane, koji su se uključili u borbu za multinacionalnu Bosnu i Hercegovinu, a protiv onih koji su mobilizirali mase za stvaranje velike Srbije ili velike Hrvatske. Drugim riječima, on je nedvosmisleno pokazao da se i najveći dio bosanskohercegovačkih Srba uključio na strani onih koji su podržavali multinacionalnu Bosnu i Hercegovinu i borio protiv dijela bosanskohercegovačkih Srba koje su četnici mobilizirali radi stvaranja Velike Srbije, i na antihrvatskom i antimuslimanskom šovinizmu. Zbog toga i djeluje gotovo nepojmljivo da se danas neko želi odricati antifašističkih ideala za koje se borio najveći dio svih bosanskohercegovačkih nacionalnih zajednica tokom Drugog svjetskog rata.

U vremenu poslije završetka posljednjeg rata unutar vladajućih političkih elita u Bosni i Hercegovini dugo se diskutiralo o državnim praznicima. Pojavljivale su se različite ideje i prijedlozi, ali i praksa obilježavanja državnih praznika. Međutim, nikakav kompromis oko toga nije postignut. Dio države ostao je vjeran odlukama 25. novembra. Posebno je važno da se tim odlukama od 25. novembra ne pridaje nikakvo ideološko značenje, nego se taj datum promatra u kontekstu njegova značaja za državnu historiju ove zemlje. Međutim, loše je ako se ovome datumu počne prilaziti samo iz formalnih ra-

zloga. Sedamdesetih i osamdesetih godina na ovaj dan su u pogon puštane tvornice, otvarane škole, putevi, mostovi. Danas smo zadovoljni ako se barem održi zvanični prijem, a vrpce o počecima gradnje nekih privrednih objekata se obično presijecaju uoči izbora. A kada izbori prođu – prođe i želja za gradnjom tih objekata.

Summary

ON THE OCCASION OF THE 70TH ANNIVERSARY OF THE FIRST SESSION OF THE STATE ANTI-FASCIST COUNCIL FOR THE PEOPLE'S LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (ZAVNOBiH)

Seventy years since the First Session of the Anti-fascist Council for the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina is a sufficient time span for the analysis of its historical significance but also for the evaluation of the vast literature about it. Although, in present Bosnia and Herzegovina, opinions of the ruling political elites about the 25th November are not adjusted, this event is certainly one of the most important in our history. It is particularly significant that the decisions of the 25th November are not attributed ideological importance and that this date should be considered in the context of its importance for the constitutional history of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, ZAVNOBiH, 25th November, anti-fascism

UDK 323:327 (497.6) "19"
Pregledni rad

ZAVNOBiH I DRŽAVNOPRAVNI KAPACITET BOSNE I HERCEGOVINE

Mustafa Imamović

Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

U ovom radu autor pregledno objašnjava državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine zasnovan na odlukama donesenim na Prvom i Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, jer se upravo na njegovim razlozima i njegovoj legitimnosti, temelji međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine kao samostalne države početkom 1992. godine, u granicama koje je imala kao središnja federalna jedinica, odnosno republika bivše Jugoslavije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, državnopravni položaj, Badinterova komisija

Nije nimalo jednostavno cijeniti danas, nakon 70 godina, mjesto Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) u državnopravnoj historiji Bosne i Hercegovine kada se s raznih strana njegova uloga i značaj omalovažavaju sve do potpunog odbacivanja i poricanja. Ta poricanja rasplamsala su se krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća u cilju destrukcije Bosne i Hercegovine, odnosno njenog uništenja kao države. Tada su s određenih strana lansirane naučno neutemeljene, a politički neodgovorne i opake tvrdnje, da su granice Bosne i Hercegovine "vještačke" ili "administrativne", odnosno, kako se tada s prizvukom diskvali-

fikacije govorilo, “avnojevske”. U tom kontekstu moglo se čuti kako je Bosna i Hercegovina “turska”, “vještačka” ili neka slična tvorevina koju kao takvu treba uništiti. Takvim se tvrdnjama nije dovođila u pitanje samo Bosna i Hercegovina, nego i cjelokupna federalna struktura Jugoslavije, što je sve bilo u funkciji priprema za agresiju i rat 1991, odnosno 1992-1995. godine. Namjerno se i smišljeno ignorirala činjenica da su granice Bosne i Hercegovine prirodno i historijski oblikovane još od srednjeg vijeka, i dalje razvijane u različitim političkim okolnostima, uz stalnu potvrdu kontinuiteta teritorija i zemaljskog i državnog imena Bosne i Hercegovine.

Odatle, Bosna i Hercegovina nije nikakva ahistorijska tvorevina, nego povijesno data zemlja čiji je državnopravni kapacitet potvrđen u uslovima antifašističkog Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a) kroz osnivanje i odluke ZAVNOBiH-a.

Osnivanje ZAVNOBiH-a je u tim uslovima predstavljalo historijski logičan i pravno potpuno legitiman čin kao izraz državnopravnog kontinuiteta i političkog identiteta Bosne i Hercegovine. Taj identitet građen je na kontinuitetu predstave o Bosni i Hercegovini kao postojanoj historijskoj zajednici. On je u cjelosti potvrđen i određen uspostavom ZAVNOBiH-a čije su odluke imale dalekosežan ustavni i međunarodnopravni značaj i domašaj. S druge strane, sam ZAVNOBiH i njegove odluke prirodan su historijski rezultat višestoljetnog državnopravnog razvitka Bosne i Hercegovine i oblikovanja njenog identiteta. U tom pogledu je povijest Bosne i Hercegovine bitno obilježena njenim državnopravnim, odnosno teritorijalnim i političkim kontinuitetom koji se može pratiti punih hiljadu godina, još od ranog evropskog i južnoslavenskog srednjeg vijeka, pa sve do danas.

Osnivanje ZAVNOBiH-a i drugih zemaljskih antifašističkih vijeća po pojedinim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama predstavljalo je odlučujući korak u pravcu potpune realizacije jednog od osnovnih ciljeva Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) da se Jugoslavija obnovi i izgradi kao federativna država. Realizacija tog cilja tekla je u uslovima Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a), odnosno borbe protiv okupatora i svih njegovih pomagača, uz odlučno nastojanje da se u okviru te borbe spriječi svaki genocid. Uporedo s tim, revolucionarnim putem rušila se stara vlast u svim njenim vidovima i uspostavljala nova organizacija vlasti i nova država na federalnim osnovama.

Odluka o federalnom uređenju nove države proistekla je iz iskustva nestabilnosti Kraljevine Jugoslavije između dva svjetska rata, koja je zbog nesre-

đenih nacionalnih odnosa stalno prolazila kroz veće ili manje političke krize. Odatle su unutar Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) tridesetih godina prošlog stoljeća vođene vrlo žive rasprave o nacionalnom pitanju i načinu njegovog rješavanja. Neposredno prije početka Drugog svjetskog rata došlo se do odluke da bi federalizacija Jugoslavije predstavljala politički najcjelishodnije rješenje njenog nacionalnog kompleksa.

Politikom federalizacije nove Jugoslavije rješavani su životni zahtjevi ravnopravnosti njenih naroda i narodnosti. Federalizacijom zemlje, to jest osnivanjem zemaljskih antifašističkih predstavničkih tijela, narodi i narodnosti Jugoslavije su dobivali pouzdane političke instrumente i sredstva za zaštitu svojih osobnosti i prava i istovremeno međusobno povezivanje u uslovima ravnopravnosti kao suštine politike bratstva i jedinstva. Takva politika je za uspjeh narodnooslobodilačkog pokreta imala temeljni značaj.

Prvim korakom u tom pravcu mogu se smatrati otvorena pisma napredne studentske omladine Bosne i Hercegovine. Na inicijativu tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije bosansohercegovačka studentska omladina obratila se otvorenim pismima javnosti u decembru 1937, zatim marta 1938. i decembra 1939. godine. Ta je pisma potpisalo 509 studenata iz Bosne i Hercegovine svih nacionalnosti, Srba, Bošnjaka, Hrvata i Jevreja. Svojim sadržajem ova pisma predstavljaju prijelom u gledanju KPJ na etničku realnost i historijski subjektivitet Bosne i Hercegovine, posebno na nacionalno pitanje bosanskih muslimana. Ovi studenti iz Bosne i Hercegovine, koji su uglavnom studirali na univerzitetima u Beogradu i Zagrebu, izrazili su ovim pismima u prvom redu "privrženost rodnoj grudi i svom zavičaju". Oni u tim pismima, kao ljudi "kod postojbine, a bez postojbine" iz osjećanja i dužnosti, prava i potrebe, zahtijevaju autonomiju Bosne i Hercegovine.

U trećem pismu posebno se ističe da na prostoru između Drine, Save i Une "kao i s obje strane Neretve" stoljećima žive Srbi, Muslimani i Hrvati. Oni su na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine nacionalno "isprepleteni" i među njima nije moguće postaviti granicu koja ne bi bila "teška nepravda", prije svega prema Muslimanima, koji "oduvijek čine jednu cjelinu". Pisma studentske omladine ukazala su prvenstveno na historijsko i egzistencijalno zajedništvo naroda Bosne i Hercegovine. To zajedništvo potpisnici pisama nisu vidjeli samo kao prošlost, nego kao opredjeljenje za budućnost. U pismima je sadržana i ideja bratstva-jedinstva, koja će kao politički program biti istaknuta na zastavi antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945. godine. Upravo

na tragu ovih pisama, bosanskohercegovački komunisti su otvoreno na svojoj Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ u julu 1940. izašli s programom “narodne autonomije Bosne i Hercegovine”, u kojoj će ravnopravno u demokratiji živjeti Muslimani (Bošnjaci), Srbi i Hrvati. Ova “demokratska narodna autonomija”, kao njihov zajednički interes, biće osnovni programski cilj NOP-a 1941-1945. godine, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina. To je značilo jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu unutar demokratske federativne Jugoslavije. Taj cilj je u državnopravnom smislu realiziran osnivanjem i odlukama ZAVNOBiH-a.

Odlukom ZAVNOBiH-a, donesenom na njegovom Prvom zasjedanju 25. novembra 1943. u Mrkonjić Gradu, uspostavljeni su njeno teritorijalno jedinstvo i obnovljena njena državnost. Odlukama koje je ZAVNOBiH donio na Drugom zasjedanju, održanom u Sanskom Mostu u ljeto 1944. godine, Bosna i Hercegovina je konstituirana u svojim povijesnim granicama kao država ravnopravnih građana Srba, Muslimana (Bošnjaka) i Hrvata, odnosno kao federalna jedinica u okviru demokratske i federativne Jugoslavije. Ovim odlukama ZAVNOBiH-a suštinski je određen politički identitet Bosne i Hercegovine. Taj identitet ostvarivan je u praksi u okviru jugoslavenske državne zajednice koja je u antifašističkom ratu 1941-1945. obnovljena na federativnim i republikanskim osnovama. Njena je obnova bila uslov nacionalnog oslobođenja jugoslavenskih naroda. To se posebno odnosi na Srbe, Hrvate i Bošnjake, jer je Jugoslavija bila jedini politički okvir u kojem su svi Srbi, svi Hrvati i svi Bošnjaci mogli ravnopravno živjeti u jednoj državi. S druge strane, sam ZAVNOBiH i njegove odluke logičan su rezultat višestoljetnog oblikovanja političkog identiteta Bosne i Hercegovine. Osnivanje ZAVNOBiH-a, te općenito zemaljskih antifašističkih vijeća po pojedinim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama, predstavljalo je realizaciju jednog od četiri osnovna cilja NOP-a o uređenju i izgradnji nove Jugoslavije na federativnom principu kao sredstvu rješenja nacionalnog pitanja. Ostala tri osnovna cilja bila su borba protiv okupatora i svih njegovih pomagača, zatim u okviru te borbe sprečavanje svakog genocida, odnosno “bratoubilačkog rata”, te uporedo s oružanom borbom rušenje stare i izgradnja nove, civilne organizacije vlasti. U tom su smislu sve odluke ZAVNOBiH-a, kao ratnog i revolucionarnog parlamenta Bosne i Hercegovine, imale dalekosežan ustavni i međunarodnopravni značaj.

Vijećnici ZAVNOBiH-a su na prvom mjestu usvojili Rezoluciju ZAVNOBiH-a i Proglas narodima Bosne i Hercegovine kojima je izražena želja naroda Bosne i Hercegovine da njihova zemlja koja nije ni srpska, ni hrvatska,

ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska, bude zbratimljena zajednica u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost svih Srba, Muslimana i Hrvata. Najznačajniji faktori koji su opredijelili vođstvo NOP-a da Bosnu i Hercegovinu uključi u federativnu Jugoslaviju kao ravnopravnu federalnu jedinicu bili su, na prvom mjestu, činjenica da je Bosna i Hercegovina imala i ima svoju državnu, tj. političku tradiciju, te da je u tom pogledu ideja i praksa njene samostalnosti i autonomije imala, također, dugu tradiciju. Uz sve to, na njenom području žive međusobno izmiješana tri naroda, Muslimani (Bošnjaci), Srbi i Hrvati i više etničkih manjina. Odatle bi priključenje ove zemlje nekoj drugoj federalnoj jedinici bilo politički neprihvatljivo rješenje s nepredvidivim posljedicama. Podjela Bosne i Hercegovine također nije dolazila u obzir, jer bi vodila unutrašnjem cijepanju njenih naroda. U tim je činjenicama ležala osobenost mjesta i položaja Bosne i Hercegovine unutar jugoslavenske federativne države stvorene u NOR-u, kao velikom antifašističkom ratu 1941-1945. godine.

Među odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a održanog od 30. juna do 1. jula 1944. u Sanskom Mostu, poseban značaj ima Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, kojom su građanima BiH garantirana osnovna ljudska prava koja čine sadržinu svakog demokratskog ustava. To su nacionalna ravnopravnost, sloboda savjesti i vjeroispovijesti, sloboda zбора i dogovora, sloboda udruživanja i štampe, lična i imovinska sigurnost građana, sloboda privatne inicijative u privrednom životu, ravnopravnost spolova u svim oblastima društvenog života, aktivno i pasivno pravo glasa s navršених 18 godina života, pravo žalbe, načelo da “niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka”, uvođenje vojne obaveze za sve građane Bosne i Hercegovine sposobne za nošenje oružja, itd. Jednom riječju, ova deklaracija je sadržavala “neizbježni generalštab sloboda od 1848”, kako ga je, kao sastavni dio svih buržoaskih ustava, svojevremeno označio Marx. Tu se svugdje eksplicitno navode lična sloboda, sloboda štampe, govora, udruženja, zбора, nastave, religije, itd. Načelno, po ustavu te su slobode nepovredive, što znači da se svaka od tih sloboda proglašava bezuvjetnim pravom francuskog *citoyena*, ali sa stalnom primjedbom da je neograničena ukoliko je ne ograničavaju “jednaka prava drugih i javna sigurnost” ili “zakoni” koji upravo treba da dovedu do te harmonije individualnih sloboda u međusobnom odnosu i odnosu na javnu sigurnost. U tom kontekstu treba gledati i značaj i domašaj Deklaracije ZAVNOBiH-a.

ZAVNOBiH je izvršio restituciju državnosti i teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine koja je, prvi put u hiljadu godina, bila narušena od strane šestojanuarskog režima 1929. i okupacijom 1941. godine. Odatle je na temelju ZAVNOBiH-a, odnosno ZAVNOBiH-om uspostavljenog položaja Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenske federacije, 1992. godine došlo do njenog međunarodnog priznanja kao samostalne države.

Tokom procesa disolucije Jugoslavije, prvih višestranačkih izbora, novembra 1990. godine, priprema za rat i podjelu Bosne i Hercegovine, nacionalističke snage svakog porijekla i političkih orijentacija smatrale su ZAVNOBiH, uključujući i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), glavnom smetnjom vlastitom legitimitetu. U tom smislu odrican je legitimitet ne samo ZAVNOBiH-u, nego i AVNOJ-u. Takva poricanja bila su politički proizvoljna, a pravno neosnovana. Jugoslavija koja je i kakva je uspostavljena odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a bila je priznata članica velike antihitlerovske koalicije. Ona je kao takva bila jedna od država učesnica osnivačke konferencije Organizacije ujedinjenih nacija (OUN) održane od 25. aprila do 26. maja 1945. godine u San Franciscu. Avnojevska, odnosno Demokratska Federativna Jugoslavija bila je među prvih pedeset država potpisnica Povelje OUN, što znači da je bila članica ove međunarodne organizacije od njenog osnivanja 24. oktobra 1945. godine. Očigledno da je međunarodna zajednica od početka priznavala legitimnost AVNOJ-a i pravovaljanost njegovih odluka. U tom kontekstu ZAVNOBiH je uživao potpunu legitimnost, kako sa stanovišta unutrašnjeg, tako i međunarodnog pravnog poretka. Status Bosne i Hercegovine kao države definitivno je uređen njenim Ustavom od 31. decembra 1946. godine. Polazeći od odluka ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, Ustav definiše Bosnu i Hercegovinu kao "narodnu državu republikanskog oblika". Ustav istovremeno u članu 2. utvrđuje da se Bosna i Hercegovina, koristeći svoje pravo na samoopredjeljenje, ujedinila sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom i Crnom Gorom u zajedničku državu, Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju i na nju prenijela samo ona prava koja su toj saveznoj državi data njenim ustavom. U skladu s tim, ustavnim amandmanom XVIII iz 1972. godine, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina (SRBiH) definirana je kao "državna zajednica" svih njenih građana, odnosno naroda Bosne i Hercegovine, Srba, Muslimana i Hrvata, te pripadnika drugih naroda, narodnosti i etničkih grupa koji u njoj žive. Ustavom iz 1974. godine Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) dobila je elemente ugovorne zajed-

nice ili konfederalne države. Ovim ustavom SFRJ je definirana kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Republike su, po ovom ustavu, “države zasnovane na suverenosti naroda”. Za eventualnu izmjenu ili dopunu odredbi ovog ustava, kojima se uređuje položaj republika i njihovi odnosi s federacijom, bio je potreban konsenzus svih članica zajedničke savezne države. Prema članu 400. Ustava, postupak njegove izmjene ne može se pokrenuti bez prethodne saglasnosti skupština svih republika. Član 402. je u tom smislu određivao da se promjena Ustava smatra usvojenom kada se s njenim tekstom, koji prethodno izglasa Skupština SFRJ, saglase skupštine svih republika.

Snaga milenijumske bosanske političke tradicije i teritorijalnog kontinuiteta, sublimiranih u ZAVNOBiH-u, u cijelosti se pokazala tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu i zločina nad njenim narodima, prije svega nad Bošnjacima. Da se radilo o nekoj vještačkoj, običnoj administrativnoj tvorevini, kako se tada nehajno, ali vrlo zlomisleno i s lijeva i s desna tvrdilo, Bosna i Hercegovina bi nestala poslije prvog pucnja. Žestina agresije i razmjere zločina pokazali su da je potrebna ogromna sila i veliko nedjelovanje da bi se Bosna i Hercegovina razvalila i politički uništila. Uprkos svemu tome, takvi planovi nisu ostvareni. Bez obzira na ogromnu ratnu tragediju i zločin, Bosna i Hercegovina se politički održala kao historijska zajednica, teritorijalni i državno-pravni pojam. Upravo se na ZAVNOBiH-u, njegovim razlozima i njegovoj legitimnosti, temelji međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine kao samostalne države početkom 1992. godine, u granicama koje je imala kao središnja federalna jedinica, odnosno republika bivše Jugoslavije. Arbitražna komisija Evropske unije (tzv. Badinterova komisija), koja je ocjenjivala uslove za priznavanje samostalnosti bivših jugoslavenskih republika, izdala je 11. januara 1992. mišljenje u kojem je konstatirala da: (1) važeći Ustav SRBiH iz 1974, zajedno s amandmanima iz 1990. godine, određuje Bosnu i Hercegovinu kao “suverenu demokratsku državu” koja svim svojim građanima i narodima, tj. Muslimanima, Srbima i Hrvatima, s pripadnicima drugih naroda i narodnosti koji žive na njenoj teritoriji, garantira jednaka prava; (2) BiH je kao pravna i demokratska država u stanju da poštuje ljudska prava; (3) vlasti u BiH pružile su uvjeravanja da ova republika nema nikakvih teritorijalnih pretenzija prema susjednim zemljama; i (4) BiH se obavezala da će primjenjivati Povelju UN, Završni akt iz Helsinkija i sve druge međunarodne akte koji garantiraju ljudska, odnosno građanska i politička prava i slobode. Polazeći od ovog mišlje-

nja, Savjet ministara Evropske unije je na sjednici u Bruxellesu 6. aprila 1992. priznao Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu državu. Bosna i Hercegovina je tako svoju državnu samostalnost 1992. godine stekla na tradiciji antifašističkog pokreta, njegove borbe i pobjede, odnosno njegovih državotvornih rješenja i razrješenja u toku i poslije Drugog svjetskog rata.

Otud se postavlja pitanje, šta je to što Bosnu i Hercegovinu, uprkos svim silama koje su se udružile da je rasture i unište, drži na okupu? Čini se da je stalno podsjećanje na vrijeme antifašističkog NOR-a nužno iz prostog razloga, što je, po riječima Edwarda Saida, posezanje za prošlošću jedna od najčešćih strategija za tumačenje sadašnjosti. U tom se pogledu nikad ne zna da li je prošlost stvarno prošla, svršena i zapečaćena. Iskustvo iz posljednje decenije XX stoljeća govori da kod nas određena prošlost nije završena ni prevaziđena. Zato su antifašizam i ZAVNOBiH ovoj zemlji danas potrebni jednako kao i prije sedamdeset godina.

Summary

ZAVNOBiH AND THE CONSTITUTIONAL CAPACITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The founding of ZAVNOBiH under the conditions of the people's liberation war represented a historically logical and legally completely legitimate act as an expression of the constitutional continuation and political integrity of Bosnia and Herzegovina. This identity was built on the continuity of the representation of Bosnia and Herzegovina as an enduring historical community. After the dissolution of the Socialist Yugoslavia, along with the enormous war tragedy and crimes, Bosnia and Herzegovina survived politically as a historical community, a territorial and constitutional term. The international recognition of Bosnia and Herzegovina as an independent state at the beginning of 1992 within the borders which it had as a central federal unit, i.e. the republic of former Yugoslavia is exactly based on ZAVNOBiH, its grounds and legitimacy. The Arbitration commission of the European Union (the so called Badinter's commission), which evaluated the conditions for the acknowledgment of the independence of former Yugoslav republics, is-

sued on the 11th January 1992 an opinion based on which the Council of Ministers of EU on a meeting in Bruxelles on the 6th April 1992 recognized Bosnia and Herzegovina as an independent state. Thus Bosnia and Herzegovina gained its independence in 1992 on the tradition of the anti-fascist movement, its struggle and victory, i.e. its state-forming solutions and dissolutions during and after the Second World War.

Key words: Bosnia and Herzegovina, ZAVNOBiH, constitutional position, Badinter's commission

UDK 321.01 (497.6) "19"
Pregledni rad

BOSNA I HERCEGOVINA OD ZAVNOBiH-a DO DAYTONSKOG SPORAZUMA – KONTINUITET IZGRADNJE DRŽAVNOSTI U XX STOLJEĆU

Mirko Pejanović

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Bosna i Hercegovina

Autor je u radu analizirao kontinuitet izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XX stoljeća. U osam poglavlja i zaključku prezentiran je pregled od vremena nastanka ideje o ZAVNOBiH-u i političkih priprema za sazivanje do njegovih državnopravnih odluka. Temeljem Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja, autor je objasnio ustavno-politički razvoj državnosti Bosne i Hercegovine od 1945. do 1990. godine, s posebnim osvrtom na period od šezdesetih do devedesetih godina XX stoljeća. U završnom poglavlju osvrnuo se na bosanskohercegovačku državnost u istorijskom kontekstu disolucije SFRJ i razdoblju političke pluralizacije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, državnost, referendum, Daytonski mirovni sporazum

Opšti istorijski kontekst nastanka ideje ZAVNOBiH-a

Partizanske snage Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) u Jugoslaviji svoje najteže i najveće bitke izvojevale su na prostoru Bosne i Hercegovine. Četvrta ofanziva okupatorskih snaga poznata je kao bitka za ranjenike. Rušenje mosta na rijeci Neretvi u Jablanici, a potom prelaz partizanskih snaga

preko pontonskog mosta bila je uspješna varka za Nijemce, Talijane i njihove pomagače. Na pravcu Jablanica – Zelengora partizanske snage zadale su udarac četničkim jedinicama. Nakon bitke za ranjenike, uslijedila je Peta ofanziva Hitlerovih snaga protiv glavnine partizanskih jedinica na prostoru Maglića, Volujaka, Tjentišta i Zelengore. Proboj iz ove smrtonosne ofanzive izvršile su partizanske snage na pravcu Zelengora – Kalinovik i dalje za istočnu Bosnu. U oslobodilačkom pohodu nakon Pete ofanzive partizanske snage oslobađaju gradove: Kladanj, Vlasenicu i Tuzlu. Tuzla će u oktobru 1943. godine postati najveći slobodni grad u okupiranoj Evropi. Tito i Vrhovni štab partizanskih snaga nakon Pete ofanzive jedno vrijeme, do odlaska u Bosansku krajinu, borave u poznatoj pećini kod Kladnja (naselje Plahovići u prigradskom dijelu grada). U tom vremenu Tito započinje pripreme za održavanje Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a). U tim pripremama kao jedno od glavnih pitanja javlja se održavanje zemaljskih antifašističkih vijeća u jugoslovenskim zemljama. To je bio uslov da se pristupi izradi odluke o ustrojstvu demokratske Jugoslavije na federativnom principu. Održavanju Drugog zasjedanja AVNOJ-a išla je u prilog međunarodna situacija i uspjeh borbe protiv Hitlerove okupacije zemalja Evrope. U septembru 1943. godine kapitulirala je Italija, a snage Crvene armije su uspješno izvele kontraofanzivu na sovjetskom ratištu. Na prostoru Jugoslavije jača narodnooslobodilački pokret. Do kraja jeseni 1943. godine u Bosni i Hercegovini snage NOP-a oslobađaju dvije trećine njene teritorije. Oružana sila na prostoru Bosne i Hercegovine izrasla je u 23 brigade. Skoro cijeli prostor Bosanske krajine i veći dio istočne Bosne postaće slobodan. To će omogućiti održavanje Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine (ZAVNO-BiH-a) u Mrkonjić Gradu i Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu potkraj 1943. godine.

Pripreme za održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a započinju na sastanku Tita i delegacije Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ za BiH), u pećini kod Kladnja u ljeto 1943. godine. Delegaciju su činili Rodoljub Čolaković i Avdo Humo – članovi PK KPJ za BiH. Inicijativu za sastanak imao je Tito. Razgovor na ovom sastanku bio je posvećen potrebi priprema za održavanje ZAVNOBiH-a. Taj razgovor će trasirati put za političke pripreme održavanja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Pripreme su se odvijale od ljeta do kraja novembra 1943. godine. Osnova za pripremu bila je u velikoj mreži formiranih narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a) kao no-

vih oblika narodne vlasti. Formirani su i oblasni NOO-i za Bosansku krajinu, istočnu Bosnu i Hercegovinu. Partizanske jedinice i NOO-i postaće autentična socijalna osnova naroda koji se bore za svoju slobodu, u izboru delegata za Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a.

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a zakazano je za 25. novembar 1943. godine. Putovanje do Mrkonjić Grada odvijalo se u veoma teškim ratnim uslovima. Struktura izabranih delegata za Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a bila je višenacionalna. Delegati su dolazili iz svih društvenih skupina i regionalnih cjelina Bosne i Hercegovine¹. Osnovna nit koja je bila odrednica idejnog stava delegata Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a bila je antifašizam, borba na antifašističkoj filozofiji za slobodnu i zbratimljenu Bosnu i Hercegovinu koja garantuje ravnopravnost i jednakost Srba, Hrvata, Muslimana (Bošnjaka) unutar Demokratske Federativne Jugoslavije. Sa stanovišta obrazovanja i zanimanja među izabranim delegatima bili su ljekari, zemljoradnici, profesori, pravnici, radnici, učitelji, studenti, sveštenici, komandanti partizanskih jedinica i drugi.

Političke pripreme za Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a

Nakon razgovora delegacije PK KPJ za BiH sa Titom kod Kladnja u ljeto 1943. godine, započele su političke pripreme za održavanje ZAVNOBiH-a. Iz pisma Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Oblasnom komitetu za Hercegovinu od 14. septembra 1943. godine vidljivo je da se pristupa pripremama za održavanje ZAVNOBiH-a. U pismu se navodi: “Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira Zemaljsko antifašističko Vijeće narodnog oslobođenja za Bosnu i Hercegovinu, o čemu smo već obavijestili CK”² U svom izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 14. oktobra 1943. godine, Pokrajinski komitet za BiH ističe: “Izvijestili smo vas depešom da smatramo da je sazrela situacija za obrazovanje AVNO za BiH”³.

¹ Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a prisustvovalo je 247 delegata, a izvjestan broj delegata nije stigao na vrijeme zbog borbi i drugih prepreka na putu do Mrkonjić Grada. Vidi šire: Babić N., Otašević D. 1970. 58.

² ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 1943-1944. ”Izvod iz Pisma Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu od 14. septembra 1943”. 24.

³ Isto. ”Izvod iz izvještaja Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Centralnom komitetu KPJ od 14. oktobra 1943”. 24.

Redosljed odvijanja priprema za održavanje ZAVNOBiH-a sistemati- zira Avdo Humo – član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu u svojoj diskusiji na naučnom skupu na temu: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, održanom u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. Avdo Humo ističe: “(...) Događaji su tekli ovim redom. O stvaranju nacionalnih skupština razgovarali smo Čolaković i ja sa drugom Titom kod Kladnja, kad je boravio u istočnoj Bosni poslije Pete ofanzive. Negdje u valu 1943. godine ZAVNOH je održao svoj sabor, donio odluku o političkom položaju, nacionalnom mjestu i odnosu hrvatskog naroda prema budućoj državi. Osnovni zaključci tog zasjedanja bili su nam poznati. Razmatrajući političku situaciju u istočnoj Bosni, Tito nas je upitao kada mislimo održati zasjedanje bosanskohercegovačke skupštine. Znam da smo odgovorili da nismo još izvršili pripreme zbog ofanzive koja se vodila na teritoriji istočne Bosne (...)”⁴ Potom, Humo objašnjava da su se u toku augusta 1943. godine vodile diskusije o mjestu i vremenu održavanja skupštine antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine. Kada su se u ljeto i jesen 1943. godine stekli objektivni uslovi, odlučeno je u PK KPJ za BiH da se zasjedanje Antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine održi u Bosanskoj krajini. Tome je pogodovala i okolnost da su se u Bosanskoj krajini nalazili Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske (NOV), Centralni komitet KPJ i Tito. Osim toga, Avdo Humo ističe i još jedno važno stajalište PK KPJ za BiH: “(...) Naše ranije shvatanje narodne autonomije evoluiralo je u koncepciju o jednom punijem obliku bosanskohercegovačke državnosti”.⁵ Sa tako shvaćenom koncepcijom Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u federativnoj Jugoslaviji, krenuo je prvih dana novembra 1943. godine jedan dio Pokrajinskog komiteta, a to su bili Rodoljub Čolaković i Avdo Humo zajedno sa više uglednih građanskih političara iz istočne Bosne u Jajce, gdje se nalazio Vrhovni štab Narodnooslobodilačke borbe (NOB-a) i Centralni komitet KPJ. “Kad smo stigli u Jajce dobili smo nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu vezanu za jugoslovensku federaciju”⁶ navodi Avdo Humo. Ovaj nacrt odluke direktno se sudarao sa koncepcijom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Zbog toga se ušlo u diskusiju s članovima CK KPJ, Mošom Pijade, Sretenom Žujovi-

⁴ Humo A. 1974. 757.

⁵ Isto. 758.

⁶ Isto.

ćem, Milovanom Đilasom i Edvardom Kardeljem, članovima CK KPJ koji su radili na pripremi odluke o ustrojstvu Jugoslavije na federativnom principu. Argumenti da Bosna i Hercegovina dobije politički status federalne jedinice ravnopravne Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, obrazloženi su s nekoliko aspekata. Prvo, Bosna i Hercegovina je istorijska i geografska prirodna cjelina u kojoj vijekovima žive zajedno međusobno izmiješana tri naroda: Srbi, Hrvati i Muslimani. Svaki narod ima i svoje specifične puteve razvoja, društvenog i kulturnog života, ali istovremeno ima i mnoge elemente zajedništva u svom viševjekovnom kulturnom postojanju. Drugo, sva tri naroda imaju težnju da stvore zajedničku republiku Bosnu i Hercegovinu u okviru jugoslovenske federativne zajednice. Takav oblik državnog zajedništva u samoj BiH znači da će se sva tri naroda najbrže razvijati. Treći argument se odnosio na stajalište da bi Bosna i Hercegovina, ako bi bila autonomna pokrajina, mogla postati “jabuka razdora između Srba i Hrvata, da izazovu u određenim okolnostima nacionalizam, šovinističke strasti i neke oblike svojatanja kod zaostalih društvenih grupa iz Srbije i Hrvatske, kao i sličnih grupa u samoj Bosni i Hercegovini čije su političke koncepcije preživjele”.⁷ Članovi CK KPJ, Pijade, Žujović i Đilas nisu se složili s argumentima i koncepcijom koju su o statusu Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice iznijeli Čolaković i Humo u ime PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Đilas, Pijade i Žujović su zastupali mišljenje da Bosna i Hercegovina ne može biti republika, jer ne postoji bosanskohercegovačka nacija i da je republika nacionalna kategorija. Oni su bili zarobljeni Staljinovom koncepcijom o naciji. Vezano za ovo stajalište članova CK KPJ, Pijade, Žujovića i Đilasa, Rodoljub Čolaković ističe da se radilo o mehaničkom pristupu.⁸ Uz sve, izrazili su sumnju u definiciju o Muslimanima kao naciji. Istovremeno, Kardelj je prihvatio argumente članova Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, Avde Hume i Rodoljuba Čolakovića, i predložio da se obavi razgovor sa Titom. O tome Avdo Humo kaže: “Otišli smo kod Tita i iznijeli mu argumente obadvije strane. On je zajedno sa Kardeljem prihvatio našu koncepciju, a mi smo se nakon toga bacili na posao”.⁹ Potom su

⁷ Isto. 759.

⁸ “Prilaz ovom pitanju pomenutih drugova bio je mehanički. Oni su polazili od toga da u Jugoslaviji živi pet formiranih nacija i da svaka od njih treba da u svojoj federalnoj jedinici vidi ostvarenje svoje nacionalne slobode”. Vidi: Čolaković R. 1974. 16.

⁹ Humo A. 1974. 760.

uslijedile sjednice Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu u selu Ribnik kod Ključa. Nakon diskusije¹⁰ i slaganja s koncepcijom statusa Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ), uslijedila je odluka da se bosanskohercegovačka skupština održi 25. novembra u Mrkonjić Gradu. Za nosioce referata koje će podnijeti delegatima ZAVNOBiH-a, određeni su: Rodoljub Čolaković, o spoljnopolitičkoj situaciji i perspektivi narodnooslobodilačkog rata; Osman Karabegović, o unutrašnjoj političkoj situaciji s osvrtom na značaj stvaranja bosanskohercegovačke državnosti i Avdo Humo za prijedlog Rezolucije koja će izraziti istorijsku potrebu i značaj stvaranja Bosne i Hercegovine kao republike, odnosno federalne jedinice u federativnoj Jugoslaviji.

Državotvorne odluke Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a odlučivalo je 247 delegata. Oni su na početku zasjedanja ustanovili dnevni red od deset tačaka. Nakon izvještaja Verifikacionog odbora saslušana su dva referata: Rodoljuba Čolakovića o spoljnoj i unutrašnjoj političkoj situaciji i Osmana Karabegovića o značaju ZAVNOBiH-a. U diskusiji o ova dva referata učestvovalo je 12 delegata. Oni su dolazili sa cijelog prostora Bosne i Hercegovine, a pripadali su i muslimanskom (bošnjačkom) i srpskom i hrvatskom narodu. Izdvajamo poruke iz nekoliko diskusija. Muhamed Sudžuka iz Travnika: “Mi nećemo demokratiju na riječima, mi hoćemo demokratiju na djelu (...) Naša demokratija je nova, u prvom redu zato što u njoj zaista odlučuje sam narod”.¹¹ Bogomir Brajković iz Tuzle pozdravlja skupštinu u ime Hrvata istočne Bosne. Naglašava da “Hrvati istočne Bosne nikad nisu odobrali učinjeno zlo i da nisu vršili nedjela, osim malog broja izdajica”.¹² Ilija Slavnić iz Korićana ističe da je vlada s kraljem na čelu u časovima sloma zemlje sramno napustila naše narode i pobjegla u inostranstvo, odakle dvije i po godine zabija nož u leđa našoj borbi preko svojih oružanih bandi, četnika Draže Mihajlovića te dodaje: “Radi te sramotne izdaje, mi tim

¹⁰ U diskusiji su učestvovali: Đuro Pucar, Rodoljub Čolaković, Osman Karabegović, Avdo Humo i Slavko Rodić. Vidi: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u BiH*. 1974. 759.

¹¹ *ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. (1943-1944)*. Vidi: Mehmed Sudžuka, delegat iz Travnika, diskusija na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 58.

¹² Isto. Vidi: Bogomir Brajković, delegat iz Tuzle, diskusija na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 58.

izdajnicima i njihovom kralju ne damo da nam se ponovo popnu za vrat”.¹³ Dr. Hamdija Ćemerlić iz Sarajeva izjavljuje da se u svim pojedinostima slaže s referatom Rodoljuba Čolakovića. Podcrtava da su muslimanske mase izdane od svojih bivših vođa. Neki od tih vođa su radi svojih sebičnih interesa otišli u Pavelićevu vladu. Oni su muslimanima lagali da će se njihov položaj popraviti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), te dodaje: “Nastojali su svim sredstvima da ih uvuku u pokolj srpskog naroda. To im nije pošlo za rukom”.¹⁴ Svoju diskusiju dr. Hamdija Ćemerlić, sorbonski doktor pravnih nauka, patriota koji nije bio član KPJ, završava ovom konstatacijom: “Muslimane u federativnoj Jugoslaviji, u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna jedinica, čeka najljepša budućnost i da Muslimani treba da krenu putem ostale braće, stupajući u narodnooslobodilačku borbu”.¹⁵ I svi drugi učesnici u diskusiji imali su punu saglasnost o tome da su narodnooslobodilačka borba i njen antifašistički karakter doveli do slobode, nove vlasti i zbratimljenosti bosanskohercegovačkih naroda u Bosni i Hercegovini kao federalnoj jedinici unutar jugoslovenske federacije.

Veoma je bitno iskazati i glavne poruke što su izrečene u pozdravnim govorima gostiju koji su bili na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Ivan Ribar pozdravio je delegate Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u ime AVNOJ-a ovim riječima: “Narodi Bosne i Hercegovine u borbi koja je zadivila čitav svijet, izgradili su svoju istinsku demokratsku vlast koja počinje od seoskih NOO-a pa završava ZAVNOBiH-om kao najvišim političkim predstavništvom naroda Bosne i Hercegovine”.¹⁶ Božidar Magovac pozdravio je delegate u ime Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke (HSS-a): “Nema naroda koji bi u današnjim ratnim prilikama stvarao ovaj Parlament. To čini jedino naš narod (...) Naša je pobjeda blizu”.¹⁷ Josip Vidmar, predsjednik Izvršnog odbora Osovbodilne fronte Slovenije pozdravlja učesnike Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u ime slovenskog naroda. U njegovoj pozdravnoj riječi posebno se izdvaja ova misao: “Ako se u Bosni – koja je najkompliciranija zemlja u Evropi – ostvari

¹³ Isto. Vidi: Ilija Slavnić, delegat iz Korićana, diskusija na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 46.

¹⁴ Isto. Vidi: dr. Hamdija Ćemerlić, delegat iz Sarajeva, diskusija na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 47. i 48.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto. Vidi: Ivan Ribar, pozdravni govor na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 30.

¹⁷ Isto. Vidi: Božidar Magovac, pozdravna riječ na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 31.

potpuno bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, onda ga neće biti teško ostvariti ni između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, pa čak i Bugara”.¹⁸ Vlada Zečević je pozdravio učesnike Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u ime Oslobođilačkog fronta Srbije. Naveo je svoje sjećanje na sve strahote koje su u oblasti Drine počinile ustaše nad Srbima i četnici nad Muslimanima. Zaključuje svoju riječ s porukom da se Vlada i kralj Petar, kao saradnici okupatora i izazivači bratoubilačkog rata, mogu vratiti u našu zemlju samo kao zločinci, odgovorni za tolika zločinstva nad našim narodima.¹⁹

Nakon što su izloženi referati i saslušane diskusije uslijedio je izbor 172 vijećnika ZAVNOBiH-a. Listu vijećnika ZAVNOBiH-a predložio je delegatima Avdo Humo, član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Skupština je izabrala vijećnike ZAVNOBiH-a glasajući posebno za svakog predloženog vijećnika. Svi su izabrani jednoglasno. Izborom vijećnika ZAVNOBiH-a, Bosna i Hercegovina je dobila narodno opštepolutičko predstavništvo. Narod koji se borio za slobodu i novu vlast uspostavio je svoje opštepolutičko predstavništvo. Također, delegati ZAVNOBiH-a izabrali su 58 vijećnika za Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Za vijećnike AVNOJ-a izabrani su kandidati iz svih srezova i većih gradova.

Temeljni dokument koji je usvojio ZAVNOBiH jeste Rezolucija. U ovom dokumentu, koga je obrazložio Avdo Humo, definisana su opšta politička stajališta koja izražavaju volju delegata ZAVNOBiH-a da Bosna i Hercegovina uspostavi svoju državnost u *obliku federalne jedinice*, koja ravnopravno s Hrvatskom, Srbijom, Makedonijom, Crnom Gorom i Slovenijom konstituiše Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. Za narode Bosne i Hercegovine Rezolucijom ZAVNOBiH-a se nakon viševjekovne tuđinske vladavine obnavlja državnost Bosne i Hercegovine, onu državnost i samostalnost koju je imala u srednjovjekovnom dobu. U uvodnom dijelu Rezolucije sadržano je stajalište koje govori da su se prvi put u istoriji Bosne i Hercegovine “sastali predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku, s ciljem da na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda u Bosni i Hercegovini, donesu političke odluke koje će otvoriti put našim narodima da uredi svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima”.²⁰ A njihova volja i interesi su definisani u opredjeljenju da njihova

¹⁸ Isto. Vidi: Josip Vidmar, pozdravna riječ na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 31.

¹⁹ Isto. Vidi: Vlada Zečević, pozdravni govor na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 32.

²⁰ Isto. Vidi: Rezolucija Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. 73.

zemlja “koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, nego srpska i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena”.²¹ U njoj će biti “osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, muslimana i Hrvata”.²² Delegati ZAVNOBiH-a su jednoglasno usvojili Rezoluciju.

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a završeno je obraćanjem dr. Vojislava Kecmanovića, predsjednika ZAVNOBiH-a. Iz njegove završne riječi izdvajamo dva stanovišta: prvo, otupljena je oštrica najmoćnijeg oružja koje je neprijatelj uperio protiv naroda Jugoslavije, pomoću kojeg je htio uništiti nas i osigurati život na Balkanu i dodao: “To je oružje bratoubilačkog rata. To oružje danas je nemoćno”,²³ i drugo, “Naši narodi pokazali su se sposobni, ne samo da preko svoje oružane snage, preko naše armije, oslobode veliki dio naše domovine, nego i da organizuju novu narodnu vlast”.²⁴

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a i pravno utemeljenje državnosti Bosne i Hercegovine

Pobjedonosno napredovanje narodnooslobodilačke borbe naroda Bosne i Hercegovine omogućilo je održavanje Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 1. i 2. jula 1944. godine, ZAVNOBiH se konstituiše u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine. Na svom Drugom zasjedanju ZAVNOBiH usvaja Deklaraciju o pravima građana. Sadržaj Deklaracije o pravima građana je koncipiran tako da sadrži katalog prava građana za savremeno doba. Među pravima koja se garantuju, osim klasičnih građanskih prava kao što su vjerske slobode, sloboda štampe i dr., zagarantovano je i pravo na “ravnopravnost Srba, muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina”.²⁵ Na ovaj način je u državnost Bosne i Hercegovine inkorporirana ravnopravnost naroda. Među značajnim odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a je i odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u federalnoj

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto. Vidi: dr. Vojislav Kecmanović, završna riječ na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. 73. i 74.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto. Vidi: Deklaracija o pravima građana Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. 234.

Bosni i Hercegovini. Ovom odlukom narodnooslobodilački odbori su utemeljeni kao organi demokratske vlasti. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a izabrano je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a od 22 člana i zakonodavni odbor Predsjedništva. Istovremeno, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a uspostavljena je zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, kao i vjerska komisija. Imajući u vidu odluke i Deklaraciju o ljudskim pravima, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a uspostavlja pravne temelje državne organizacije federalne Bosne i Hercegovine. Rad Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a bio je usmjeren k izgradnji narodne vlasti.

U svojoj djelatnosti Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, nakon Drugog zasjedanja, razvilo je svestranu aktivnost na rješavanju svakodnevnih zadataka koje je nametala tadašnja situacija. Svojom djelatnošću Predsjedništvo i njegovi organi obuhvatili su sve oblasti društvenog života, i u tom pravcu ono je izgrađivalo svoj aparat putem kojeg je “ (...) jedino bilo moguće obezbijediti uspješno rukovođenje radom narodnooslobodilačkih odbora”.²⁶ Na prvoj svojoj sjednici 6. jula 1944. godine, u Grdanovcima, u Podgrmeču, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, donijelo je odluku o formiranju sljedećih odjeljenja: Odjeljenje za narodnu privredu, Odjeljenje za narodnu prosvjetu, Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalno staranje, Odjeljenje za obnovu, Odjeljenje za pravosuđe i Odjeljenje za ishranu. Prelaskom Predsjedništva u Sanicu, formirana su 18. avgusta 1944. godine još dva odjeljenja: Odjeljenje za finansije i Odjeljenje za unutrašnje poslove. Nakon što je Predsjedništvo nastavilo svoj rad u Jajcu, 9. oktobra 1944. godine, reorganizovano je Odjeljenje za privredu, i formirana su nova odjeljenja: Odjeljenje za poljoprivredu, stočarstvo i veterinarstvo, Odjeljenje za saobraćaj i pošte, Odjeljenje za građevinske radove, Odjeljenje za industriju i trgovinu i Odjeljenje za informacije. U februaru 1945. godine dograđuje se postojeća organizacija odjeljenja i formiraju se: Odjeljenje za narodno zdravlje, Odjeljenje za socijalnu politiku, Odjeljenje za šumarstvo i Odjeljenje za rudarstvo. Time je bio dograđen administrativno-upravni aparat za ZAVNOBiH.²⁷

²⁶ Rad ZAVNOBiH-a i njegovih organa između Drugog i Trećeg zasjedanja. Opširnije vidi u: Babić N., Otašević D. 1970. 99.

²⁷ Isto. 99. i 100.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a i dovršenje državne organizacije Bosne i Hercegovine

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je 26. aprila u oslobođenom Sarajevu. Na ovom zasjedanju, donesene su odluke kojim je dovršena državna organizacija Bosne i Hercegovine na ideji ZAVNOBiH-a, kao narodnog predstavništva i nosioca volje naroda Bosne i Hercegovine da sami upravljaju svojim državnim razvojem. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a donesene su dvije istorijske odluke. Jedna odluka se odnosi na prerastanje ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, a Predsjedništvo ZAVNOBiH-a postalo je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Svi vijećnici koji su imali vijećničko punomoćje za Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a “(...) postali su prvi narodni poslanici Narodne skupštine Bosne i Hercegovine”.²⁸ Druga odluka Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a odnosi se na formiranje prve vlade federalne Bosne i Hercegovine. Vlada je formirana nakon što je Narodna skupština Bosne i Hercegovine 27. aprila prihvatila Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. U članu 1. Zakona je definisano da je narodna vlada “(...) vrhovni izvršni i naredbodavni organ državne vlasti”.²⁹ Za predsjednika vlade izabran je Rodoljub Čolaković, a potpredsjednici su bili: dr. Zaim Šarac i dr. Jakov Grgurić. Članovi vlade su postali: Đuro Pucar Stari, Ilija Došen, dr. Hamdija Čemerlić, profesor Ante Babić, Hasan Brkić, ing. Ćazim Ugljen, Vlado Šegrt, profesor Ante Martinović, dr. Nedo Zec, dr. Cvitan Spužević i Novak Mastilović.³⁰ Vlada je imala 11 ministarstava. S izborom prve vlade, federalna Bosna i Hercegovina je konstituisala svoju izvršnu vlast. Prerastanjem Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu i formiranjem prve vlade zaokružuje se izgradnja državnosti Bosne i Hercegovine koja je utemeljena odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, 1943. godine. Tako oblikovana državnost postaće osnova državnog i političkog razvoja Bosne i Hercegovine poslije Drugog svjetskog rata.

²⁸ Isto. 122.

²⁹ Isto.124.

³⁰ Isto. 124. i 125.

Ustavno-politički razvoj državnosti Bosne i Hercegovine, 1945 -1990.

Ustavno-politički razvoj državnosti Bosne i Hercegovine, koji je uslijedio nakon pobjede Narodnooslobodilačkog pokreta protiv fašizma i domaćih sluga prošao je više faza. U prvoj fazi od 1945. godine, nakon što je održano Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a i formirana prva vlada Federalne Bosne i Hercegovine, pa sve do kraja 1946. godine izabrana je Ustavotvorna skupština 13. oktobra 1946. godine i izvršene pripreme za donošenje Ustava Bosne i Hercegovine u decembru 1946. godine. Usvojen je i zakon prema kome je Bosni i Hercegovini zamijenjen naziv “Federalna Bosna i Hercegovina” u “Narodna Republika Bosna i Hercegovina”.³¹ Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine (NR BiH) donesen je 31. decembra 1946. godine. U članu 1. Ustava, NR BiH definisana je kao “narodna država republikanskog oblika”.³² Nadalje se u čl. 2. uspostavlja odredba po kojoj se Bosna i Hercegovina, ostvarena u narodnooslobodilačkoj borbi ujedinila, na osnovu načela ravnopravnosti sa NR Srbijom, NR Makedonijom, NR Hrvatskom, NR Slovenijom i NR Crnom Gorom u zajedničku saveznu državu – Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ).³³ U pogledu pozicije Bosne i Hercegovine u saveznoj državi – FNRJ, ustanovljava se odredba po kojoj NR Bosna i Hercegovina “vrši državnu vlast suvereno”,³⁴ prenoseći na FNRJ samo ona prava koja su saveznoj državi data Ustavom FNRJ. Ustavom iz 1946. godine zagarantovana je ravnopravnost njenih naroda na način da se ta ravnopravnost iskazuje u svim oblastima društvenog razvoja. Ovim je, u prvi Ustav NR BiH, situirana odredba iz Deklaracije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a iz 1944. godine da se u Bosni i Hercegovini zajamčuje ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata.

Uvođenjem radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji početkom 50-ih godina XX stoljeća stvorene su pretpostavke za ustavne promjene tokom 1963. godine, u FNRJ i u njenim republikama. Uvedena je nova odrednica u nazivu republika. Umjesto “Narodna Republika” uveden je naziv “Socijalistička

³¹ Vidi: “Zakon o imenu Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946.” u: Ibrahimagić O. 2012. 118.

³² Isto. Član 1. Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine. 118.

³³ Isto.

³⁴ Isto. 119.

Republika”. Tako je Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) usvojen u aprilu 1963. godine utemeljio samoupravljanje i socijalističko uređenje. Po ovom Ustavu iz 1963. godine uvedena je nova definicija Bosne i Hercegovine: “Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina je državna socijalistička demokratska zajednica naroda Bosne i Hercegovine zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanju”.³⁵ Prema Ustavu, radni narod ostvaruje svoja suverena prava u SR BiH, osim onih prava koja su utvrđena kao prava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).

Početak 70-ih godina XX stoljeća u političkom, ekonomskom i socijalnom razvoju jugoslovenske federacije uspostavlja se nova pozicija republika i pokrajina. Ta nova pozicija se iskazuje u većoj samostalnosti i odgovornosti republika i pokrajina za vlastiti razvoj i razvoj Federacije u cjelini. Nova pozicija republika i pokrajina se definiše unutar koncepta novog ustava SFRJ iz 1974. godine i novih ustava republika i pokrajina. Ustav SR BiH proglašen je 25. februara 1974. godine. SR Bosna i Hercegovina dobija nove elemente u svom određenju. Ona se definiše kao “socijalistička demokratska država i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata, i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive (...)”.³⁶ Prema ovom ustavnom određenju SR BiH je država u kojoj se ostvaruje samoupravljanje radnih ljudi i ravnopravnost njenih naroda: Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda. U Ustavu SR Bosne i Hercegovine iz 1974. godine sadržana je odredba suverenosti, sem u pitanjima koja su u nadležnosti SFRJ. Na temeljima Ustava iz 1974. godine, Bosna i Hercegovina je svoj politički i ekonomski razvoj imala sve do 1990. godine, do prvih višestranačkih izbora i uvođenja višepartijske pluralne demokratije.

Državnost Bosne i Hercegovine u razdoblju od početka 60-ih do 90-ih godina XX stoljeća

Nakon perioda neposredno poslije Drugog svjetskog rata u kome je obnovljena saobraćajna i komunalna infrastruktura, započeo je period velikog uspona u ekonomskom i kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine. Radi se o trodecenijskom ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine u razdoblju od

³⁵ Isto. Član 1. Ustava Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine iz 1963. godine. 122.

³⁶ Isto. Član 1. Ustava Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine iz 1974. godine. 124.

1960. do 1990. godine. To razdoblje je u literaturi o političkom razvoju Bosne i Hercegovine tokom XX stoljeća označeno kao zlatno doba ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine.³⁷ Stajalište akademika Dušana Bilandžića o zlatnom razdoblju o njenom razvoju izvedeno je iz više krucijalnih momenata ekonomskog, kulturnog i političkog razvoja Bosne i Hercegovine od šezdesetih do devedesetih godina XX stoljeća.

U prvim decenijama razvoja nakon Drugog svjetskog rata, predstavnici Bosne i Hercegovine su strogo provodili naredbe državno-partijskog vrha Federacije. U tom vremenu je Bosna i Hercegovina bila u znatnoj mjeri u položaju “(...) administrativnog područja pod izravnom vlašću Federacije”.³⁸ Razinu političke autonomije ostalih republika, Bosna i Hercegovine dostiže od sredine 60-ih godina. Od 1965. godine započinje proces demokratizacije jugoslovenske Federacije i jugoslovenskog društva. Slomljen je centralizam koga je simbolizirao Aleksandar Ranković, smijenjen s državnih funkcija 1966. godine. U ovom istorijskom kontekstu, akademik Dušan Bilandžić vidi početak “zlatnog doba” za Bosnu i Hercegovinu. Demokratski procesi što su započeli sredinom šezdesetih godina omogućili su početak promjena u nacionalnoj politici Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SK BiH), naročito u odnosu na težnju Muslimana i Hrvata za nacionalno potvrđivanje. U tom pogledu ispoljile su se tri političke tendencije u društvenom razvoju Bosne i Hercegovine: a) smanjivanje represije nad hrvatskim narodom; b) priznavanje Muslimana kao nove nacije; c) obuzdavanje unitarističko-centralističkog naboja.³⁹ Udio Hrvata u zajedničkim organizacijama i institucijama Bosne i Hercegovine bio je znatno niži od njihovog broja. U čisto hrvatskim mjestima učitelji i policajci bili su iz srpskog naroda. Mržnja prema NDH iz vremena rata prenosila se na Hrvate u Bosni i Hercegovini. Iseljavanje Hrvata u Hrvatsku i zapadne zemlje bilo je masovno. To je vodilo stalnom smanjivanju udjela Hrvata u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. O međunacionalnim odnosima u Hercegovini organizo-

³⁷ Akademik Dušan Bilandžić je u svojoj studiji “Zlatno doba Bosne i Hercegovine” na naučnom skupu *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, održanom u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 23. i 24. novembra, 2003. godine, iznio stajalište da je Bosna i Hercegovina “(...) od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih imala zlatno razdoblje”. Vidi: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. 2007. 46.

³⁸ Isto. 42.

³⁹ Isto. 44.

vano je partijsko savjetovanje 1966. godine. Tadašnji predsjednik CK SK BiH izjavio je kako je bilo teško biti Hrvat u Bosni i Hercegovini u proteklih dvadeset godina. Nakon ovog savjetovanja, položaj Hrvata se znatno popravio u naredne dvije decenije. Izraz takvog procesa je izbor Branka Mikulića na čelne pozicije u Bosni i Hercegovini. Tokom 22 godine koliko je Branko Mikulić bio na čelnim pozicijama u Bosni i Hercegovini (1966-1988) inicirani su procesi koji su doveli do potpune afirmacije nacionalnog identiteta Muslimana i primjene politike oslonca na sopstvene snage u privrednom i kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine. Savez komunista BiH je preko svojih organa i organizacija proveo aktivnosti i osigurao da se u popisu stanovništva iz 1971. godine muslimansko stanovništvo iskaže u svom nacionalnom identitetu – Musliman.⁴⁰ Promjene u politici SK BiH prema nacionalnoj afirmaciji Hrvata i Muslimana omogućile su učvršćivanje međunacionalnih odnosa između Srba, Hrvata i Muslimana, i dovele su do stabilnog političkog razvoja Bosne i Hercegovine. Politika pune nacionalne ravnopravnosti pokrenula je stvaralaštvo u razvoju svih lokalnih zajednica na bosanskohercegovačkom prostoru. Politika oslonca na sopstvene snage omogućila je razvoj prerađivačke industrije te su formirani veliki privredni sistemi: Energoinvest, UNIS, Šipad, SODA-SO, Rudarsko-metalurški kombinati, Incel, Rudi Čajavec, Unioninvest, Hidrogradnja, HEPOK, Agrokomerc i mnoga druga. Sva ova preduzeća imala su uspješan izvoz svojih proizvoda na svjetsko tržište.

Zaposlenost u Bosni i Hercegovini porasla je na milion stanovnika. Sva opštinska mjesta, njih ukupno 109, povezana su asfaltnim cestama. U svim nerazvijenim opštinama formirani su proizvodni kapaciteti u okviru razvoja velikih preduzeća u Bosni i Hercegovini. Poseban procvat u razvoju imalo je osnovno, srednje i visoko obrazovanje. Izveden je program izgradnje hiljadu škola. Otvorena su tri nova univerziteta, u Tuzli, Sarajevu i Mostaru. “Osnovana je Akademija nauka Bosne i Hercegovine i izgrađena zgrada Televizije”.⁴¹ Kao posebno dostignuće u razvoju Bosne i Hercegovine od šezdesetih do devedesetih godina javlja se projekt XIV zimskih olimpijskih igara koje su održane u Sarajevu 1984. godine.

U vremenu 1960-1990. godine, dakle pune tri decenije, zamah i modernizaciju u ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine

⁴⁰ Nacionalno ime Musliman bit će zamijenjeno imenom Bošnjak 1993. godine.

⁴¹ Bilandžić D. 2007. 46.

dali su istaknuti nosioci javnih funkcija iz sva tri bosanskohercegovačka naroda. To su bili: Branko Mikulić, Džemal Bijedić, Dragutin Braco Kosovac, Hamdija Pozderac, Rato Dugonjić, Niko Mihaljević, Raif Dizdarević, Ivan Brigić, Cvijetin Mijatović i drugi. Oni su dali pečat “zlatnom dobu” Bosne i Hercegovine. Bili su i pojedinačno i zajedno javni radnici koji su bili predani općem dobru građana i njihovom napretku u socijalnom razvoju. Međutim, istorijsko kretanje početkom devedesetih godina postalo je nemilosrdno kada je agresivni rat, koji je izveden 1992. godine od strane Miloševićevog režima, skoro uništio privredu i “veliki dio stvaralaštva miliona ljudi”.⁴²

Državnost Bosne i Hercegovine u istorijskom kontekstu disolucije SFRJ i političke pluralizacije bosanskohercegovačkog društva 1990. godine

Kriza jugoslovenske Federacije i njena disolucija krajem 80-ih godina XX stoljeća dovela je do istorijskog preokreta. Najsnažnija istorijska silnica tokom disolucije SFRJ javila se u obliku osamostaljivanja jugoslovenskih republika. Nakon sloma socijalizma u Evropi i pada Berlinskog zida političku pluralizaciju i proglašenje nezavisnosti i suverenosti najprije su izvele Slovenija i Hrvatska. Bosna i Hercegovina imala je izvjesno zakašnjenje u uvođenju višepartijskog sistema i provođenja prvih višestranačkih izbora. Formiranje političkih stranaka u Bosni i Hercegovini i oblikovanje višepartijske političke arene izvedeno je u ljeto 1990. godine. Prvi višestranački izbori organizovani su u novembru 1990. godine. Većinsko, skoro apsolutno povjerenje izbornog tijela su osvojile tri jednoetičke partije: Stranka demokratske akcije (SDA), Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH) i Srpska demokratska stranka (SDS). One su zajedno osvojile 84% mjesta u Parlamentu Bosne i Hercegovine. Naspram ove tri stranke, sve druge stranke bile su marginalizirane. Izbornoj pobjedi HDZ-a, SDS-a i SDA najviše je pogodovala etnička homogenizacija stanovništva potaknuta i izvedena tokom izborne kampanje u ljeto i jesen 1990. godine. U tom vremenu već su započeli sukobi i vojni sukobi u Hrvatskoj između Jugoslovenske narodne armije (JNA) i vodstva srpskog naroda u Kninu, na jednoj, i suverene vlasti Republike Hrvatske, na drugoj strani. Sve je to pogodovalo etničkoj homogenizaciji stanovništva i izbornom opredjeljivanju unutar nacionalnog korpusa. Srbi su glasali za SDS,

⁴² Isto.

Hrvati za HDZ BiH i Bošnjaci za SDA. Tokom izborne kampanje promovisana je saradnja i koalicija tri etničke stranke. Izbore za članove Predsjedništva dobile su nacionalne stranke. Za prvog predsjednika višestranačkog Predsjedništva izabran je Alija Izetbegović, predsjednik SDA. Višestranački Parlament je konstituisan nakon izbora. Većina u bosanskohercegovačkom Parlamentu nije formirana po demokratskom načelu uspostavljanja koalicionog sporazuma i političkog programa koji prati taj sporazum. Umjesto toga prihvaćen je zahtjev SDS-a da se odnosi u vršenju vlasti između vladajućih stranaka formiraju na partnerskim odnosima.⁴³

Kada je tokom 1991. godine, a to je prva godina funkcionisanja višestranačke skupštine, došlo na red odlučivanje o državnom pravnom statusu Bosne i Hercegovine i njenoj političkoj budućnosti, saradnja i partnerstvo između tri etničke stranke se raspalo. HDZ i SDA, zajedno sa većinom opozicionih stranaka imale su stajalište da se Bosna i Hercegovina u budućnosti razvija kao nezavisna i suverena država u avnojevim granicama. SDS je, potpomognuta od Miloševićevog režima, negirala državnost Bosne i Hercegovine i tretirala je kao administrativno zaokruženi prostor koji ne može imati samostalnu državnost. Nadmetanje među vladajućim strankama dobilo je svoj ishod u donošenju odluke o raspisivanju referenduma građana o suverenom državnom statusu Bosne i Hercegovine. Referendum je izveden 29. februara i 1. marta 1992. godine. Na referendum je izašlo 64% građana upisanih u birački spisak Bosne i Hercegovine. Za nezavisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu glasalo je 99% građana koji su izašli na referendum. Bio je to demokratski čin ispoljavanja volje većine građana na temelju rezultata referenduma. Bosna i Hercegovina je dobila međunarodno priznanje od Evropske unije 6. aprila 1992. godine. Osim iz Evropske unije, međunarodne priznanje stiglo je i od SAD-a i drugih zemalja svijeta. SDS, sa svojim liderom Radovanom Karadžićem, nije priznala rezultate referenduma, izašla je iz Parlamenta i odlučila da zajedno sa Miloševićevim režimom izvrši destrukciju Bosne i Hercegovine kao državnog subjekta snagama naslijeđene JNA, koju je pod svoju kontrolu stavio Milošević. Vojna agresija je u troipogodišnjem ratu destruirala državnost Bosne i Hercegovine, na dijelu teritorije pod kontrolom srpskih snaga. Odbranu državnosti i integriteta Bosne i Hercegovine vodili su Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine i njene oružane snage – Armija Republike Bosne i Hercegovine.⁴⁴

⁴³ Pejanović M. 2010. 81-105.

⁴⁴ Političku osnovu za vođenje odbrane integriteta i suverenosti Bosne i Hercegovine Ratno

Nakon provedenog etničkog čišćenja bošnjačkog i hrvatskog stanovništva iz istočne Bosne i Posavine i genocida nad Bošnjacima u gradu Srebrenici 1995. godine od strane srpskih snaga došlo je do zaokreta u odnosu međunarodne zajednice prema ratu u Bosni i Hercegovini. Preuzimanjem liderstva u vođenju mirovnog procesa tokom 1994. i 1995. godine, SAD su svojim uticajem, diplomatskim, političkim i vojnim, dovele do potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma potkraj 1995. godine. Ovim sporazumom je zaustavljen rat i razaranje Bosne i Hercegovine te na njegovom temelju dobila međunarodne garancije za međunarodni i pravni subjektivitet, nezavisnost i integritet. Dobila je i novi Ustav – daytonski ustav kojim je uspostavljena nova unutrašnja struktura sa dva entiteta: Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine i institucije države Bosne i Hercegovine. Zbog dominacije etničkog kriterija u ispoljavanju interesa u odlučivanju u Parlamentu Bosne i Hercegovine, država Bosna i Hercegovina se sve više pokazuje kao nefunkcionalna. Ono što je posebno značajno, provođenje Daytonskog mirovnog sporazuma izvodi se snagom međunarodne zajednice preko Visokog predstavnika međunarodne zajednice i mirovnih snaga kao i demokratskim snagama same države Bosne i Hercegovine. Istorijski cilj Daytonskog mirovnog sporazuma nije samo uspostava mira. Angažovanjem međunarodnih institucija Bosna i Hercegovina prolazi kroz istorijski *proces internacionalizacije* u izgradnji institucija države Bosne i Hercegovine. Ishodište tog istorijskog procesa je u provođenju reformi uključujući i *reformu daytonskog Ustava* i postizanju članstva Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji i NATO savezu. S postizanjem tog cilja Bosna i Hercegovina će dobiti poziciju evropske demokratske, prosperitetne i samoodržive državne zajednice.

Zaključak

Ideja ZAVNOBiH-a nastala je na snazi narodnooslobodilačke i antifašističke borbe naroda Bosne i Hercegovine unutar širokog antifašističkog pokreta u Jugoslaviji. Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a je izraz narodnog stvaranja i narodne volje naroda koji se borio za svoju slobodu i da sam upravlja svojom

Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine definisalo je u svom dokumentu "Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima". Ovaj dokument usvojilo je Predsjedništvo u sastavu: Alija Izetbegović, predsjednik, Fikret Abdić, Mirko Pejanović, Nenad Kecmanović, Ejup Ganić, Franjo Boras i Stjepan Kljuić. Vidi: *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine, broj 8., 2. juli 1992.*

zemljom, njenim resursima i razvojem. Rezolucija Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a ponudila je koncept državnosti Bosne i Hercegovine u obliku njenog proglašenja kao federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije. Kao samosvojna državna jedinica, Bosna i Hercegovina postaje ravnopravna sa Srbijom, Hrvatskom, Makedonijom, Crnom Gorom i Slovenijom u konstituisanju demokratske Jugoslavije na federativnom principu. Federalna Bosna i Hercegovina je, najzad pronađeno istorijsko i političko rješenje za zbratimljenost i ravnopravnost tri autohtona naroda koji žive izmiješano na prostoru Bosne i Hercegovine: Srba, Hrvata i Muslimana (Bošnjaka). Ovu koncepciju državnosti Bosne i Hercegovine podržali su Edvard Kardelj i Josip Broz Tito u pripremi za održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ideja ZAVNOBiH-a u svojoj institucionalizaciji započinje Prvim zasjedanjem ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu, a nastavlja se Drugim zasjedanjem 1944. godine u Sanskom Mostu i Trećim, u slobodnom Sarajevu, 1945. godine. Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a ustanovljava organizaciju državne uprave, dok Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a prerasta u Narodnu skupštinu i obrazuje prvu vladu.

U godinama mira i socijalističkog razvoja, Bosna i Hercegovina donosi svoj prvi Ustav 1946. godine i utemeljuje poziciju Bosne i Hercegovine kao državne zajednice republikanskog oblika koja suvereno vrši vlast, sem u pitanjima koja su prenesena u nadležnost savezne države – FNRJ.

Disolucijom SFRJ i istorijskim preokretom nakon sloma socijalizma, SR BiH izvodi svoju političku pluralizaciju 1990. godine. Političku nezavisnost i suverenost Bosna i Hercegovina stiče nakon referenduma građana 1992. godine na kojem se 99% građana, koji su izašli na referendum, izjasnilo da njihova zemlja bude suverena i nezavisna. Nije imala istorijsku sreću da volju građana Bosne i Hercegovine o suverenom statusu svoje zemlje ostvaruje u miru. Nakon troipogodišnjeg rata i snažnog angažovanja SAD i međunarodne zajednice, Bosna i Hercegovina se razvija u miru na temelju Daytonskog mirovnog sporazuma. Putem reformi Bosna i Hercegovina kreće se k članstvu u Evropskoj uniji i NATO savezu.

Svi oblici državnosti Bosne i Hercegovine, uključujući i budući status članice Evropske unije, svoju osnovu i svoj korijen imaju u odlukama Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a i kontinuitetu razvoja državnosti Bosne i Hercegovine na njegovim idejama.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori:

- *ZAVNOBiH – dokumenti. knjiga I. (1943-1944)*. 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša
- *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*, br. 8., 2. juli 1992.

LITERATURA

- Babić N., Otašević D. 1970. *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti – zbornik radova*. Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine.
- Bilandžić D. 2007. “Zlatno doba Bosne i Hercegovine”. u: *Bosna u Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova. Posebna izdanja 124. Odjeljenje društvenih nauka 37*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Čolaković R. 1974. “Pravi odgovor na pitanje: Čija je Bosna i Hercegovina?” u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini – zbornik radova*. Beograd: Institut za istoriju u Sarajevu – IP RAD, Beograd.
- Humo A. 1974. “Diskusija”. u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini – zbornik radova*. Beograd: Institut za istoriju u Sarajevu – IP RAD, Beograd.
- Ibrahimagić O. 2012. *Bosanski identitet i suverenitet*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Pejanović M. 2010. “Struktura i karakteristike razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini”. u: *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*. Sarajevo – Zagreb: Šahinpašić.

Summary

BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM ZAVNOBiH TO THE DAYTON AGREEMENT – THE CONTINUATION FOR BUILDING OF STATEHOOD IN THE 20TH CENTURY

The idea of ZAVNOBiH arose in the power of people's liberation and anti-fascist struggle in Bosnia and Herzegovina within the broad anti-fascist movement in Yugoslavia. The first session of ZAVNOBiH is an expression of people's creation and will who fought for the freedom to rule its country, its resources and development. The resolution of the First Session of ZAVNOBiH offered a concept of statehood of Bosnia and Herzegovina in the form of its proclamation as a federal unit of the Democratic Federative Yugoslavia. As an identified state unit, Bosnia and Herzegovina becomes equal with Serbia, Croatia, Macedonia, Montenegro and Slovenia in the constitution of the democratic Yugoslavia on the federal principle. Federal Bosnia and Herzegovina is at last found historical and political solution for fraternity and equality of three autochthonous peoples whose lives were entangled on the territory of Bosnia and Herzegovina: Serbs, Croats and Muslims (Bosniaks). Such a concept of the statehood of Bosnia and Herzegovina was supported by Kardelj and Tito during the preparations for the First Session of ZAVNOBiH. The idea of ZAVNOBiH in its institutionalization started with the First Session of ZAVNOBiH in Mrkonjić Grad and continued with the Second Session in 1944 in Sanski Most, and the Third in free Sarajevo in 1945. The Second Session of ZAVNOBiH established the organization of the state administration, whereas the Third Session grew into a people's assembly which constituted the first government.

In the years of peace and socialist development, Bosnia and Herzegovina passed its first constitution in 1946 whereby the position of Bosnia and Herzegovina was determined as a republic. Bosnia and Herzegovina exerts sovereign authority, except in those issues which are transferred to the authority of the Federal Yugoslavia.

Through the dissolution of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia and the historical turnaround after the breakdown of socialism, the Republic of Bosnia and Herzegovina performed its political pluralisation in 1990. Bosnia and Herzegovina gained its political independence and sovereignty after the referendum of citizens in 1992, on which 99% of citizens who voted opted that their state be sovereign and independent. There was no historical luck that the will of the citizens of Bosnia

and Herzegovina about the status of their country be achieved in peace. After a three and a half year long war and strong engagement of the USA and the International community, Bosnia and Herzegovina develops in peace on the grounds of the Dayton Peace Accord. Bosnia and Herzegovina moves towards membership in the EU and NATO through reforms.

All forms of Bosnia and Herzegovina's statehood, including the future status as a member of the EU, have their roots in the decisions of the First, Second and Third Session of ZAVNOBiH and in the continued development of the statehood of Bosnia and Herzegovina on the ideas of ZAVNOBiH.

Key words: Bosnia and Herzegovina, ZAVNOBiH, statehood, referendum, Dayton Peace Agreement

UDK 324 (497.6) "1941/1945"
Pregledni rad

IZBORNI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI PREMA DEKLARACIJI O PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE

Suad Arnautović

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Bosna i Hercegovina

U radu se daje komparativni prikaz elemenata "izbornog sistema" projiciranog u okviru posebnog sistema u Bosni i Hercegovini (1941-1945) kojega označavamo sintagmom "partizanska demokracija" i suvremenih načela demokratskog izbornog prava koja obuhvataju pet temeljnih načela, koja su sadržana u međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima.

U Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine (Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Sanski Most, 1944) naglašeni su temeljni principi budućeg izbornog sistema u BiH, koje je na globalnoj razini prihvaćeno tek sa donošenjem Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka, usvojenoj na Općoj skupštini UN-a 10. decembra 1948. godine, odnosno donošenjem Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (Rim, 1950). Neka prava, koja je još 1944. godine zagarantirala Deklaracija ZAVNOBiH-a, o pravima građana Bosne i Hercegovine, dograđivana su sve do naših dana dodatnim protokolima uz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Tako, Deklaracija Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a predstavlja, pored ostalog, i ugaoni kamen u izgradnji demokratskog izbornog prava u BiH čijom bi se dosljednom primjenom u savremenim uvjetima eliminirala diskriminacija u Ustavu BiH i Izbornom zakonu BiH koja je i pravno potvrđena odlukom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju "Sejdić-Finci vs. BiH".

U radu se, također, elaborira hronološki (historijski) razvoj izbornog sistema u BiH u periodu od 1940. do 1945. godine, posebno kroz nerealizirani, ali projicirani izborni sistem prema Uredbi o izborima narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije 1940., kao i na izborni model za izbor vijećnika ZAVNOBiH-a.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Deklaracija o pravima građana u Bosni i Hercegovini, ljudska prava, načela izbornog prava, izborni sistem

Uvod

Historija Bosne je historija prepuna krvi i smrti. Ta historija piše se i danas od Haga i Srebrenice, preko Tomašice do Konjević polja. Ali, ona je prepuna i borbe za temeljna ljudska, građanska, politička i druga prava, ali prije svih pravo na život i pravo na slobodu. U dijahroničnoj perspektivi gledano u toj neprestanoj borbi bosanskog čovjeka ne postoji značajniji akt od Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine iz 1944. godine. Nakon Povelje Kulina bana, kojom je afirmirana sloboda kretanja ljudi i roba i sloboda trgovanja, u našoj historijskoj vertikali, Deklaracija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) o pravima građana Bosne i Hercegovine iz 1944. godine afirmira te, ali i sve ostale vrijednosti koje je u svojoj ukupnosti na tlu Evrope afirmirala prije nje tek francuska Deklaracija o pravima čovjeka i građanina od 26. augusta 1789. godine. Četiri godine poslije naše, bosanske, Deklaracije o pravima građana, uslijediće usvajanje Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka, koja će biti usvojena na Općoj skupštini UN-a 10. decembra 1948., a šest godina poslije u Rimu, 4. novembra 1950. godine, bit će donesena Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Uz ovu Konvenciju kasnije će se donijeti 16 protokola, a posljednji, 16. Protokol je donesen u Strazburu, 2. oktobra 2013. godine.

Međutim, neka načela utvrđena u Deklaraciji ZAVNOBiH-a 1944. godine nisu ni do danas ostvarena. Dejtonski mirovni sporazum navukao je Bosni i Hercegovini "luđačku košulju" čime je Bosna i Hercegovina postala prostor u kojem se i danas drastično krše temeljna ljudska prava, od prava nacionalnih manjina i ostalih (Sejdić-Finci) do elementarnih prava tzv. konstitutivnih naroda (djeca iz Konjević polja).

Razbijači Bosne i Hercegovine, od kojih se tek nekima sudi u Hagu, nisu bez osnove među svojim prvim političkim aktima odcjepljenog i nelegalnog srpskog “parlamenta” donijeli odluku o poništavanju odluka ZAVNOBiH-a. U tome su vidjeli opasnost i ključnu prepreku svojim separatističkim i iredentističkim ciljevima.¹ Naime, “Narodna skupština Republike Srpske” je 20. jula 1993. godine donijela odluku o proglašenju nevažećim odluke donesene na zasjedanju ZAVNOBiH-a. Ova odluka je objavljena u “Sl. glasniku RS” od 23. jula 1993. godine.

U historiji će ostati zapamćena definicija Bosne i Hercegovine utvrđena u Rezoluciji Prvog Zasjedanja ZAVNOBiH-a, koja sadrži negaciju (ni, ni, ni) i afirmaciju (i, i, i), koja kaže da Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska. Ova definicija je dodirнула samu srž opstojnosti Bosne i Hercegovine, o kojoj akademik Redžić kaže: “Negacija ne dopušta da se Bosna dijeli između Srba, Muslimana i Hrvata; afirmacijom se utvrđuje da Bosna pripada jednako Srbima kao i Muslimanima i Hrvatima. Negacija i afirmacija se ne konfrontiraju, već su izraz jedinstva različitosti, uzajamno se uslovljavaju, jedna drugu potvrđuju, jedna u drugoj je sadržana.”²

Iz ove definicije Bosne i Hercegovine utvrđene 1943. godine jasno proizilazi da je temeljni oblik političkog predstavljanja (pa sljedstveno tome i adekvatan izborni sistem) u Bosni i Hercegovini kako tokom Narodnooslobodilačke borbe (NOB-a), tako i u periodu nakon rata trebalo biti etničko, odnosno etno-teritorijalno političko predstavljanje, odnosno političko predstavljanje Srba, Muslimana i Hrvata.³ Međutim, slijedom historijskih (revolucionarnih) događaja kasnije u Jugoslaviji, kao i u Bosni i Hercegovini dolazi do uspostave dominantnog klasnog (radničkog) u odnosu na nacionalno političko predstavljanje. Sljedstveno tome, uspostavlja se i odgovarajući (nekompetitivni) politički i izborni sistem.⁴

¹ ZAVNOBiH je stvorio historijski osnov da Bosna i Hercegovina 1992. godine bude međunarodno priznata kao nezavisna i suverena država.

² Redžić E. 2000. 19.

³ O političkom predstavljanju šire u: Arnautović S. 2009.

⁴ Prema Nohlen u nekompetitivnim izborima birači su načelno uskraćeni za izbor i slobodu biranja. O tome šire vidjeti u: Nohlen D. 1992. 16.

Revolucijom uspostavljena praksa dokinula je višestranačje, odnosno kompeticiju različitih političkih grupacija, kandidata i programa.

Upravo zbog ovakvog slijeda događaja od iznimne je važnosti podsjetiti na značaj načela o demokratskim i fer izborima koja je proklamirala Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine donesena na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 1944. godine. Međutim, u toj elaboraciji nameće se kao nezaobilazna kraća analiza dokumenta koji je u hronološkom slijedu pravno predvidio izbore za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije.

Planirani izborni sistem za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije

U augustu 1939. sklapa se famozni sporazum Cvetković-Maček, kojim se anulira postojanje jedinstvenog teritorija Bosne i Hercegovine.⁵ U istom periodu kraljevsko namjesništvo, na prijedlog Ministarskog saveta, donosi Uredbu o političkim zakonima, 26. augusta 1939. godine. Na osnovu ove uredbe, u martu 1940., donesena je i Uredba o izborima narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije.⁶ Međutim, ta uredba nikada nije primijenjena u praksi zbog ratnih događanja, koja su otpočela 1941. godine. No, imajući u vidu temu našega rada iznijecemo nekoliko bitnih napomena vezanih za rješenja iz te uredbe.

Glavna pitanja Uredbe uglavnom sadrže ista ili slična rješenja predviđenog izbornog sistema, kao u prethodnim zakonima. Određene odredbe su ublažene, dok su neke u cjelini promijenjene, ali te promjene nisu takvog karaktera da bi uticale na promjenu karaktera i cjeline izbornog sistema.

Izbori se, prema članu 1. Uredbe vrše slobodnim, općim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem.

Izbori narodnih poslanika zamišljeni su da se vrše po izbornim okruzima. Od ukupno 55 izbornih okruga u Jugoslaviji, na području Bosne i Hercegovine utvrđeno je njih osam, i to: izborni okrug broj 19 – Bihać; izborni okrug broj 20 – Banja Luka; izborni okrug broj 21 – Banja Luka; izborni okrug broj 22 – Derventa; izborni okrug broj 23 – Tuzla; izborni okrug broj 24 – Travnik; izborni okrug broj 25 – Sarajevo i izborni okrug broj 26 – Mostar.

⁵ O ulozi bosanskih i bošnjačkih činilaca povodom ovoga sporazuma vidjeti u: Filandra Š. 1998. 122-132; Imamović M. 1998. 519-521.

⁶ *Narodno jedinstvo*, br. 24, Sarajevo, 23. mart 1940.

Državni odbor bio je ovlašten utvrditi koliko se u kom izbornom okrugu bira poslanika i to prema broju stanovnika u svakom okrugu, ustanovljenom pri posljednjem popisu stanovništva. Na svakih 40.000 stanovnika bira se jedan poslanik, a na svakih narednih 25.000 stanovnika još jedan (Čl. 5. Uredbe). Međutim, za prve planirane izbore, izuzetno od ovoga člana, trebalo se birati Uredbom precizno utvrđeni broj poslanika za svaki izborni okrug. Za područje Bosne i Hercegovine trebalo se birati ukupno 58 poslanika. Po pojedinom izbornom okrugu, to izgleda ovako: Bihać 7, Banja Luka 10, Banja Luka 5, Derventa 6, Tuzla 8, Travnik 5, Sarajevo 9 i Mostar 8.

Aktivno biračko pravo, prema ovoj uredbi, imali bi samo muškarci s navršenom 21 godinom života (Čl. 8.).

Aktivni oficiri, podoficiri, kao i “vojnici pod zastavom” ne bi imali biračko pravo.

Za narodnog poslanika mogao je biti izabran svaki jugoslavenski državljanin, koji je navršio 30 godina života “ako je pismen i ako vlada narodnim jezikom” (Čl. 11.). Aktivni državni, banovinski, gradski i općinski činovnici nisu se mogli kandidirati za narodne poslanike, isto kao i policijski, finansijski i šumarski činovnici, kao i činovnici agrarne reforme, osim ako su to prestali biti godinu dana prije raspisa izbora.

Izbori su se trebali vršiti po okružnim listama grupiranim u zemaljske liste. Zemaljsku listu nisu mogle podnijeti “političke grupe koje rade ili propovedaju da se nasilnim putem izmeni ili obori postojeći ustavni poredak, kao i one koje rade ili propovedaju rad protiv teritorijalne celine države” (Čl. 16.).

Samo ona politička grupacija koja je u najmanje 15 izbornih okruga podnijela liste na potvrdu okružnim sudovima mogla je podnijeti zemaljsku listu na registraciju. Zemaljsku listu, pored nosioca liste, čine sve njene okružne liste, koje predstavljaju njihovi nosioci.

Najmanje 100 lica u svakom izbornom okrugu s biračkog spiska općina, koje ulaze u sastav tog izbornog okruga, mogli su predložiti kandidatske liste.

Izrada glasačkih kutija je predviđena od lima “ili drugog prikladnog materijala”. Glasačke kutije morale su biti tako izrađene da se spuštanje kuglica u njih ne vidi i ne čuje. Bitno je istaći da je na svakoj kutiji bilo obavezno jasno utisnuti grb Kraljevine Jugoslavije (Čl. 30.). Grb Kraljevine morao je biti utisnut i na kuglicama za glasanje.

Po ovom prijedlogu rezultati izbora utvrđuju se po izbornim okruzima, i to u izbornim okruzima koji biraju dva ili više poslanika po d’Hondtovoju

metodi, a u izbornim okruzima koji biraju samo jednog poslanika, po sistemu relativne većine (Čl. 69.).

Ovo su ukratko neke od važnijih odredbi Uredbe o izborima narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije iz 1940., koja, kao što smo već istakli, nikada nije primjenjena u praksi, jer je 6. aprila 1941. godine došlo do napada na Kraljevinu Jugoslaviju, koja je ubrzo potom okupirana i rasparčana. Za Bosnu i Hercegovinu nastupit će novo historijsko razdoblje, tj. razdoblje otpora fašizmu u Drugom svjetskom ratu od 1941. do 1945. godine. U tom periodu doći će i do obnove bosanskohercegovačke državnosti obrazovanjem ZAVNOBiH-a, kao jedinog legalnog i legitimnog političkog predstavničkog tijela bosanskohercegovačkih naroda i građana, koje će na svom Drugom zasjedanju u Sanskom Mostu, 1944. godine, na sasvim drugim osnovama definirati i projicirati budući izborni sistem u Bosni i Hercegovini.

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Zasjedanju je prisustvovalo 107 vijećnika. Doneseno je 11 odluka. Prije toga, Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a), održano 29. novembra 1943. godine u Jajcu, utvrdilo je pravne temelje federativnog uređenja nove državne zajednice jugoslavenskih naroda. Narodnooslobodilački odbori od tada postaju državni organi vlasti. Proklamirano federativno uređenje zahtijevalo je izgradnju državne organizacije vlasti svake pojedine federalne jedinice. Drugim riječima, trebalo je da se zemaljska antifašistička vijeća, pa prema tome i ZAVNOBiH, konstituiraju u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela i da obrazuju svoja izvršna tijela – narodne vlade.

Tokom decembra 1943. godine članovi ZAVNOBiH-a i njegovog Prezidijuma posebno su se angažirali da širom Bosne i Heregovine tumače i objašnjavaju značaj osnivanja prvog bosanskohercegovačkog narodnog predstavništva,⁷ značaj odluka sadržanih u Rezoluciji ZAVNOBiH-a i političkih stavova formuliranih u Proglasu Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Isto tako, oni su se angažirali i na objašnjavanju odluka Drugog zasjedanja

⁷ Teza o "prvom bosanskohercegovačkom narodnom predstavništvu" znanstveno je upitna jer je u hiljadugodišnjoj historiji, Bosna i Hercegovina imala svoja predstavnička tijela. Tu, prije svega, mislimo na srednjovjekovni Bosanski stanak, te na Bosanski sabor iz 1910. godine.

AVNOJ-a i njihovog posebnog značaja za Bosnu i Hercegovinu. Muslimani, članovi ZAVNOBiH-a izdali su i poseban proglas Muslimanima Bosne i Hercegovine koji se još nisu bili opredijelili za Narodnooslobodilački pokret (NOP) i pozvali ih da to učine što prije i uključe se u narodnooslobodilačku borbu. Pored ostalog, u proglasu se kaže: "(...) Pravi Musliman je onaj koji danas s puškom u ruci sa svojom srpskom i hrvatskom braćom brani jednako muslimanske, srpske i hrvatske domove od zajedničkog neprijatelja".⁸

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u dvorani Fiskulturnog doma u Sanskom Mostu. Prva sjednica počela je 30. juna u 21 sat, a završila se 1. jula u 4 sata ujutro. Druga sjednica počela je 1. jula u 21 sat, a zasjedanje je zaključeno 2. jula u 5.30 sati ujutro. Zasjedanjem su predsjedavali dr. Vojislav Kecmanović, Sulejman Filipović i dr. Jakov Grgurić. Verifikacioni odbor je konstatirao da su prije zasjedanja "podnijeli ponomoćja 148 vijećnika. Od toga je bilo prisutno 107, punomoćje je poslao 41 vijećnik, a 25 vijećnika nisu došli iz vojnih i nepoznatih razloga".⁹

Osim vijećnika, ovom Zasjedanju ZAVNOBiH-a, u svojstvu gostiju, prisustvovali su i članovi savezničkih vojnih misija pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), i to misije Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Među gostima bio je i predstavnik ZAVNOH-a Nikola Rupčić, koji je pozdravio skup. S obzirom na tadašnje vojne prilike, Predsjedništvo AVNOJ-a nije moglo da s ostrva Visa pošalje svog predstavnika na zasjedanje ZAVNOBiH-a, pa je uputilo pozdravni telegram, kojega su potpisali predsjednik dr. Ivan Ribar i potpredsjednici Moša Pijade, Josip Rus i Marko Vujačić.

Đuro Pucar Stari podnio je referat pod naslovom "Značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine". U tom referatu istakao je da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a svojim odlukama označilo prekretnicu u oslobodilačkoj borbi, jer je dalo jasan program budućeg državnog uređenja Jugoslavije. Pucar je nagla-

⁸ Babić N., Otašević D. 1970. 74.

⁹ Vrlo je važno istaći da su status vijećnika ZAVNOBiH-a dobili i predstavnici nacionalnih manjina. Tako je vijećnik Ignjac Kunecki predstavljao 16.000 Poljaka iz Potkozarja i prnjavorskog sreza, a Vasilj Semak 7.000 Ukrajinaca, naseljenih u centralnoj Bosni. Za vijećnike ZAVNOBiH-a izabrano je i šest žena. Time je prvi put u bosanskohercegovačkoj historiji afirmirana participacija žena u političkom životu najvišeg predstavničkog tijela. Više u: Babić N., Otašević D. 1970. 79.

sio da su tim odlukama definitivno ozakonjeni osnovni organi narodne vlasti, narodnooslobodilački odbori, koji su se počeli razvijati od početka narodnooslobodilačke borbe. AVNOJ, koji je prije Drugog zasjedanja bio općepartijsko tijelo, poslije tog zasjedanja prerastao je u najviši zakonodavni i izvršni organ i stvoren je vrhovni naredbodavni i upravni organ naroda Jugoslavije na čelu sa maršalom Jugoslavije drugom Titom – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), prva narodna vlada Jugoslavije, istakao je Pucar. On je naglasio da su ostvareni svi uvjeti da se općepolitička predstavništva – antifašistička vijeća narodnog oslobođenja pojedinih zemalja, iz općepolitičkih tijela pretvore u zakonodavna i izvršna tijela koja će biti nosioci, ne samo suverenosti pojedinih naroda, nego će istovremeno biti i graditelji državnosti tih naroda.

Prema pisanju akademika Envera Redžića, Đuro Pucar je u svom referatu iznio i neke ocjene koje nisu bile saglasne s općim načelima NOP-a. Pucar je, naime, zastupao tezu da “srpskom narodu pripada čast i slava što je ideju bratstva unio među Muslimane i Hrvate (...)”, te da “srpski narod prednjači i u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti. Te uloge srpskog naroda treba da budu svjesne i muslimanske i hrvatske mase”. Isto tako on je ocijenio da “osjećanje Muslimana kao cjeline koči brzu orijentaciju Muslimana prema NOP-u” što je pripisivao “bivšim muslimanskim političarima da okupljaju Muslimane na čisto muslimanskoj liniji”.¹⁰ Spram ovih tvrdnji Đure Pucara nije bilo reakcije od prisutnih vijećnika. U vezi s ovim Redžić tvrdi da se čini “realnim objašnjenje da partijski ideologizirani sastav vijećnika nije imao kritičkog čula za problematična tumačenja razvoja NOP-a u Bosni i Hercegovini, koja su dolazila od prvog čovjeka Komunističke partije”.¹¹ Ovakva razmišljanja nisu dobila legitimitet u NOP-u. “Ipak, ona su dolazila do izražaja u pojavama ‘solunaštva’, koje je bilo drugo ime za isticanje vodeće uloge srpskog naroda u NOB-i”.¹²

Sekretar ZAVNOBiH-a Hasan Brkić podnio je referat “Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije” u kojem je naglasio da su se u pogledu narodne vlasti najviše razvili

¹⁰ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I (1943-1944), dokument br. 34. 188. Navedeno prema: Redžić E. 2000. 163.

¹¹ Redžić E. 2001. 22.

¹² Redžić E. 2000. 163.

narodnooslobodilački odbori u Bosanskoj krajini. Narodnooslobodilački odbori u istočnoj Bosni, navedeno je u referatu, razvijali su se pod mnogo težim uvjetima. Četnici, koji su dugo vremena imali jake pozicije, sada su izolirani od naroda.

Snaženje narodnooslobodilačkog pokreta u čitavoj Bosni i Hercegovini dalo je velikog podstreka i razvoju narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a) u istočnoj Bosni. On je istakao značaj Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka koje zasjedanje treba da donese. S tim u vezi Brkić je istakao: “Na ovom zasjedanju Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine treba da se konstituiše u najvišu zakonodavnu vlast Bosne i Hercegovine. Tim aktom ono postaje prvim “našim parlamentom”. Parlamenti naroda Jugoslavije, kao nosioci narodnog suvereniteta i najviše vlasti, bitno se razlikuju od većine drugih parlamenata. Naš parlament u sebi sjedinjuje izvršnu i zakonodavnu vlast za razliku od drugih parlamenata kod kojih je jedna vlast odvojena od druge. To proističe iz toga što se naša narodna vlast po svom obliku i suštini razlikuje od svih onih oblika vlasti u kojima nije obezbijedeno učesće naroda. Sjedinjavanje zakonodavne i izvršne funkcije naše vlasti predstavlja najpotpuniji oblik demokratije. Svaki organ naše vlasti predstavlja potpunu narodnu vlast na svom teritoriju. Jedinstvo izvršne vlasti u našem parlamentu znači da narod neposredno učestvuje u svim državnim poslovima”.¹³

Referat “Privredni zadaci naših narodnih vlasti”, podnio je Dušan Ivezić, koji je oslikao stanje privrede na oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine, iznio rezultate rada narodne vlasti, privredne probleme i zadatke, kao i konkretne prijedloge kako bi se oni što uspješnije realizirali.

Referat “Zdravstveni problemi Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu” podnio je dr. Vaso Butozan, a prof. Anto Babić “Rad narodnooslobodilačke vlasti na prosvjetnom polju”.

U diskusiji o referatima i odlukama Drugog zasjedanja učestvovala su na obje sjednice 36 govornika.¹⁴

¹³ Babić N., Otašević D. 1970. 84.

¹⁴ Ante Babić, Mitar Bajalica, Bogomir Brajković, Hasan Brkić, dr. Vaso Butozan, dr. Edhem Čamo, Džemal Mahmutćehajić, dr. Hamdija Čemerlić, Rodoljub Čolaković, Uglješa Danilović, Sulejman Filipović, dr. Jakov Grgurić, Milan Guteša, Adem Hercegovac, Avdo Humo, Dušan Ivezić, Mladen Jeftić, Čedo Kapor, Osman Karabegović, dr. Vojislav Kecmanović, Skender Kulenović, Ignjac Kunecki, Lazo Lazić, Ignjat Marić, Novak Mastilović, Salko Nazečić, Hamdija Omanović, dr. Danica Perović, Edhem Pabrić, Đuro Pucar Stari, Slavko Rodić, Nikola

ZAVNOBiH je na svom Drugom zasjedanju donio nekoliko odluka od ogromnog značaja za novi državnopravni razvoj Bosne i Hercegovine. S obzirom na karakter tih odluka, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu ima za narode i državu Bosnu i Hercegovinu isti značaj kakav ima za sve druge narode i države nastale nakon raspada Jugoslavije – Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a obrazovana je vrhovna državna vlast nove Jugoslavije, a u Sanskom Mostu, sedam mjeseci kasnije, sastali su se predstavnici naroda (građana) Bosne i Hercegovine i donijeli, pored ostalog, odluku da obrazuju vrhovnu državnu vlast Bosne i Hercegovine kao samostalne jedinice demokratske federativne zajednice svih jugoslavenskih naroda. Time je ZAVNOBiH i formalno postao državno predstavništvo Federalne Bosne i Hercegovine. Na taj način reafirmirana je bosanskohercegovačka državnost, a narodnoslobodilački odbori postali su državni organi vlasti. Konstituirajući se u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine, ZAVNOBiH je donio niz važnih zakonodavnih akata, ustavotvornog značaja, kojima su postavljena osnovna načela državne organizacije Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u sklopu Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ).

Među odlukama koje je usvojilo Drugo zasjedanje svojim značajem posebno se ističu dvije, i to:

1. “Odluka o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine”, prema kojoj, na osnovu slobodno izražene volje, narodi Bosne i Hercegovine konstituiraju svoju državu i njene najviše organe.¹⁵ ZAVNOBiH, kao predstavničko tijelo narodnog

Rupčić, Vasilije Semak, Florijan Sučić, Halil Šakanović i Todor Vujasinović. Neki od ovih diskutiranih govornika su više puta.

¹⁵ Član 1. Odluke glasi: “Na temelju slobodno izražene volje naroda Bosne i Hercegovine, a u skladu s odlukama donijetim na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na dan 29.-30. novembra 1943. godine u Jajcu, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, na svom Drugom zasjedanju, konstituiše se u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federalnoj Jugoslaviji”.

suvereniteta, ima vlast u Bosni i Hercegovini koju Vijeće vrši samo ili putem svojih organa.

Zakonodavnu vlast ZAVNOBiH vrši na plenarnim zasjedanjima, a u vremenu između dva zasjedanja putem Predsjedništva. Ovom Odlukom konstituirani su ZAVNOBiH, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a i Narodna vlada, kao najviši državni organi i određeni su njihovi međusobni odnosi. Određene su osnove organizacije i rada ZAVNOBiH-a i njegovog Predsjedništva, dok je vlada samo konstituirana.

Svoju izvršnu funkciju ZAVNOBiH vrši putem Predsjedništva i Narodne vlade. Odluka u članu 5. ističe da Predsjedništvo vrši i funkciju vlade sve dok se ne obrazuje Narodna vlada Bosne i Hercegovine. Radi organiziranijeg djelovanja, pri Predsjedništvu se formira potreban broj odjeljenja za poslove državne uprave u zemaljskim razmjerama, koja će, prema potrebi stvarati odgovorajuća odjeljenja i pri nižim narodnooslobodilačkim odborima. Putem ovih odjeljenja Predsjedništvo organizira rad narodnooslobodilačkih odbora u svim granama državne uprave: privrednoj, prosvjetnoj, zdravstvenoj, sudskoj itd.

2. “Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u federalnoj Bosni i Hercegovini”, ustvari predstavlja dopunu “Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a (...)”, jer njihovim zajedničkim odredbama NOO-i i narodnooslobodilačke skupštine, zajedno sa ZAVNOBiH-om i Predsjedništvom ZAVNOBiH-a, postaju organi državne vlasti.¹⁶ Ovom Odlukom ZAVNOBiH je definirao jednoobraznu organizaciju i jednoobrazno djelovanje NOO-a i narodnooslobodilačkih skupština na cijelom području Bosne i Hercegovine. Odluka potvrđuje ono što je već stvoreno u pogledu lokalnih vlasti i utvrđuje da temelj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini predstavljaju narodnooslobodilački odbori.

Novinu u ovoj Odluci predstavlja uvođenje za veće administrativno-teritorijalne jedinice, od srezova pa do oblasti, narodnooslobodilačkih skupština kao organa državne vlasti, dok su narodnooslobodilački odbori njihovi izvršni organi. Odluka, dalje, potvrđuje pravo svih građana Bosne i Hercegovine s navršenih 18 godina da biraju i da budu birani. Iz ovog se izuzimaju

¹⁶ Član 1. Odluke glasi: “Sva vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini pripada narodu koji predstavljaju narodnooslobodilački odbori, narodno-oslobodilačke skupštine i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine”.

umobolna lica, kao i ona lica koja su na osnovu zakona izgubila to pravo. Ista prava kao i muškarci imaju i žene. Odluka je, pored toga, postavila i osnovne principe organizacije, metoda i načina rada, nadležnosti i međusobne odnose lokalnih organa državne vlasti.

ZAVNOBiH je, također, usvojio i “Odluku o poslovniku za rad ZAVNO-BiH-a” koja je regulirala rad redovnih i vanrednih zasjedanja, pitanje rada Predsjedništva, verifikaciju mandata, primanja novih vijećnika i davanja imuniteta, te način donošenja i proglašenja odluka ZAVNOBiH-a, zatim “Odluku o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a”. Ovom odlukom je istaknuto da se “(...) narodi Bosne i Hercegovine slobodno i svojom vlastitom voljom udružuju sa narodima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore i Makedonije u zajedničku državu – Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, na osnovu prava svakog naroda na samoodređenje, uključujući pravo na otcjepljenje i ujedinjenje sa drugim narodima”.¹⁷

Donesena “Odluka o izborima za seoske, opštinske i gradske narodno-oslobodilačke odbore i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine” još je više demokratizirala narodna vlast, jer je omogućila narodu da izabere one ljude koje on želi da ga predstavljaju u organima vlasti. Na osnovu te Odluke, ZAVNOBiH je zadužio Predsjedništvo da raspiše izbore za seoske, općinske i gradske narodnooslobodilačke odbore i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine na teritoriji Bosne i Hercegovine.

¹⁷ U ovoj Odluci dalje se kaže: “Istorijskim odlukama AVNOJ-a ostvarene su vjekovne težnje naših naroda za slobodom i demokratijom. Narodi Bosne i Hercegovine svojom herojskom trogodišnjom borbom onemogućili su zauvijek da se Bosna i Hercegovina povrate u njen stari položaj”. Zatim se veli da: “Prvi put u svojoj istoriji narodi Bosne i Hercegovine ravnopravno i slobodno svojom vlastitom voljom i svojim vlastitim snagama izgrađuju svoju državnost”. U Odluci se dalje ističe da će ZAVNOBiH: “(...) časno izvršavati sve obaveze koje proističu iz pripadnosti Bosne i Hercegovine Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji”. Za ZAVNOBiH, kao nosioca najviše vlasti u Bosni i Hercegovini u Odluci konstatira se da “(...) ne priznaje nikakvu drugu vlast osim Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, koji jedino mogu da zastupaju narodne Jugoslavije pred inostranstvom”. Važnost ove Odluke je u tome što ona izražava pristanak i potvrdu naroda Bosne i Hercegovine, izraženu preko svojih predstavnika odluka donesenih na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, među kojima se posebno ističe odluka o federativnom uređenju Jugoslavije, u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna s ostalim federalnim jedinicama. U tom duhu Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a je jednoglasno odobrilo i potvrdilo djelatnost bosanskohercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Sljedeća “Odluka o uspostavljanju Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača” omogućila je rad na ispitivanju zločina i njihovih izvršioaca, kao i u prikupljanju materijala i podataka o ratnoj šteti. Komisija je u svemu saradivala sa Državnom komisijom, koja je formirana pri NKOJ-u.¹⁸

“Odluka o uspostavi Vjerske komisije” nalagala je Komisiji na osnovnu dužnost da svojim prijedlozima omogući Predsjedništvu i ZAVNOBiH-u da što pravilnije regulira i odredi odnos između narodne vlasti i pojedinih vjeroispovijesti i njihovih organizacija. Kako je “Deklaracijom o pravima građana Bosne i Hercegovine” zagarantirana sloboda vjeroispovijedanja, zadatak Komisije bio je da se putem organa vlasti u praksi sprovede nesmetano izvršavanje bogoslužjenja i puno ispoljavanje vjerskih sloboda.

Osim navedenih donesene su i sljedeće odluke: “Odluka o raspisu za jma narodnog oslobođenja” u iznosu od 500 miliona kuna-dinara, što je karakterističan pokazatelj koliko je već tada narodna vlast bila konsolidirana i spremna izvršiti i tako delikatnu finansijsku operaciju, kao i “Odluku o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a”, donesenu na kraju zasjedanja, čime je u potpunosti odobren rad Predsjedništva između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine¹⁹

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a je, pored navedenih odluka, usvojena i “Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine”. To je, historijski gledano, svakako jedan od najznačajnijih akata ZAVNOBiH-a. Radi se, ustvari, o političkoj povelji koja je, zajedno s već spomenutim odlukama, predstavljala temelj budućeg federalnog ustava. Odmah treba naglasiti da Deklaracija, kao značajan politički i ustavni revolucionarni akt Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, nije proglasila neke daleke, neostvarive ciljeve i ideale, nego je fiksirala već ostvarene rezultate u narodnooslobodilačkoj borbi. NOP se od svog početka borio za nove vrijednosti koje će se Deklaracijom potvrditi i utvrditi kao ustavna načela. Kao kvalitativan *novum* u Deklaraciji se posebno ističu temeljni principi budućeg izbornog sistema u Bosni i Hercego-

¹⁸ Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije.

¹⁹ Integralni tekst Deklaracije vidjeti u: Čaušević Dž. 2005. 444-445.

vini. Prema tekstu Deklaracije, izborno pravo je zasnovano na demokratskim načelima, odnosno na općem, direktnom, tajnom i jednakom pravu glasa koja se i u suvremenim okolnostima smatraju sastavnim dijelom demokratskih, fer i slobodnih izbora.²⁰

Naime, da bi izborni sistem, a unutar njega i izborni proces, ponio atribut demokratskog neophodno je i da biračko pravo počiva na demokratskim zasadama. Svako demokratsko izborno pravo počiva na pet temeljnih načela izbornog prava koja karakteriziraju, manje više, svaki demokratski izborni sistem i koja su postala standard u suvremenom demokratskom svijetu. Ta načela su: načelo općosti, jednakosti, neposrednosti i tajnosti.²¹ Ovim načelima se u novije vrijeme pridodaje i peto načelo – načelo slobodnog prava glasa²², koje pretpostavlja slobodu govora, štampe, okupljanja i udruživanja. Ova načela predstavljaju standarde suvremene predstavničke demokracije, odnosno demokratskih izbora, ali ono što je interesantno jeste da te standarde ustanovljava “partizanska demokracija”, kao poseban revolucionarni oblik demokracije.²³

Danas načela općeg (univerzalnog), jednakog, neposrednog, slobodnog i tajnog izbornog prava, po pravilu, imaju ustavni karakter u svim suvremenim demokratskim državama. Međutim, treba podsjetiti da je u 19. stoljeću pojam općeg izbornog prava isključivao mnoge kategorije birača. Proces širenja izbornog prava u većini zemalja praćen je formiranjem suvremenih stranačkih sistema. Politički teoretičari upozoravaju da je širenje izbornog prava uvje-

²⁰ Tako se u Deklaraciji navodi sljedeće: “Ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti; Izborno pravo u demokratskoj Bosni i Hercegovini birači će vršiti tajnim glasanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa. Aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona. Borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda imaju to pravo bez obzira na godine starosti. Od načela neposrednog i tajnog glasanja može se po odluci Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine odstupiti za vrijeme narodno-oslobodilačkog rata”. Navedeno prema: ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine - zbornik radova, 2000. 136. Isto vidjeti u listu SUBNOAR-a BiH *Glas antifašista*, br. 9, novembar 1998. 10.

²¹ Nohlen D. 1992. 25.

²² Vidjeti u: Evropska komisija za demokraciju putem zakona (Venecijanska komisija), Kodeks dobrog vladanja u izbornim pitanjima, Smjernice i obrazloženje usvojeni na 52. sjednici Venecijanske komisije (Venecija, 18.-19. oktobar 2002.), www.coe.int.

²³ Arnautović S. 2009. 147.

tovano zbog dva glavna procesa: prvo, razvojem proizvodnih snaga, potom procesom industrijske revolucije, što je sve uvjetovalo društveno raslojavanje i jačanje radničkog pokreta koji se borio za društvo jednakosti, između ostalog, i širenjem izbornog prava, i drugo, procesima takozvane nacionalne revolucije, izgradnje nacije, odnosno stvaranjem nacionalnih država.

Dakle, ova demokratska načela izbornog prava izgrađivana su duži vremenski period, tokom borbe za ostvarenje i proširenje biračkog prava, a posebno su u primjeni od proklamiranja načela narodne suverenosti i jednakosti građana. Sva ova načela postala su i dio međunarodno-pravnog naslijeđa sadržana u deklaracijama, konvencijama i paktovima, tako da su danas, u 21. stoljeću standard za definiranje demokratskog izbornog sistema. Zato fasciniira lucidnost i dalekovidnost vijećnika ZAVNOBiH-a koji su u teškim okolnostima oružanih borbi za goli opstanak, dakle u predahu oružanih borbi, definirali takva vizionarska, emancipatorska opredjeljenja o izbornom sistemu Bosne i Hercegovine, koja u nekim segmentima ni 70 godina poslije, na pragu 21. stoljeća još uvijek nisu do kraja ostvarena.

Deklaracija ZAVNOBiH-a, također, proklamira načelo općosti (univerzalnosti) polazi od prava da svi građani, bez obzira na njihove etničke, rasne, vjerske, spolne, klasne, političke, prihodovne i druge razlike, uživaju biračko pravo pod jednakim uvjetima, tj. imaju jednaka prava da biraju i da budu birani na sve izborne i imenovane položaje. Ovo pravo se čini općim (univerzalnim) usljed odsustva (zabrane) bilo kakve diskriminacije među građanima. Drugačije rečeno, opće – univerzalno biračko pravo je pravo svakog građanina koji je ispunio osnovne pretpostavke za sticanje biračkog prava, da bude birač i da učestvuje u izbornom procesu.²⁴ Osnovne pretpostavke za sticanje biračkog prava jesu: određeno doba starosti (obično je to sa danom sticanja punoljetstva), sposobnost oblikovanja i ispoljavanja sopstvene volje i odsustvo pravnog osnova po kome je građanin lišen biračkog prava (npr. po osnovu pravomoćne sudske presude, itd.).

Općim biračkim pravom ne smatra se ono pravo koje je ograničeno nekim od cenzusa. Historija izbora poznaje različite vrste cenzusa, kao što je cenzus po osnovu imovinskog stanja, obrazovanja, nastanjenosti, po osnovu spola itd. Biračko, odnosno izborno pravo, kao opći pojam, sadrži i neka posebna

²⁴ Nažalost, u 21. stoljeću, u Bosni i Hercegovini ovo pravo nemaju državljani BiH koji se ne izjašnjavaju kao Srbi, Hrvati i Bošnjaci.

prava, a prije svih: pravo građanina da bira svoje predstavnike, pravo građanina da bude biran za predstavnika, pravo građanina da bude kandidiran, te pravo građanina da glasa i da svojim glasom odlučuje o svim relevantnim pitanjima koja mogu biti postavljena na nekom od oblika osobnog izjašnjavanja građana (referendum, građanska inicijativa).²⁵

Biračko pravo se dijeli na aktivno i pasivno. Aktivno biračko pravo podrazumijeva pravo građanina da glasa, a pasivno biračko pravo je pravo građanina da se kandidira i da bude biran u predstavničke organe.²⁶ U ustavima se često proklamira i sloboda izbora kao temeljno načelo koje podrazumijeva da sam čin glasanja bude lišen prinude i pritiska i prepušten slobodnoj volji birača. Svakako, pravo glasa se ne garantira bez određenih uvjeta, među kojima su, najčešće, određena starosna dob,²⁷ mjesto stanovanja, nacionalnost, državljanstvo, a rjeđe pismenost. U pravilu biračko pravo se uskraćuje mentalno oboljelim i osuđenima kojima je to pravo oduzeto.

Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, također, proklamira načelo jednakosti. Ovo načelo polazi od toga da svaki glas birača ima jednaku vrijednost, prema osnovu principa "jedan čovjek – jedan

²⁵ O izbornom pravu više: Pajvančić M. 2008.

²⁶ Prvi međunarodno-pravni dokument, kao opći međunarodni standard, koji je univerzalno regulirao pitanje aktivnog i pasivnog biračkog prava je *Univerzalna Deklaracija o pravima čovjeka* usvojena u Općoj skupštini UN-a 10. decembra 1948, Rezolucijom 217 (III), GAOR 3rad SESS, Resolution part I, kao prilog Povelji UN-a. U Deklaraciji, u članovima 20. i 21. utvrđeno je sljedeće: "Član 20.: Svako ima pravo na slobodu mirnog zborovanja i udruživanja. Niko ne može biti primoran da pripada nekom udruženju. Član 21. Svako ima pravo da sudjeluje u upravi svoje zemlje neposredno ili preko slobodno izabраниh predstavnika. Svako ima pravo na jednak pristup javnim službama u svojoj zemlji. Volja naroda treba da bude osnova vladine vlasti; ta volja treba da se izražava u povremenim i istinskim izborima, koji treba da se provode općim i jednakim pravom glasa, tajnim glasanjem ili odgovarajućim postupcima slobodnog glasanja".

²⁷ U mnogim zemljama građani imaju pravo da biraju sa 18 godina života. Jedan broj zemalja tu granicu je utvrdio između 19. i 21. godine. U četiri države: Brazil, Kuba, Irak i Nikaragva, glasa se s navršениh 16 godina života. Da bi se ostvarilo aktivno i pasivno biračko pravo, moraju se, također, ispuniti određeni starosni uvjeti. Tako u DNR Koreji važeći starosni minimum za poslanika iznosi 17 godina, a u 34 države ta granica iznosi 18 godina. Većina zemalja odlučila se za 21 ili 25 godina života. Najviši starosni minimum ima Ekvatorijalna Gvineja (45 godina), zatim Egipat, Jordan, Kuvajt i Turska sa 30 godina. U nekim zemljama utvrđena je i starosna granica preko koje se ne može steći poslanički mandat, kao npr. u Ekvatorijalnoj Gvineji gdje je ta granica 60, a u Iraku 75 godina. Usporedi: Electoral Systems a World-wide Comparative Study, Inter-Parliamentary Union (IPU), Geneva.

glas – jednaka vrijednost” (*one man, one vote, one value*). Tamo gdje izborni sistem predviđa više od jednog glasa za birače, svaki birač ima isti broj glasova. Načelo jednakosti “danas je praktično najvažnije od svih načela izbornog prava” (Seifert), jer ima jako važnu funkciju prilikom utvrđivanja granica izbornih jedinica.²⁸ Ono podrazumijeva jednaku glasačku moć: zastupnička mjesta moraju biti jednako raspodijeljena po izbornim jedinicama. Jednaka glasačka moć podrazumijeva jasnu i ravnomjernu raspodjelu zastupničkih mjesta po izbornim jedinicama na osnovu jednog od sljedećih kriterijuma raspodjele: broj stanovnika, broj državljana s prebivalištem (uključujući maloljetna lica), broj registriranih birača i prema mogućnosti broj stanovnika koji glasaju. Može se predvidjeti i odgovarajuća kombinacija ovih kriterijuma.

Suprotno ovome načelu, postoji nejednako pravo glasa i ono se ogleda u tome što se birači razlikuju po vrijednosti njihova glasa. Ovo razlikovanje može biti otvoreno i prikriveno. U historiji izbornog procesa otvoreno razlikovanje se ispoljavalo kroz tzv. *pluralni votum* (umnoženi glas), a prikriveno razlikovanje vrijednosti glasa ogledalo se u tome što su se birači dijelili u posebne biračke grupe (kurije), koje su birale nesrazmjern broj predstavnika prema broju birača pojedinih grupa. Ovo načelo najčešće je narušavano tako što su pojedinci koji su imali bolja primanja, koji su bili odgovarajuće klase ili staleža mogli koristiti više glasova. Iako birač formalno raspolaže jednim glasom, on može glasati u više izbornih jedinica, i to: prema mjestu rođenja, prema mjestu stanovanja, prema mjestu rada, na univerzitetu na kome se školovao itd; te može glasati putem tzv. porodičnog glasanja, prema kojem glava porodice ima onoliko glasova koliko ima maloljetne djece ili, pak, ima pravo na određeni broj glasova više na osnovu broja djece.

Načelo jednakosti u izbornom pravu, dakle, podrazumijeva da se zakonski onemogućuje takva rješenja kojim bi se nekom uskratilo bilo aktivno bilo pasivno biračko pravo samo zato što je određene nacije, vjere, spola, rase ili socijalnog stanja, itd. Pod načelom jednakosti u suvremenim demokratskim društvima podrazumijeva se potpuna ravnopravnost stranaka i kandidata. U tom cilju, zahtijeva se od državnih vlasti da imaju neutralan stav, naročito u

²⁸ Naš aktualni izborni sistem drastično narušava načelo jednakosti glasa. Tako je, naprimjer, prema zvaničnim podacima Centralne izborne komisije BiH iz septembra 2013. godine, broj birača registriranih u izornoj jedinici 1 iz RS za izbor 3 člana Predstavničkog doma PSBiH brojao 557.616, a u izornoj jedinici 3 iz RS-a 293.228, a i u izornoj jedinici 3 bira se isti broj članova PD PSBiH – 3.

odnosu na izbornu kampanju, medijsku pokrivenost, naročito od strane državnih medija, te financiranje stranaka i kampanje iz budžeta.

U zavisnosti od predmeta, ravnopravnost može biti stroga ili proporcionalna. Ukoliko je stroga, političke stranke tretiraju se na jednakoj osnovi bez obzira na njihovu trenutnu snagu ili podršku biračkog tijela. Ukoliko je proporcionalna, političke stranke moraju se tretirati prema rezultatima postignutim na izborima. Ravnopravnost se naročito odnosi na predstavljanje na radiju i televiziji, korištenje budžetskih sredstava i druge vrste podrške. U skladu sa slobodom izražavanja, zahtijeva se zakonski osiguran minimum pristupa audiovizuelnim medijima u privatnom vlasništvu, kad je u pitanju izborna kampanja i oglašavanje, za sve učesnike izbora. Isto tako, financiranje političkih stranaka, kandidata i izborne kampanje mora biti transparentno.

Poseban standard zahtijeva se u pogledu omogućavanja osnivanja političkih stranaka koje predstavljaju nacionalne manjine. Uz to, specijalna pravila kojima se nacionalnim manjinama garantiraju rezervirana mjesta (kvote) ili koja predviđaju odstupanja od uobičajenih kriterijuma raspodjele poslaničkih mjesta za stranke koje predstavljaju nacionalne manjine (npr. odstupanje od obaveznog kvoruma, tzv. pozitivna glasačka diskriminacija) u suvremenim demokracijama u principu se ne smatraju da su u suprotnosti s jednakim pravom glasa. Isto tako, propisi o minimalnom procentu osoba oba pola među kandidatima ne smatraju se suprotnim principu jednakog prava glasa, ukoliko su utemeljeni ustavom.²⁹

Deklaracija ZAVNOBiH-a iz 1944. godine, dakle, štiti individualna prava građana Bosne i Hercegovine i osigurava da se ta prava ostvaruju u punom kapacitetu bez obzira na njihove individualne razlike zasnovane na spolu, vjeri, jeziku, rasi, boji kože, nacionalnom ili socijalnom porijeklu, rodu ili kojoj god drugoj okolnosti.³⁰

²⁹ U vezi s ovim standardima vidjeti: Evropska komisija za demokraciju putem zakona (Venecijanska komisija): Kodeks dobrog vladanja u izbornim pitanjima, Smjernice i obrazloženje usvojeni na 52. sjednici Venecijanske komisije (Venecija, 18.-19. oktobar 2002.), www.coe.int.

³⁰ Ove vrijednosti će na internacionalnoj sceni biti ratificirane donošenjem *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima*, koji je kao Dodatak Rezoluciji GSOUN-a 2200 A (XXI) usvojen 16. decembra 1966. (Ratificiran, *Službeni list SFRJ*, br. 7/1976. Pakt je stupio na snagu 23. marta 1976.). Sljedećim odredbama zagwarantirana su osnovna građanska politička prava: "DIO II Član 2. Svaka država ugovornica ovoga Ugovora obavezuje se da će poštivati i osigurati svim pojedincima na svom području i podvrgnutima njenoj jurisdikciji prava

Deklaracija ZAVNOBiH-a proklamira i načelo neposrednosti.³¹ Načelo neposrednosti (direktnosti) ogleda se u pravu birača da neposredno (direktno) biraju svoje predstavnike. Direktno univerzalno pravo glasa je ono “gdje svaki građanin, osim onih koji su isključeni zakonom, može direktno učestvovati u glasanju i birati svoje predstavnike bez uključivanja posrednika”.³²

Osim toga, neposrednim pravom glasa mora biti izabrano najmanje jedno vijeće (donji dom) bikameralnog predstavničkog tijela (skupštine), zatim zakonodavna tijela ispod nacionalnog nivoa, kao i lokalna predstavnička tijela.

Direktni izbor se, dakle, razlikuje od posrednog (indirektnog) biranja u kojemu birači biraju predstavnike (elektore) u neke organe koji (elektorska tijela, gremiji), naknadno, u ime birača (prabirača), biraju zastupnike koji će ih zastupati u predstavničkom tijelu (takav je bio npr. delegatski sistem u bivšem socijalističkom sistemu u Bosni i Hercegovini ili, pak, izbor delegata u domove naroda u Federaciji BiH i državi Bosni i Hercegovini prema Dejtonskom sporazumu ili izbor predsjednika SAD).

No, princip da biračka volja ne bude posredovana raznim gremijama, uskim političkim tijelima ili grupama koje bi posredovale između birača i političkog predstavnika u suvremenom svijetu uglavnom je standard. Ali, svakako, treba praviti razliku između formalno posrednih izbora, kada su oni koji biraju u suštini vezani voljom svojih birača, od supstancijalno posrednih izbora – kada oni koji su izabrani biraju nosioce mandata po sopstvenoj volji nezavisno od volje *prabirača*.³³

priznata u ovom Ugovoru bez obzira na razlike kao što su one u rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom mišljenju, nacionalnom ili socijalnom porijeklu, rodu ili kojoj god drugoj okolnosti. Član 25. Svaki građanin, treba da ima pravo i mogućnost da bez ikakvih razlika spomenutih u članu 2. i bez nerazumnih ograničenja: sudjeluje u vođenju javnih poslova, direktno ili preko slobodno izabranih predstavnika; bira i bude biran na pošteno provedenim povremenim izborima s općim i jednakim pravom glasa i tajnim glasanjem, koji osiguravaju slobodno izražavanje volje birača; ima pristup javnim službama svoje zemlje uz opće uvjete jednakosti”. Uz ovaj Pakt su donesena i dva fakultativna protokola, i to: prvi, koji je donesen kada i Pakt i stupio je na snagu 23. marta 1976. i, drugi, koji je stupio na snagu 15. decembra 1989.

³¹ U Deklaraciji jasno se ističe u kojoj situaciji se od ovog načela može odstupiti: “Od načela neposrednog i tajnog glasanja može se po odluci Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine odstupiti za vrijeme narodno-oslobodilačkog rata.”

³² Electoral Systems a World-wide Comparative Study, Inter-Parliamentary Union (IPU), Geneva, 1993. 3.

³³ Jovanović N. M. 1997. 26.

Deklaracija, također, potvrđuje načelo tajnosti izbora koje predstavlja osiguranje da se na birača ne vrši nikakav pritisak, bilo od predstavnika vlasti, bilo od pojedinca ili političkih i drugih socijalnih grupa, odnosno ovim načelom se zahtijeva da ispoljena biračeva volja prilikom glasanja bude zaštićena od uvida javnosti i drugih učesnika u izbornom procesu. Za birača, tajnost glasanja nije samo pravo već i obaveza čije se nepoštovanje kažnjava diskvalifikacijom svakog listića čiji se sadržaj otkrije. Da bi bilo tajno glasanje mora biti pojedinačno. Porodično glasanje ili bilo kakva kontrola jednog birača nad drugim je zabranjeno. Spiskovi lica koja glasaju ne trebaju se objavljivati, odnosno oni moraju biti pod strogom diskrecijom i zaštitom vlasti. Nasuprot ovome, javno glasanje pruža mogućnost kontrole biračkog opredjeljivanja, što može proizvesti određene posljedice po birača, bilo od vlasti, bilo od političkih suparnika.

Kroz historiju glasanja, raznim tehnikama kojima se glasalo javno (*viva voce*), dizanjem ruku, klicanjem, potpisivanjem, u suštini omogućavan je veliki prostor za političku manipulaciju kupovinom glasova, korupcijom, prijetnjom i sl. Međutim, u savremenim uvjetima ovo pravo je garantirano osiguranjem glasanja putem glasačkih listića, ali i odgovarajućih prostorija za tajno glasanje, zaklonjenih mjesta za tajno glasanje, zapečaćenih ili kovertiranih glasačkih listića, itd. U upotrebi je sve češće i tzv. elektronsko glasanje (glasanje putem interneta), koje podrazumijeva posebne informatičko-tehničke mjere zaštite.

I na kraju, načelo slobodnog prava glasa u novim historijskim okolnostima, podrazumijeva slobodu birača da formira mišljenje. U tom kontekstu od države se traži da poštuje obavezu neutralnosti. Ona se konkretno odnosi na: medije, isticanje plakata, pravo na demonstriranje, te financiranje stranaka i kandidata. Isto tako, od vlasti se traži da predlaže primljene kandidature biračkom tijelu, omogućuje biračima da se upoznaju s listama kandidata, na primjer, odgovarajućim isticanjem na javnom mjestu, itd. Sve navedene informacije također moraju biti dostupne na jezicima manjina.

Pod ovim načelom u suvremenim uvjetima podrazumijeva se i sloboda birača da izrazi želje, kao i borba protiv izborne krađe. U tom cilju zahtijeva se da postupak glasanja bude jednostavan, odnosno da birači uvijek moraju imati mogućnost glasati na biračkom mjestu. Ostali načini glasanja prihvatljivi su samo pod sljedećim okolnostima, a to su: glasanje pismom (poštom) koje se dozvoljava samo ukoliko je poštanska služba sigurna i pouzdana, a pravo na

glasanje putem pisma može se ograničiti na ljude koji su u bolnici ili zatvoru, slabije pokretljivim licima ili biračima koji žive u inostranstvu, ali se pri tome ne smije dozvoliti prevara ili zastrašivanje. Glasanje elektronskim putem (internetom) može se koristiti samo ako je sigurno i pouzdano, konkretno, glasači moraju imati mogućnost da dobiju potvrdu svog glasanja i da imaju mogućnost ispravke ukoliko je potrebno, poštujući tajnost prava glasa, a takav sistem mora biti transparentan. Za glasanje putem opunomoćenog lica moraju važiti veoma stroga pravila, broj opunomoćenika koje može da ima jedan glasač mora biti ograničen. Mobilne glasačke kutije mogu se dozvoliti samo pod strogim uvjetima, sprječavajući opasnost od prevare, za šta moraju postojati najmanje dva kriterijuma da bi se procijenila tačnost rezultata glasanja, a to su: broj građana koji su glasali i broj glasačkih listića u kutiji. Glasnački listići ne smiju se prepravljati ili na bilo koji način označavati od strane članova biračkog odbora, a neupotrebljeni glasački listići ne smiju se iznositi s biračkog mjesta. Na biračkim mjestima moraju biti prisutni predstavnici raznih stranaka, a prisustvo posmatrača koje imenuju kandidati mora biti omogućeno za vrijeme glasanja i brojanja glasova. Kad god je moguće, vojna lica treba da glasaju u mjestu stanovanja, a u suprotnom, preporučuje se da oni budu registrirani i glasaju na biračkom mjestu koje je najbliže njihovom mjestu službe. Brojanje glasova mora biti transparentno. Posmatrači, predstavnici kandidata i mediji moraju imati dozvolu da budu prisutni. Oni također moraju da imaju pristup zapisnicima. Rezultati se dostavljaju višoj instanci na otvoren način, a država mora kazniti svaku vrstu izborne krađe.³⁴

Prema tome, očito je da je Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine iz 1944. godine anticipirala temeljna demokratska načela, koja u moderno doba pretpostavljaju slobodni i poštenu izbore (*free and fair election*). Ne treba smetnuti s uma da će ova načela, manje više, u mnogim zajednicama biti prihvaćena mnogo godina poslije, a u nekima nisu ni do danas.

Mnogi ugledni historičari, ali i drugi znanstvenici saglasni su da je donošenjem Deklaracije o pravima građana BiH "izražena (...) osnovna ustavna načela države Bosne i Hercegovine".³⁵ Tako, među ostalim, o značaju ove de-

³⁴ Evropska komisija za demokraciju putem zakona (Venecijanska komisija): Kodeks dobrog vladanja u izbornim pitanjima, Smjernice i obrazloženje usvojeni na 52. sjednici Venecijanske komisije (Venecija, 18.-19. oktobar 2002.), www.coe.int.

³⁵ Brkljača S. 1994. 305.

klaracije akademik Filipović piše: “Kada je na Drugom zasjedanju ZAVNO-BiH-a, održanom u junu mjesecu u Sanskom Mostu, donesena Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, kojom se svim građanima garantiraju sva politička i nacionalno-kulturna prava, tada je došlo do stvarne obnove državnosti Bosne i Hercegovine na demokratski način i na tekovinama evropske demokratije i to u svim njenim aspektima, izuzimajući samo oblasti spoljne politike i međunarodno-pravnog subjektiviteta, što je za sebe zadržala Federacija”.³⁶

Deklaracija ZAVNOBiH-a, također, promovira “ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti”. Na međunarodnom planu ova prava bit će legalizirana tek 1952. godine. Naime, iako i Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima zabranjuju diskriminaciju i po osnovu spola, međunarodna zajednica je donijela posebne propise kojim su naglašena ljudska prava žena. U tom kontekstu je donesena Konvencija o političkim pravima žena³⁷ i Konvencija o eliminiranju svih oblika diskriminacije žena,³⁸ koje jače naglašavaju ženska prava, po principu “ženska prava su ljudska prava”.

Uočavajući prisutnost rasne diskriminacije, koja se ogledala u uskraćivanju ljudskih prava inferiornim društvenim grupama (siromašnim, obojenim i ženama) koje su određene na relaciji “bogati – siromašni, bijeli – crni – obo-

³⁶ Filipović M. 1977. 105.

³⁷ U članovima 1, 2. i 3. *Konvencije o političkim pravima žena*, koju je usvojila GS OUN-a 20. decembra 1952. godine navedeno je: “Žene imaju pravo glasanja na izborima pod istim uvjetima kao i muškarci, bez diskriminacije (aktivno biračko pravo); žene imaju pravo da budu birane u sva javno izabrana tijela, ustanovljena nacionalnim zakonom, pod istim uvjetima kao i muškarci, bez ikakve diskriminacije (pasivno biračko pravo); žene imaju pravo da obavljaju javne dužnosti i javne funkcije, ustanovljene nacionalnim zakonom, pod istim uvjetima kao i muškarci i bez ikakve diskriminacije.”

³⁸ U *Konvenciji o eliminiranju svih oblika diskriminacije žena*, koja je usvojena 18. decembra 1979. u New Yorku Rezolucijom GSOUN-a 34/180, koja je stupila na snagu 3. septembra 1981., između ostalog (DIO II - Član 7.) se navodi: “Države ugovornice poduzimaju sve prikladne mjere za otklanjanje diskriminacije žena u političkom i javnom životu zemlje. Posebno su dužne osigurati, pod jednakim uvjetima kao i muškarcima, pravo žena da: a) glasaju na svim izborima i javnim referendumima i da budu birane u sva tijela koja se biraju javnim izborima; b) sudjeluju u kreiranju i provođenju vladine politike i zauzimaju rukovodeće položaje, te obavljaju sve javne funkcije na svim razinama vlasti; c) sudjeluju u radu nevladinih organizacija i udruženja koja se bave javnim i političkim životom u zemlji.”

jeni, muškarci – žene”,³⁹ međunarodna zajednica pod okriljem OUN-a je donijela posebnu Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije. Bitno je naglasiti da se tom konvencijom pojašnjava sintagma ”rasna diskriminacija” koja podrazumijeva svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koje se zasniva ne samo na rasi, boji kože, precima, nego i na nacionalnom ili etničkom porijeklu. Time su dodatno zaštićena prava tradicionalno ranjivih i isključenih kategorija. U kontekstu našega rada značajno je istaći da se od svih država ugovornica zahtijeva da zabrane i da ukinu (ako je prisutna) rasnu diskriminaciju i da garantiraju pravo svakome na jednakost pred zakonom, bez obzira na rasu, boju, nacionalno ili etničko porijeklo u pogledu uživanja političkih prava, naročito prava učešća na izborima, pravo glasa i kandidature – na temelju općeg i jednakog prava glasa, pravo učestvovanja u vlasti, kao i upravljanju javnim poslovima, na svim razinama, i pravo pristupa, pod jednakim uvjetima, javnim funkcijama.⁴⁰

Uporedo sa napretkom na općem planu razvoja ljudskih prava razvijao se i evropski regionalni sistem ljudskih prava. U tom kontekstu u okviru regionalnih (Evropskih) standarda za zaštitu ljudskih prava na prvo mjesto dolazi Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, koja je potpisana u Rimu 4. novembra 1950. godine.⁴¹ Uz Konvenciju je donesen i

³⁹ Bakšić-Muftić J. 2002. 218.

⁴⁰ U *Međunarodnoj konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije*, koja je usvojena Rezolucijom GSOUN-a 2106 (XX) od 21. 12. 1965., a koja je stupila na snagu 4. januara 1969. godine DIO I. član 1. i 5. navedeno je sljedeće: ”Član 1. U ovoj Konvenciji izraz ”rasna diskriminacija” odnosi se na svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koje se zasniva na rasi, boji, precima, nacionalnom ili etničkom porijeklu i koje ima za svrhu ili za rezultat da uništi ili da ugrozi priznavanje, uživanje ili vršenje, pod jednakim uvjetima, prava čovjeka i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom polju, te na svakom drugom polju javnog života. Član 5. U skladu s temeljnim obavezama navedenim u članu 2. ove Konvencije, države ugovornice obavezuju se da zabrane i da ukinu rasnu diskriminaciju u svim njezinim oblicima i da garantiraju pravo svakome na jednakost pred zakonom, bez obzira na rasu, boju, nacionalno ili etničko porijeklo, naročito u pogledu uživanja sljedećih prava: (...) c) politička prava, naročito pravo učešća na izborima, pravo glasa i kandidature – na temelju općeg i jednakog prava glasa, pravo učestvovanja u vlasti, kao i upravljanju javnim poslovima, na svim razinama, i pravo pristupa, pod jednakim uvjetima, javnim funkcijama.”

⁴¹ *Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda* zadržuje izričite odredbe o zabrani bilo koje vrste diskriminacije. Tako se u Dijelu I, član 14. Konvencije kaže: ”Uživanje

(Prvi) Dodatni protokol, koji u svom Članu 3. posebno apostrofira pravo na slobodne i tajne izbore koji će se održavati u razumnim razmacima i putem kojih će narod slobodno izraziti svoje mišljenje putem izbora predstavničkog tijela. Ovdje treba naglasiti da se pojmom "narod" u međunarodnom pravu uvijek označava sveukupna populacija građana jedne države bez obzira na njihove nacionalne, etničke, religijske, spolne ili bilo koje druge razlike. Krajem 2000. godine donesen je i protokol 12. uz Evropsku konvenciju koji štiti od diskriminacije svako pravo koje zakon predviđa za građane, neovisno od bilo koje njihove različitosti.⁴²

Međutim, činjenica da za sva ona ljudska prava koja predviđa Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava nisu osigurana, praktično nikakva sredstva za zaštitu, odrazila su se jako nepovoljno na ostvarenje svih ljudskih prava.⁴³ Ova ocjena se posebno odnosi i na pravo na slobodne izbore (Član 3. protokola I).⁴⁴

U Dokumentu Kopenhagenskog sastanka Konferencije o ljudskoj dimenziji KESS-a, koji je održan u Kopenhagenu od 5. do 25. juna 1990. godine, predstavnici 34 države sudionice KESS-a preciznije su utvrdile obaveze država u pogledu ostvarivanja univerzalnog prava građana na slobodne izbore. U dijelu 1. tačka 5. ovog dokumenta države su svečano izjavile "da se među ovim elementima pravde, koji su bitni za puno izražavanje dostojanstva

prava i sloboda sadržanih u ovoj Konvenciji treba biti garantirano, bez ikakve diskriminacije koja bi bila zasnovana između ostalog na polu, rasi, boji kože, jeziku, religiji, političkim stavovima ili bilo kojim stavovima, nacionalnom ili društvenom porijeklu, pripadnosti nacionalnoj manjini, imetku, rođenju ili nekoj drugoj okolnosti." 398 (*Prvi Dodatni protokol uz Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda*, u Članu 3. utvrđuje sljedeće obaveze: "Države ugovornice obavezuju se da u razumnim razmacima organiziraju slobodne izbore tajnim glasanjem, pod uvjetima koji omogućuju da narod slobodno izrazi svoje mišljenje kroz izbor zakonodavnog tijela."

⁴² *Protokol 12 uz Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda*, donesen u Rimu, 4. novembra 2000. godine u Članu 1. je utvrdio opću zabranu diskriminacije. U tom članu kaže se: "1. Svako pravo koje zakon predviđa ostvarivaće se bez diskriminacije po bilo kom osnovu kao npr. spolu, rasi, boji kože, jeziku, vjeroispovjesti, političkom i drugom uvjerenju, nacionalnom ili društvenom porijeklu, povezanosti s nacionalnom manjinom, imovini, rođenju ili drugom statusu. 2. Javne vlasti neće ni prema kome vršiti diskriminaciju po osnovama kao što su pomenuti u stavu 1."

⁴³ Sadiković Ć. 2003. 183.

⁴⁴ O primjerima kršenja prava na slobodne izbore vidjeti u: Harland C., Roche R., Strauss E. 2003. 377-388.

karakterističnog ljudskoj ličnosti i jednakih i neotuđivih prava svih ljudi, nalaze sljedeći:

“5.1. – slobodni izbori koji će se održavati u razumnim vremenskim intervalima putem tajnog glasanja ili odgovarajućeg postupka slobodnog glasanja, pod uvjetima koji u praksi osiguravaju slobodno izražavanje mišljenja birača u izboru svojih predstavnika;

5.2. – oblik vlasti koji je predstavničkog karaktera, gdje su izvršni organi odgovorni pred izabranom zakonodavnom vlašću ili glasačim tijelom;

5.3. – dužnost vlade i javnih organa da se pridržavaju ustava i da postupaju u skladu sa zakonom;

5.4. – jasno razgraničenje između države i političkih stranaka; posebno, da političke stranke ne srastu s državom”.

U Dokumentu se naglašava da je volja naroda, slobodno i korektno izražena kroz periodične i stvarne izbore, osnova autoriteta i legitimnosti svake vlasti. U tom smislu države sudionice su se obavezale na dosljedno poštivanje prava svojih građana da sudjeluju u upravljanju zemljom, bilo neposredno bilo preko slobodno izabranih predstavnika putem korektnog izbornog procesa.

Tačkom 7. Dokumenta posvećena je izbornom procesu.⁴⁵ U posljednjoj

⁴⁵ U ovoj tački *Dokumenta Kopenhagenskog sastanka Konferencije o ljudskoj dimenziji KESS-a* navodi se: “7. Da bi osiguralo da volja naroda bude osnova autoriteta vlasti, države sudionice će: 7.1. – održavati slobodne izbore u razumnim vremenskim intervalima, kao što je utvrđeno zakonom; 7.2. – dozvoliti da sva mjesta u najmanje jednom domu nacionalnog zakonodavnog tijela podliježu slobodnom izboru glasanjem naroda; 7.3. – garantirat će opće i jednako pravo glasa svim punoljetnim građanima; 7.4. – osigurati tajno glasanje, odnosno glasanje na osnovi odgovarajućeg postupka slobodnog glasanja kao i da se glasovi prebrojavaju i pošteno izvještavaju, a zvanični rezultati objavljuju; 7.5. – poštivati pravo građana da budu birani na političke, odnosno javne funkcije, pojedinačno ili kao predstavnici političkih partija ili organizacija, bez diskriminacije; 7.6. – poštivati pravo pojedinca i grupa da potpuno slobodno osnivaju svoje političke stranke, odnosno druge političke organizacije, kao i da takvim političkim strankama i organizacijama osiguravaju potrebne pravne garancije kako bi se one mogle međusobno nadmetati na bazi ravnopravnog tretmana pred zakonom i vlastima; 7.7. – osigurati da zakon i javna politika funkcioniraju tako da omogućavaju da se političke kampanje vode u korektnoj i slobodnoj atmosferi u kojoj nikakve administrativne mjere, nasilje niti zastrašivanje ne sprečavaju ugovornice i kandidate da slobodno iznose svoje stavove i kvalifikacije, odnosno ne onemogućavaju biračima da se upoznaju s njihovim stavovima i raspravljaju o njima, odnosno da slobodno glasaju bez straha od odmazde; 7.8. – osigurati

dekadi 20. stoljeća posebna pažnja posvećena je zaštiti manjinskih prava, posebno prava nacionalnih manjina, jer je problem manjina uvijek na evropskom prostoru bio vrlo delikatan. U vezi s tim, Vijeće Evrope je 1994. usvojilo Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina. Tom konvencijom se posebno štite prava nacionalne manjine da slobodno izabere i “da bude tretirana ili ne tretirana kao takva”. Taj izbor ili provedba prava vezanih uz taj izbor ne smiju rezultirati nepovoljnim položajem za nacionalne manjine. Konvencijom je zabranjena bilo kakva diskriminacija na osnovu pripadnosti nacionalnoj manjini, te ostvarivanje prava na jednakost pred zakonom kao i na jednaku zakonsku zaštitu.⁴⁶ U pogledu pune zaštite i afirmacije prava nacionalnih manjina mogu se uzeti u obzir specifični uvjeti osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama, te donijeti različite mjere za njihovu afirmaciju (pozitivna biračka diskriminacija). Mjere preduzete u skladu s tim neće se smatrati aktom diskriminacije.

S aspekta održavanja slobodnih i fer izbora značajna je i Deklaracija o kriterijima za slobodne i fer izbore koju je usvojila Interparlamentarna unija na svom 154. zasjedanju u Parizu 26. marta 1994. godine. Temeljeći i reafirmirajući svoje stavove na pravima utvrđenim u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, Interparlamentarna unija u tački 2. (1) Deklaracije utvrđuje da “svaki punoljetni građanin ima pravo da glasa u izborima na nediskriminirajućoj osnovi”. Tačkom 3. (1) Deklaracije zagantirano je pravo svakoga da “vrši vlast u svojoj zemlji i da ima jednaku priliku da se kandidira za izbore. Ograničenja u kriterijima za učešće u vlasti će biti u skladu s nacionalnim ustavima i zakoni neće biti inkonzistentni s međunarodnim obavezama država”.⁴⁷ Prema svemu izloženom, nesporno je da je najbitnija karakteristika međunarodno-

da nikakve pravne, odnosno administrativne prepreke ne stoje na putu neometanog pristupa sredstvima javnog informiranja na nediskriminacijskoj osnovi u odnosu na sve političke grupacije i pojedince koji žele sudjelovati u izbornom procesu; 7.9. – osigurati da kandidati koji dobiju potreban broj glasova predviđen zakonom propisno budu uvedeni u dužnost i obavljaju je do isteka mandata, odnosno njenog okončanja na način koji je reguliran zakonom, a u skladu s demokratskom parlamentarnom i ustavnom procedurom”.

⁴⁶ U tom smislu *Okvirnom konvencijom o zaštiti nacionalnih manjina* države su se obavezale da usvoje, gdje se to pokaže nužnim, odgovarajuće mjere za unapređenje (u svim oblastima ekonomskog, društvenog, političkog i kulturnog života) pune i stvarne jednakosti između osoba koje pripadaju nacionalnoj manjini i osoba koje pripadaju većini.

⁴⁷ Izvor: Interparlamentarna unija. <http://www.ipu.org/cnl-e/154-free.htm>

pravnih dokumenata, koje smo elaborirali u ovom dijelu rada, “nesumnjivo prodor pojedinca u sferu međunarodnog prava”.⁴⁸ Time je pojedinac – građanin stavljen u fokus međunarodno-pravne zaštite. Zato je potrebno da se i u Bosni i Hercegovini pojam ”konstitutivnih naroda” i njihovih konkretnih korporativističkih prava dovede u sklad s principom primata standardiziranih prava pojedinca – građanina, a što je Deklaracijom ZAVNOBiH-a o pravima građana u cjelini priznato.

Primjena međunarodnih standarda iz oblasti izbora u Bosni i Hercegovini

Stvarno stanje u Bosni i Hercegovini u pogledu primjene naprijed spomenutih međunarodnih standarda u oblasti ljudskih prava i osnovnih sloboda, među koje spada i pravo na slobodne, demokratske, fer i poštene izbore, odnosno izgradnja izbornog sistema koji će počivati na rješenjima utvrđenim u Deklaraciji ZAVNOBiH-a o pravima građana i tim međunarodnim standardima, znatno odudara od proklamovanih načela i utvrđenih normi u međunarodnopravnim aktima.

Nijedno suvremeno demokratsko društvo ne može djelovati izolirano, bez utvrđenih zajedničkih demokratskih standarda u svim sferama socijalnog razvoja. Takav slučaj je i u pogledu temeljnih standarda iz oblasti izbora i izbornog prava, kao ključnih elemenata standardiziranih političkih prava, čime se determiniraju najbitnije postavke za izgradnju modernog izbornog sistema svake države. U tom smislu Bosna i Hercegovina ne može biti izuzetak, ako želi biti dio suvremenog demokratskog međunarodnog okruženja. Zato u Bosni i Hercegovini nije “moguće praviti civilno društvo u skladu sa evropskom demokratskom tradicijom, ako svi članovi njenog društva nemaju jednaka građanska prava i osnovne slobode na državnom nivou kao jednaku, pravom osiguranu institucionalnu zaštitu za ostvarivanje tih prava”.⁴⁹

Demokratski standardi kao polazna osnova za izgradnju suvremenog demokratskog izbornog sistema utvrđeni su u brojnim međunarodnim dokumentima globalnog (u okrilju UN-a) i regionalnog (u okviru EU) okruženja. Ali, Bosna i Hercegovina je formalno otišla i korak dalje, jer je u svoj Ustav (Anex IV Dejtonskog sporazuma) uključila i poimenično navela ključne (ali

⁴⁸ Sadiković Ć. 2003. 15.

⁴⁹ Ibrahimagić O. 2005. 43.

ne sve) međunarodne konvencije, paktove i povelje koje imaju primat nad domaćim zakonodavstvom prilikom primjene u Bosni i Hercegovini (Anex I. uz Ustav BiH).⁵⁰

Ovakvo rješenje je izričito utvrđeno odredbom člana II, tačka 2. Ustava BiH. Prema tome, ovi međunarodni standardi sadržani u navedenim pravnim aktima, prema vlastitom pristanku, imaju prednost u odnosu na domaće zakonodavstvo i moraju se direktno primjenjivati u Bosni i Hercegovini.

Međutim, razlike između utvrđenih standarda u međunarodnom komunitarnom pravu i rješenja utvrđenih u Ustavu BiH i izbornom zakonodavstvu BiH su drastične, na štetu međunarodnih standarda. Ključne kolizije ustavnih odredbi s međunarodnim standardima odnose se na usvojeni model "etničkog glasanja", odnosno davanje kolektivnih prava samo trima "konstitutivnim" narodima dok su prava ostalih etničkih grupa uskraćena, jer su te grupe onemogućene da budu predstavljene u ključnim predstavničkim organima Bosne i Hercegovine (Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH i Predsjedništvo BiH). Time su pripadnici tih etničkih grupa (nacionalnih manjina, ostalih) diskriminirani prema osnovu svoje etničke (ne)pripadnosti.⁵¹

Nadalje, postoji i diskriminacija unutar iste etničke pripadnosti tj. "konstitutivnih" naroda po osnovu teritorijalne nastanjenosti pripadnika tih naroda. Naime, Ustavom BiH su privilegirani etnički Srbi iz Republike Srpske (RS) u odnosu na Srbe iz Federacije BiH, jer se samo Srbi iz RS mogu kandidirati i biti birani na položaje u Dom naroda i Predsjedništvo BiH. Isti slučaj je i sa Bošnjacima i Hrvatima iz Federacije BiH.

⁵⁰ Kompletan tekst Ustava BiH sa svim međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava iz Anexa 1 Ustava BiH vidjeti u dvotomnom izdanju udžbenika "Politički sistem Bosne i Hercegovine IV." Vidi: Ibrahimagić O. et al. 2010.

⁵¹ Poseban oblik uskraćivanja prava nacionalnih manjina u BiH utvrđen je prilikom pripreme za održavanje lokalnih izbora u BiH 2004. godine. Naime, Ombudsmani za ljudska prava u BiH su u svom *Specijalnom izvještaju o pitanjima registracije birača radi ostvarivanja aktivnog biračkog prava i o ostvarenju pasivnog biračkog prava nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini na Općinskim izborima 2004. godine* (Spis br. 1557/04 od 28. 7. 2004.) iznijeli mišljenje "da je nedopustiva činjenica da je Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH, kojim je uvedeno poglavlje 13. A. o pravu nacionalnih manjina, a koji se, prema odredbi člana 49. direktno primjenjuje i na općinskim izborima 2004. godine, objavljen i stupio na snagu tek nakon isteka roka za prijavu za ovjere političkih stranaka i nezavisnih kandidata. (...) Time je nacionalnim manjinama onemogućeno da na predstojećim izborima zaista i ostvare pravo garantirano Poglavljem 13. A., odnosno članom 13.14, a izigrana je i sama odredba člana 49. samog Zakona o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH".

Ustavnim i poslaničkim odredbama o načinu donošenja odluka u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, Dom naroda je pretvoren u "Dom entiteta", a Predstavnički dom u "Dom naroda" i "Dom entiteta" čime je izopačen smisao, odnosno razlog postojanja kako Predstavničkog doma tako i Doma naroda u ovakvom obliku. Time je potpuno suvišno ugrađena "dvostruka brava" u procesu etničkog glasanja u najvišem predstavničkom tijelu u Bosni i Hercegovini. Prema međunarodnim standardima o ljudskim pravima svaki pojedinac ima pravo na aktivno i pasivno biračko pravo na cijeloj teritoriji države u kojoj živi, a ne samo jedno od tih prava na nekom njenom dijelu, a na drugom ne. Rješenjima u normativnom dijelu Ustava BiH poništen je politički građanin u korist etničkog političkog predstavljanja, jer je prenebregnuta činjenica iz preambule Ustava BiH koja identificira i "građane" kao konstitutivne subjekte koji su utvrdili Ustav BiH, pa normativne odredbe Ustava BiH prepoznaju samo Bošnjake, Srbe i Hrvate i njihova kolektivna prava i kolektivne identitete u ostvarivanju ustavnih prava na političko predstavljanje. Prema tome, "osnova političke reprezentacije nije građanin već nacija i nacionalni identitet. Umjesto promocije individualnih interesa i prava građana (kako je to učinjeno 1944. godine od strane vijećnika ZAVNOBiH-a, op.a.) politički interesi se od Daytonu do danas oblikuju na nacionalnoj osnovi, a to znači na kolektivitetu. Jednopartijski model ispoljavanja interesa radničke klase etničke stranke su zamijenile ispoljavanjem kolektivnih interesa nacije".⁵² Naprimjer, odredbama Ustava BiH kojim je regulirano da se "članovi Predsjedništva BiH biraju neposredno u svakom entitetu (tako da svaki glasač glasa za popunjavanje jednog mjesta u Predsjedništvu) u skladu s izbornim zakonom", indirektno su ustanovljeni etnički izbori koji su, kao segregacijski oblik izbora, u suprotnosti sa međunarodnim standardima koji prepoznaju samo opće, jednake, direktne, slobodne i tajne izbore kao demokratske.

Da bi se stanje u Bosni i Hercegovini u pogledu primjene međunarodnih standarda dovelo u sklad s rješenjima utvrđenim u temeljnim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima neophodno bi bilo izvršiti značajne korekcije u Ustavu BiH (pod uvjetom da sadašnja ustavna struktura BiH ostane ista), i to: – izmijeniti član V. Ustava BiH kako bi se omogućilo političko predstavništvo i za nacionalne manjine (ostale), te direktan izbor, odnosno aktivno i pasivno biračko pravo za izbor članova Predsjedništva BiH na cijeloj

⁵² Pejanović M. 2005.a. 54.

teritoriji Bosne i Hercegovine od strane svih građana, odnosno kako bi se svi bosanskohercegovački građani, bez obzira na njihovo etničko, spolno, socijalno itd. porijeklo mogli kandidirati na te položaje. Moguće je ovaj kolektivni organ ukinuti, te utvrditi rješenje o jednom predsjedniku (jednom zamjeniku i dva potpredsjednika) koji bi se birao ili u Parlamentu BiH ili od strane svih građana na principu “jedan čovjek, jedan glas, jednaka vrijednost”; – član IV stav 2. Ustava BiH izmijeniti kako bi se cjelokupni sastav Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH birao (aktivno biračko pravo) od strane svih građana Bosne i Hercegovine s biračkim pravom na osnovu općeg (univerzalnog), jednakog, tajnog, direktnog i slobodnog izbornog prava.

Istovremeno, neophodno je omogućiti pasivno biračko pravo za izbor u ovaj dom svim građanima Bosne i Hercegovine koji to pravo imaju po zakonu, bez obzira na mjesto njihovog prebivališta, odnosno boravišta; – član IV stav 1. Ustava BiH izmijeniti kako bi se omogućilo da delegate u Dom naroda parlamentarne skupštine BiH biraju narodni predstavnici sa cijele teritorije BiH na osnovu općeg (univerzalnog), jednakog, tajnog i slobodnog izbornog prava tj. da te delegate biraju odbornici izabrani u općinska vijeća/skupštine općina na posljednjim lokalnim izborima u BiH, tako da svi odbornici u BiH iz reda jednog naroda izabrani u sva općinska vijeća/skupštine općina u cijeloj Bosni i Hercegovini biraju delegate za Dom naroda parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Također, moguće je taj dom potpuno ukinuti, a zaštitu nacionalnih prava, odnosno vitalnog nacionalnog interesa izvesti iz sastava Predstavničkog doma, formiranjem *ad hoc* tijela konstituiranog na paritetnoj osnovi koje će zasjedati dok se ne riješi određeno pitanje od vitalnog nacionalnog interesa.

Zaključak

Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine iz 1944. godine vizionarski projicira neophodnost ispunjavanja načela demokratskog izbornog prava što je put za usklađivanje izbornog sistema Bosne i Hercegovine s neophodnim demokratskim okvirom. Usklađivanje izborne legislative u BiH sa međunarodnim standardima u izbornim pitanjima, odnosno evropskom izbornom deontologijom, jedan je od prioritarnih zadataka na koji se treba odgovoriti u narednom periodu na putu pristupanja Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji i naročito u periodu priprema za održavanje općih izbora u BiH. Pri tome je neophodno naše zakonodavstvo zasnovati na

punom ostvarenju temeljnih načela demokratskog izbornog prava: načelu općosti (univerzalnosti), direktnosti, tajnosti, jednakosti i slobodnog prava glasa uz uvažavanje temeljnih standarda o ljudskim pravima i osnovnim slobodama utvrđenih u međunarodnim pravnim dokumentima kako na globalnoj (svjetskoj) tako i na regionalnoj (evropskoj) razini. U tom cilju Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine iz 1944. godine može i treba biti idealna paradigma kreatorima politika u Bosni i Hercegovini.

Uvažavanje međunarodnih standarda o ljudskim pravima u oblasti izbora ugaoni je kamen dalje ustavno-pravne i političke egzistencije moderne građanske Bosne i Hercegovine. To uvažavanje neminovno vodi k radikalnoj promjeni Ustava BiH, posebno njegovih diskriminacijskih odredbi sadržanih u članovima IV i V.

A to, *de facto*, znači vraćanje temeljnim vrijednostima koje su istaknute u Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine donesene na Drugom zasjedanju ZAVNOBIH-a u Sanskom Mostu 1944. godine.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- *Specijalni izvještaj o pitanjima registracije birača radi ostvarivanja aktivnog biračkog prava i o ostvarenju pasivnog biračkog prava nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini na Općinskim izborima 2004. godine (Spis br. 1557/04 od 28.07.2004.)*. Sarajevo: Ombudsmani za ljudska u Bosni i Hercegovini.
- *ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. (1943-1944)*. 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša.
- *Međunarodni dokumenti iz oblasti ljudskih prava. Dio 1*. 1995. Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini.
- *Međunarodni dokumenti iz oblasti ljudskih prava. Dio 2*. str. 15. napomena 30. 1996. Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini.
- *Službeni list SFRJ, br. 7/1976*.

b) Štampa

- *Narodno jedinstvo*, br. 24, Sarajevo 23. mart 1940. u: Arhivu BiH, Sign N-3/1940-I.
- *Glas antifašista*, br.9. novembar. Sarajevo, 1998.

c) Internet

- Kodeks dobrog vladanja u izbornim pitanjima, Smjernice i obrazloženje usvojeni na 52. sjednici Venecijanske komisije (Venecija, 18.-19. oktobar 2002.), www.coe.int.
- <http://www.ipu.org>
- www.izbori.ba
- Ustav Bosne i Hercegovine, <http://www.ustavnisud.ba>

LITERATURA

- Arnautović S. 2009. *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni Hercegovini u XX stoljeću*. Sarajevo: Promocult.
- Babić N., Otašević D. 1970. *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*. Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine.
- Brkljača S. 1994. “Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata”. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: ŠVK OS RBiH.
- Bakšić-Muftić J. 2002. *Sistem ljudskih prava*. Sarajevo: Magistrat.
- Čaušević Dž. 2005. *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat.
- *Electoral Systems a World-wide Comparative Study*, Inter-Parliamentary Union (IPU). Geneva, 1993.
- Filandra Š. 1998. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filipović M. 1977. *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*. Sarajevo: Compact-E.
- Harland C., Roche R., Strauss E. 2003. *Komentar Evropske konvencije o ljudskim pravima: prema praksi u Bosni i Hercegovini i Strasbourgu*. Sarajevo: Grafičar promet.

- Ibrahimagić O. 2005. “Država Bosna i Hercegovina prema evropskim demokratskim standardima”. u: *Pregled, časopis za društvena pitanja, br.1-2*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Ibrahimagić O. et. al. 2010. *Politički sistem Bosne i Hercegovine IV*. Sarajevo:
- Imamović M. 1998. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: BZK Preporod.
- Nohlen D. 1992. *Izorno pravo i stranački sustav*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pajvančić M. 1997. *Izbori – pravila, proračuni*. Novi Sad: Fininvest/Naša Borba.
- Pejanović M. 2005. *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Pejanović M. 2005.a. “Osnovne karakteristike razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini 1989-2003”. *Pregled, časopis za društvena pitanja, br. 1-2*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Redžić E. 2000. *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Sarajevo: ANUBiH i Institut za istoriju.
- Sadiković Ć. 2003. *Evropsko pravo ljudskih prava*. Sarajevo: Magistrat.
- ZAVNOBiH – *Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine – zbornik radova*. 2000. Sarajevo: GO SUBNOAR BiH, ANUBiH, SO Sanski Most.

Summary

THE ELECTORAL SYSTEM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING TO THE DECLARATION ABOUT THE RIGHTS OF THE CITIZENS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The paper provides a comparative review of the elements of the “electoral system” projected within a special system in Bosnia and Herzegovina (1941-1945), which we mark by using the phrase “partisan democracy” and modern principles of democratic electoral right encompassing five basic principles that are included in the international documents on human rights.

The Declaration on the rights of the citizens of Bosnia and Herzegovina (Second Session of the State Anti-fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina; ZAVNOBiH, Sanski Most, 1944)

stresses the basic principles of the future electoral system in Bosnia and Herzegovina, which had been globally accepted only upon adoption of the Universal Declaration on human rights, adopted at the UN General Assembly, December 10, 1948, namely by adoption of the European Convention on protection of human rights and fundamental freedoms (Rome, 1950). Some rights, which were already in 1944 set by the ZAVNOBiH Declaration, on the rights of the citizens of Bosnia and Herzegovina, have been developed until present days by additional protocols along the European Convention for protection of human rights and fundamental freedoms. The declaration of the Second Session of ZAVNOBiH, *inter alia*, represents the corner stone in developing democratic electoral right in Bosnia and Herzegovina whose coherent implementation in the modern environment would eliminate discrimination in the Bosnia and Herzegovina Constitution and the Bosnia and Herzegovina Election Law, which was officially confirmed by the ruling of the European Court for human rights in case of "Sejdić-Finci vs. BiH".

The paper also elaborates the chronological (historical) development of the election system in Bosnia and Herzegovina in the period from 1940 to 1945, especially through unrealized, but projected election system according to the Regulation on election of delegates for the National Assembly of the Kingdom of Yugoslavia 1940, as well as to the model of election of ZAVNOBiH's councillors.

Key words: ZAVNOBiH, Declaration on rights of citizens Bosnia and Herzegovina, human rights, the principle of electoral right, election system, principle of generality, principle of secrecy, principle of directness, principle of equity, principle of free elections.

(Translated by author)

UDK 342.4 (497.6) "1943/1946"
Izvorni naučni rad

ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a I PRVI USTAV NARODNE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Denis Bećirović

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Bosna i Hercegovina

Na temelju objavljene i neobjavljene arhivske građe i relevantne literature, u ograničenom vremenskom okviru, autor analizira značaj zasjedanja ZAVNOBiH-a i usvajanje Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, AVNOJ, Jugoslavija, Ustav, Komunistička partija Jugoslavije, suverenitet, državnost, republika, socijalizam

Od početka antifašističkog i oslobodilačkog rata 1941. godine bilo je vidljivo da narodnooslobodilački pokret (NOP) nema namjeru sačuvati unutrašnje uređenje iz Kraljevine Jugoslavije. U razvijenoj fazi antifašističke borbe (1943.) formirana su u svim budućim republikama zemaljska antifašistička vijeća kao političke institucije koje će kasnije prerasti u institucije državne vlasti federativne Jugoslavije. Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) održano je 25.

novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu.¹ Od ovog datuma ZAVNOBiH je odlučivao kao najviši organ vlasti u Bosni i Hercegovini, kao ravnopravne federalne jedinice. Tako je Bosna i Hercegovina nakon 480 godina, egzistirajući pod stranim carevinama i kraljevinama, obnovila svoju državnost na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Na spomenutom zasjedanju izabrana je i delegacija Bosne i Hercegovine koja je na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a), 29. novembra 1943. godine, ravnopravno s drugim republičkim delegacijama učestvovala u stvaranju federativne strukture i organizacije vlasti u Jugoslaviji.² Tom prilikom potvrđeno je da će se Jugoslavija sastojati od šest ravnopravnih federalnih jedinica koje će imati status države. AVNOJ je, pored ostalog, definirao da građani suverena

¹ U dugoj historiji Bosne i Hercegovine nema događaja uporedivog sa ZAVNOBiH-om. Teško je pronaći dokumente, izvorno i provenijencijom bosanskohercegovačke, kojim se potvrđuje historijsko-politički individualitet Bosne i Hercegovine. Nijedna predzavnbihovska epoha ne može pokazati takvo svjedočanstvo. Za formiranje ZAVNOBiH-a karakteristično je da ga je iniciralo Prvo zasjedanje AVNOJ-a zaključkom da se obrazuju zemaljska vijeća u Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Istina, pretpostavke za konstituiranje ZAVNOBiH-a stvorene su u Bosni i Hercegovini. Dokumenti osnivačke skupštine definiraju ZAVNOBiH kao opće-političko predstavništvo NOP-a Bosne i Hercegovine. Najvažnijim dokumentom Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Rezolucijom, izražava se opredjeljenje bosanskohercegovačkih naroda da Bosnu i Hercegovinu uredi kako to odgovara njihovoj političkoj volji i interesima. Historijska filozofija ZAVNOBiH-a izražena je stavom da Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni bošnjačka, ni hrvatska, već i srpska i bošnjačka i hrvatska. Dokumente ZAVNOBiH-a prožima historijska svijest koja određuje identitet Bosne i Hercegovine. Oni podrazumijevaju historijsku realnost da etno-konfesionalne zajednice u Bosni i Hercegovini nisu stvorile Bosnu i Hercegovinu, jer je ona od njih starija, što znači da Srbi, Bošnjaci i Hrvati nisu stvorili Bosnu i Hercegovinu, već da su oni u njoj nastali i oblikovali se kao posebni etnosi. Državno konstituiranje Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu bilo je izraz epohalne tekovine NOP-a kojim je Bosni i Hercegovini vraćen status države, prekinut osvajanjem, okupacijom, dikaturom i nasiljem. ZAVNOBiH je bio izraz stalnog napredovanja bosanskohercegovačkih naroda u borbi protiv stranog okupatora. Na ovom zasjedanju potvrđena je vojna moć, ali i politička zrelost ZAVNOBiH-a da svoje ciljeve izrazi u formi državotvornih odluka. Stoga je ZAVNOBiH događaj najvišeg ranga, događaj koji je promijenio smjer historije i na historijsku pozornicu izveo nove društvene snage i političke ideje. Vidi: Redžić E. 2002. 17-25.

² Opširnije o odlukama i značaju Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a (25. 11. 1943.) za obnovu državnosti Bosne i Hercegovine vidi u: Borovčanin D. 1979. 169-175.; Redžić E. 2001. 196-206.; Redžić E. 1998. 428-434.; Imamović M. 2001. 336-337.; Ibrahimagić O., Kurtćehajić S. 2002. 72-86.; Redžić E. 2000. 155-166.; Ibrahimagić O. 2001. 46-49.; Miljko Z. 2006. 26.; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knj. I.* 1990. 299-302.; Filandra Š. 1998. 185-187.; Dizdarević S. 2007. 35.; Bojić M. 2001. 222-224.; Bandžović S. 2006. 108-109.

prava ostvaruju u federalnim jedinicama koje imaju pravo na samoopredjeljenje do odcjepljenja.³

Državnost Bosne i Hercegovine u ustavno-pravnom smislu uokvirena je na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH se proglasio za najviše zakonodavno i izvršno tijelo federalne Bosne i Hercegovine. Tada se definitivno uspostavlja nova državna struktura Bosne i Hercegovine, a vijećnici ZAVNOBiH-a usvajaju i "Deklaraciju o pravima građana Bosne i Hercegovine" koja je sadržavala najviše standarde ljudskih prava. Ova deklaracija je, između ostalog, garantirala: ravnopravnost muškarca i žene, slobodu vjeroispovijesti i savjesti, ravnopravnost svih vjeroispovijesti, ličnu i imovinsku sigurnost, slobodu zбора, udruživanja i štampe, pravo privatnog vlasništva, itd.⁴

Zaokruživanje državne strukture federalne Bosne i Hercegovine izvršeno je na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine. Pored prihvatanja Odluke o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a između dva zasjedanja odlučeno je da se ZAVNOBiH konstituiira u Privremenu Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Također, donesen je i Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine koja je definirana

³ Opširnije o radu i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a (29.11.1943.) vidi u: Nešović S., Petranović B. 1983. 449-453.; Nešović S. 1973. 109-117.; Čulinović F. 1963. 273-292.; Petranović B., Štrbac Č. 1977. 23-26.; Petranović B., Zečević M. 1987. 7-17.; Sućeska A. 1974. 261-265.

⁴ Nakon što je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a obnovljena državnost Bosne i Hercegovine, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a definirana je unutrašnja sadržina odnosa u novoj državi. Na ovom zasjedanju je određena ustavnopravna i politička definicija odnosa koji će vladati u toj novoj državi koja se zvala Federalna Republika Bosna i Hercegovina. Navedena definicija bila je izražena u Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine. Stoga, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a nije samo nastavak života i rada novonastale države Bosne i Hercegovine, nego i izraz razvijene političke i demokratske svijesti da se Bosna i Hercegovina uredi kao moderna demokratska država. Nema sumnje da je riječ o pozitivnom nastojanju da se unutar nji odnosi u njoj temelje na visokim dostignućima demokratske misli i prakse onog vremena. Upravo činjenica da ona predstavlja izraz ondašnjeg političkog i pravnog duha, koji je nosio antifašističke snage u Bosni i Hercegovini, može se konstatirati da ona predstavlja nesumnjivi i originalni dokument tog pravnog i političkog mišljenja. Principi Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine bili su sadržani i u prvom Ustavu NR Bosne i Hercegovine. Opširnije vidi u: ZAVNOBiH – dokumenti 1943-1944., knj. I.: "Usvajanje Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine" i "Usvajanje Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine", 232-234. Dalje vidi: Filipović M. 2002. 17-31.; Čemerlić H. 1974. 553-555.

kao vrhovni izvršni i naredbodavni organ državne vlasti Bosne i Hercegovine.⁵

Jugoslavija, a posebno Bosna i Hercegovina kao njen sastavni federalni dio, dočekala je kraj Drugog svjetskog rata potpuno razorena i osiromašena. Osim strašnih posljedica manifestiranih u vidu ogromnih ljudskih i materijalnih gubitaka, nova država morala se suočiti i s nestabilnim unutrašnjopolitičkim prilikama u zemlji. Iako je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) izišla iz rata kao pobjednik propagirajući politiku međunacionalnog pomirenja te bratstva i jedinstva, na terenu se u prvim poslijeratnim godinama osjećala atmosfera međunacionalnog nepovjerenja. To je naročito bilo izraženo u udaljenim i teže pristupačnim planinskim mjestima u kojima su još uvijek djelovale poražene vojne formacije. One su dodatno podgrijavale strah i nesigurnost kod stanovništva, napadajući i ubijajući predstavnike vlasti te vršeći razne oblike ekonomskih sabotaza. Njihova aktivnost bila je usmjerena na rušenje komunikacija, ubistva odbornika, političkih radnika, pripadnika milicije i posebno članova KPJ. Vojska i policija u prvoj poslijeratnoj godini suprotstavljale su se ovim poraženim snagama koje su još uvijek bile aktivne. Partijske organizacije u tim dijelovima teško su razvijale svoju organizacionu mrežu, a još teže mijenjale svijest i predrasude ljudi.⁶

Dodatnu složenost političkih prilika krajem rata uzrokovalo je i postojanje dva paralelna ustavno-pravna sistema. S jedne strane, sve više su jačale pozicije avnojevskih izvršnih i zakonodavnih organa vlasti, a s druge, određen uticaj imala je kraljevska vlada u Londonu koja je priznavala Skupštinu Kraljevine

⁵ Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a analiziran je razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, kao i dotadašnji pređeni put u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti. Vijećnici ZAVNOBiH-a su konstatali da su odluke donesene na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a imale ogroman značaj za dalji razvoj i jačanje NOP-a u Bosni i Hercegovini. Nakon analize političke situacije u svijetu i zemlji, na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a donesene su sljedeće odluke i zakoni: 1. Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a od Drugog do Trećeg zasjedanja; 2. Odluka o izmjeni i dopuni Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i predstavničko tijelo; 3. Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine; 4. Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Opširnije vidi: Borovčanin D. 1979. 242-247.; *ZAVNOBIH – dokumenti 1945. knj. II.*: “Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBIH-a”; “Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno pretstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944. godine” i “Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine”, 483-489.

⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (ACKSKJ) fond: Ideološka komisija, 507-VIII-II/2a-(1-38)-K-3, “Izveštaj o radu odeljenja i nekim problemima agitacije i propagande u srezu mostarskom”.

Jugoslavije iz 1938. godine. Pod pritiskom zapadnih saveznika u Beogradu je 1. novembra 1944. godine potpisan sporazum između predstavnika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) i kraljevske vlade iz Londona. Kao rezultat sporazuma 7. marta 1945. godine formirana je jedinstvena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), na čelu sa Josipom Brozom Titom. Nova vlada je odmah po imenovanju usvojila Deklaraciju kojom je potvrdila spremnost da poslije oslobođenja zemlje održi slobodne izbore za Ustavotvornu skupštinu. U predizbornoj kampanji uoči izbora koji su održani 1. novembra 1945. godine bile su ponuđene samo dvije opcije: lista Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ) iza koje su stajali komunisti i lista opozicije za koju se glasalo u kutiju bez liste. Ubjedljivu pobjedu NFJ-a nije mogao spriječiti ni jedan broj nekomunističkih predstavnika u vladi i skupštini koji su u to vrijeme djelovali isključivo zahvaljujući pritisku zapadnih sila na Jugoslaviju. Tako je 29. novembra 1945. godine u Beogradu proglašena Deklaracija o stvaranju Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), u kojoj se konstatira stvaranje republike i ukidanje monarhije, a kralju Petru II Karađorđeviću i cijeloj dinastiji Karađorđevića zabranjuje se povratak u zemlji uz lišavanje svih prava koja su im do tada pripadala.⁷

Nedugo zatim, 31. januara 1946. godine, Ustavotvorna skupština proglašava Ustav FNRJ⁸ koji je ozakonio već izgrađenu državnu strukturu na osnovu odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Novi ustav omogućio je državi da “daje pravac privrednom životu i razvitku putem opšteg privrednog plana oslanjajući se na državni i zadružni privredni sektor, a ostvarujući opštu kontrolu nad privatnom svojinom”.⁹ Jugoslavenski Ustav iz 1946. godine jedan je od prvih

⁷ Petranović B., Zečević M. 1985. 566-569, 580-584. i 649-652.

⁸ Pod pojmom ustav (lat. *constitutio*, engl. *constitution*, franc. *constitution*) u savremenom i uobičajenom smislu podrazumjevamo najviši temeljni zakonski akt koji uspostavlja politički i pravni poredak i s kojim su usaglašeni svi akti i postupci javne vlasti i građana. U formalnom smislu ustav je pisani pravni i politički dokument čija je pravna snaga veća od snage zakona. U materijalnom smislu svaka država ima ustav kao sistem temeljnih pravila o organizaciji javnih vlasti, te statusu i pravima građana. Kompleksnost pojma ustava, ukoliko se taj pojam definira izvan ”juridičkog poimanja svijeta”, određuje se kao jedno od najsloženijih pitanja pravnopolitičke teorije i zbog toga što je ustav mehanizam preko kojeg se politička pitanja *par excellence* pretvaraju u pravo. Opširnije o pojmu ustav vidi u: *Pravni leksikon*, 2007. 1707-1709.; *Leksikon temeljnih pojmova politike*, 1990, 113-115.; *Politička enciklopedija*, 1975, 1113-1116.; Pobrić N. 2000. 32-38.; Fira A. 1976. 23-25.; Dedić S. 2001. 45-46.

⁹ *Zasedanje Ustavotvorne skupštine (29. novembra – 1. februara)*, Stenografske beleške (bez godine izdanja), 422-423.

ustava usvojenih poslije Drugog svjetskog rata. Pored određenih sličnosti sa sovjetskim Ustavom iz 1936. godine, on je imao i niz specifičnosti proizašlih iz antifašističke i oslobodilačke borbe od 1941. do 1945. godine.¹⁰

Ustav FNRJ bio je podijeljen na tri dijela (osnovna načela, državno uređenje i prelazne i završne odredbe) sa 139 članova.¹¹ U članu 1. Ustava, FNRJ definirana je kao savezna “država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su se na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj Jugoslaviji”. Suverenost narodnih republika u okviru FNRJ bila je ograničena samo pravima koja su ovim Ustavom dodijeljena FNRJ (član 9.), a svim građanima garantirana je jednakost pred zakonom i ravnopravnost bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest (član 21).¹² Ustavom FNRJ (član 44.) razgraničene su nadležnosti između federacije i narodnih republika. Istim članom taksativno su određene 24 nadležnosti federacije¹³, dok je za ostale poslove navedeno

¹⁰ Jugoslavenski ustav utjecao je i na donošenje drugih ustava u istočnoevropskim komunističkim zemljama. To se u prvom redu odnosi na Ustav Albanije koji je usvojen marta 1946. godine. On je većim dijelom prihvatio odredbe jugoslavenskog ustava. Nakon Jugoslavije svoje ustave, osim Albanije donijele su: Bugarska 1947., Rumunija 1947., Poljska 1947., Čehoslovačka 1948., Demokratska Republika Njemačka 1949. i Mađarska 1949. godine. Upoređi: Pobrić N. 2000. 85; Carević M., Trnka K. 1989. 45.

¹¹ *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 10. 1. februar 1946. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 74-94.

¹² Isto. 74-77.

¹³ Isto. 80-81. Članom 44. Ustava FNRJ kao nadležnosti savezne države definirane su:

“1) promena i dopuna Ustava FNRJ, staranje o njegovom izvršenju i osiguranje saglasnosti ustava republika sa Ustavom FNRJ; 2) primanje novih republika, kao i odobravanje osnivanja novih autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti; 3) razgraničenje između republika; 4) pretstavljanje FNRJ u međunarodnim odnosima; međunarodni ugovori; 5) pitanje rata i mira; 6) opšte rukovodstvo i kontrola trgovinskih odnosa sa inostranstvom; 7) narodna odbrana i državna bezbednost, 8) železnički, vazdušni, rečni, pomorski saobraćaj i poslovi pomorstva opštredržavnog značaja; 9) pošta, telegraf, telefon, i radio; 10) savezno državljanstvo; 11) iseljenički i useljenički poslovi, pravni položaj stranaca; 12) opštredržavni privredni plan; statistika; 13) savezni budžet; odobrenje opštredržavnog budžeta i završnog računa; vrhovna kontrola izvršenja opštredržavnog budžeta; 14) novčani i kreditni sistem; savezni zajmovi; devizni i valutni promet; osiguranje; carine; državni monopoli; 15) patenti, žigovi, modeli, uzorci, mere, tegovi, dragoceni metali; 16) staranje o ratnim invalidima; 17) amnestija i pomilovanje po delima povrede saveznih zakona; 18) finansijska, industrijska, rudarska, građevinska, trgovačka, šumska i poljoprivredna preduzeća opštredržavnog značaja; 19) putevi, reke, kanali, i luke opštredržavnog značaja; 20) kontrola sprovođenja saveznih zakona; 21)

da ih samostalno obavljaju narodne republike. Analizom ustavnih nadležnosti saveznih organa državne vlasti i organa državne uprave može se konstatirati da su najvažniji poslovi dati u nadležnost federacije i to u formi koja je omogućavala visok stepen centralizacije.¹⁴ Organizacija vlasti u federalnim državama, odnosno u narodnim republikama, bila je propisna od člana 92. do člana 103. Ustava FNRJ i bila je gotovo identična prema saveznoj. Izuzetak je bila republička skupština koja je bila jednodomna za razliku od savezne. Republičke skupštine su definirane kao vrhovni organi državne vlasti u republikama koje vrše sve poslove i nadležnosti, ukoliko ustavom republike nisu preneseni na savezni nivo. Kao najviši izvršni i upravni organi državne vlasti republika određene su vlade narodnih republika.¹⁵

Proces korijenitih reformi koji je zahvatio sve republike nove Jugoslavije i usvajanje Ustava FNRJ neminovno su utjecali i na stanje u Bosni i Hercegovini i rad Narodne skupštine Bosne i Hercegovine od aprila 1945. do kraja 1946. godine. U tom razdoblju Narodna skupština Bosne i Hercegovine ostvarila je intenzivnu zakonodavnu aktivnost i usvojila brojne zakone kojima je pravno regulirala društvene odnose. Pri tome, posebno treba ukazati na značaj donošenja Zakona o imenu Narodne Republike Bosne i Hercegovine (14. februar 1946. godine) kojim je promijenjen dotadašnji naziv Federalna republika u Narodna Republika Bosna i Hercegovina (NR BiH). Zajedno s ovim zakonom u Službenom listu Bosne i Hercegovine objavljen je i Ukaz o imenovanju vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Za predsjednika vlade izabran je Rodoljub Čolaković, a za prvog i drugog potpredsjednika Suleman Filipović i

zakonodavstvo o raspodeli prihoda na savezni budžet, budžete republika i budžete autonomnih i administrativno-teritorijalnih jedinica; o javnim zajmovima i dažbinama; 22) zakonodavstvo o uređenju sudova, o javnom tužioštvu, o advokaturi; krivični zakonik; trgovačko, menično i čekovno pravo; pomorsko pravo, zakonodavstvo o građanskom parničnom i vanparničnom, izvršnom, stečajnom, krivičnom i opštem upravnom postupku; o ličnom stanju građana; 23) osnovno zakonodavstvo o radu, radnjama i socijalnom osiguranju; o zadrugama; o privatnom pravu; 24) donošenje opštih načela za zakonodavstvo i za rukovodstvo republika u oblasti poljoprivrede, rudarstva, šumarstva, lova i vodnih snaga; građevinarstva; privrednog poslovanja; politike cena; zdravlja i fizičke kulture; prosvete; socijalnog staranja i organizacije državne vlasti. Republike mogu same u ovim oblastima donositi svoje propise do donošenja opštih načelnih propisa od strane FNRJ. Izvan ovih oblasti narodne republike vrše svoju vlast samostalno". Isto. 80-81.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto. 87-88.

Jakov Grgurić.¹⁶ Navedenim pravnim aktima definitivno je određen republikanski oblik vlasti u Bosni i Hercegovini.

Uobličavanju federalne jedinice Bosne i Hercegovine nedostajao je ustav kao najviši pravni akt svake države, te je u tom smislu Narodna skupština NR BiH usvojila Zakon o Ustavotvornoj skupštini. Spomenutim aktom propisano je provođenje izbora za Ustavotvornu skupštinu, kao i procedura za donošenje ustava. Također, određeno je da će Ustavotvorna skupština nakon izglasavanja i proglašavanja ustava nastaviti raditi kao Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine. Na tragu ovakvih rješenja održani su izbori za ovu skupštinu. Prvo zasjedanje Ustavotvorne skupštine NR BiH počelo je 11. novembra 1946. godine tokom kojeg je ona ratificirala odluke Drugog zasjedanja ZAVNO-BiH-a, kao i Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i njenog predsjedništva, donesene u periodu od 26. aprila 1945. do 11. novembra 1946. godine. Na sjednicama održanim od 28. do 31. decembra 1946. godine, tačno jedanaest mjeseci nakon usvajanja Ustava FNRJ, Ustavotvorna skupština NR Bosne i Hercegovine usvojila je i proglasila prvi republički ustav.¹⁷

Ustav NR BiH struktuiran je kao i savezni Ustav od tri dijela: osnovna načela, državno uređenje, prelazne i završne odredbe, a njegova 133 člana raspoređena unutar 12 glava koje su bile objedinjene u prva dva dijela Ustava: Narodna Republika Bosna i Hercegovina (glava I); narodna vlast (glava II); osnovna prava naroda (glava III); društveno-ekonomsko uređenje (glava IV), prava i dužnosti građana (glava V); Narodna Republika Bosna i Hercegovina i FNRJ (glava VI); najviši organi državne vlasti (glava VII), organi državne uprave (glava VIII); organi državne vlasti administrativno-teritorijalnih jedinica (glava IX), narodni sudovi (glava X); Javno tužništvo (glava XI) i odnosi između organa državne vlasti i državne uprave (glava XII). Treći dio Ustava predstavljao je sistematski jedinstvenu cjelinu koja nije bila podijeljena na glave.¹⁸

U prvoj glavi Ustava NR Bosna i Hercegovina definirana je kao narodna država republikanskog oblika vladavine (član 1.), koja je na temelju prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na odcjepljenje, izrazila svoju želju da

¹⁶ *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, god. II, br. 8. 20. 2. 1946. Vidi: Zakon o imenu Narodne Republike Bosne i Hercegovine i Ukaz o imenovanju vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine. 157.

¹⁷ Usporedi: Imamović M. 2001. 336-337.; Čaušević Dž. 2005. 497.

¹⁸ *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, god. III, br. 1. 8. 1. 1947. Vidi: Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine. 2-18.

se zajedno sa drugim državama ujedini u zajedničku saveznu državu FNRJ (član 2.).¹⁹

U drugoj glavi Ustava NR BiH navedeno je da sva vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu te da narod svoju vlast ostvaruje preko slobodno izabranih predstavničkih organa državne vlasti, počev od narodnih odbora do Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine (član 7.). Narednim članom određeno je da građani ove organe biraju na osnovu općeg, jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem. Za svoj rad u organima vlasti narodni predstavnici bili su odgovorni svojim biračima. Svi organi državne vlasti u Bosni i Hercegovini bili su obavezni pridržavati se saveznog i republičkog ustava, saveznih i republičkih zakona i općih propisa viših organa državne vlasti (član 9.).²⁰

Među važne dijelove Ustava spada i glava III posvećena osnovnim pravima naroda i NR BiH. Shodno odredbama saveznog Ustava rečeno je da NR Bosna i Hercegovina svoju državnu vlast vrši suvereno, prenoseći na federalni nivo samo ona prava koja su određena Ustavom FNRJ (član 10.). Iako nisu nabrojani kao u dokumentima ZAVNOBiH-a, svi narodi su proglašeni ravnopravnim (član 11.), dok je nacionalnim manjinama garantirano pravo na zaštitu svog razvitka i slobodnog korištenja njihovog jezika (član 14.). S ciljem izbjegavanja nejasnoća u vezi s granicama NR BiH navedeno je da se granice ne mogu mijenjati bez njenog pristanka (član 13.).²¹

Društveno-ekonomske odredbe Ustava sadržane su u glavi IV, kojom je predvidio tri oblika svojine: državnu, zadružnu i privatnu. Sva rudna i druga bogatstva u unutrašnjosti zemlje, vode, izvori prirodne snage, sredstva vazdušnog i željezničkog saobraćaja, pošta, telegraf, telefon i radio proglašena su općenarodnom imovinom. Pod kontrolom države obuhvaćena su i sredstva

¹⁹ Isto. 2.

²⁰ Isto.

²¹ Isto. 2. i 5. U vrijeme donošenja Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine nova vlast bila je svjesna teških posljedica koje su uzrokovali masovni zločini tokom Drugog svjetskog rata. Želeći ublažiti posljedice rata i onemogućiti širenje međunacionalne mržnje u članu 13. Ustava navedeno je: "Protivan je Ustavu Narodne Republike Bosne i Hercegovine svaki akt koji je na njenoj teritoriji uperen protiv suverenosti, ravnopravnosti i nacionalne slobode naroda Bosne i Hercegovine bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti, kao i ostalih naroda Jugoslavije i ostalih narodnih republika Federativne Narodne Republike Jugoslavije". Potrebno je napomenuti da se i u članu 22. Ustava navodi: "(...) Protivan je Ustavu i kažnjiv svaki akt kojim se građanima daju privilegije ili ograničavaju prava na osnovu razlike u narodnosti, rasi i vjeroispovijesti kao i svako propovijedanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje i razdora".

za proizvodnju, kao i spoljna trgovina (član 15.). Ustavotvorac je propisao da država daje pravac privrednom životu zemlje putem općeg privrednog plana. Pri tome, država je imala pravo da se oslanja na državni i zadružni privredni sektor, te da ostvaruje opću kontrolu nad privatnim sektorom privrede (član 16.). Općenarodna imovina je formulirana kao glavni oslonac države koji stoji pod posebnom pažnjom države (član 17.). Iako je privatna svojina garantirana, Ustav je propisao da se ista može ograničiti ili eksproprijirati ako je to potrebno za ostvarenje općeg interesa. Uz to, propisano je da se zakonom mogu nacionalizirati pojedine privredne grane ili preduzeća ako to traži opći interes (član 19.). U pogledu vlasništva nad zemljom rečeno je da ona pripada onima koji je obrađuju. Također, navedena je zabrana privatnim licima da raspoložu velikim zemljišnim posjedima po bilo kom osnovu (član 20.).²²

Reguliranje ljudskih prava građana u NR Bosni i Hercegovini obrađeno je u V. glavi. U odnosu na druge glave Ustava, prava i dužnosti građana obrađena su uglavnom jasno, koherentno i opširno (od 22. do 44. člana). Svim građanima NR BiH garantirana je ravnopravnost i jednakost pred zakonom i pravo da s navršenih 18 godina starosti mogu birati i biti birani u organe državne vlasti. Osim spomenutog, u ovoj glavi definirana je ravnopravnost muškarca i žene, sloboda savjesti i vjeroispovijesti, zaštita braka i porodice od strane države, sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova i javnih manifestacija, zaštita ličnosti građana, nepovredivost stana, prava ratnih invalida i djece palih boraca, državna briga o zdravstvenoj zaštiti građana, sloboda umjetničkog i naučnog rada, zaštita autorskih prava, itd.²³

U glavi VI. propisane su nadležnosti i regulirani odnosi NR Bosne i Hercegovine prema FNRJ (od 45. do 52. člana). Ustav je odredio da Bosna i Hercegovina zajedno s drugim republikama čini jedinstveno državno i privredno područje Federativne Narodne Republike Jugoslavije. U slučaju razmimoilaženja između zakona BiH i FNRJ prioritet imaju zakoni FNRJ.²⁴

²² Isto. 3-4.

²³ Isto. 5-7.

²⁴ Isto. 7-8. Član 46. Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine propisao je da u nadležnost najviših organa državne vlasti i državne uprave Narodne Republike Bosne i Hercegovine spada:

“1) donošenje promjena i dopuna Ustava NR BiH i staranje o njegovom izvršenju; 2) odlučivanje o pristanku za izmjenu granica NR BiH; 3) administrativno-teritorijalna podjela NR BiH; 4)

Definiranje najviših organa državne vlasti i njihovih nadležnosti propisano je u glavi VII. (od 53. do 77. člana). Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine određena je kao vrhovni organ državne vlasti i predstavnik narodnog suvereniteta Bosne i Hercegovine. Ona je imala ovlasti da vrši zakonodavnu djelatnost u poslovima iz nadležnosti Bosne i Hercegovine i birali su je državljani Bosne i Hercegovine na period od četiri godine. Ustavom je propisano da Narodna skupština donosi odluke većinom glasova, a za donošenje odluka predviđena je većina od prisutnog broja poslanika. Narodna skupština NR BiH birala je Prezidijum Narodne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine za isti mandatni period na koji je i ona izabrana. Prezidijum se sastojao od predsjednika, tri potpredsjednika, sekretara i najviše 20 članova. Analizirajući njegove nadležnosti može se reći da je ovaj organ predstavljao "malu skupštinu". U ingerenciji Prezidijuma bili su sljedeći poslovi: sazivanje Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, raspisivanje izbora za Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, tumačenje zakona, izdavanje ukaza, proglašenje izglasanih zakona, odlučivanje o pomilovanjima, dodjeljivanje priznanja i počasnih zvanja, mijenjanje, spajanje i ukidanje ministarstava i komisija, određivanje preduzeća republikanskog značaja na prijedlog vlade, raspisiva-

čuvanje državnog uređenja i prava građana; javni red i bezbjednost; 5) donošenje privrednog plana NR BiH; 6) upravljanje privredom republikanskog značaja i rukovodstvo privredom lokalnog značaja; 7) donošenje državnog budžeta NR BiH; ostvarenje i kontrola izvršenja budžeta, kao i odobrenje završnog računa NR BiH; rukovodstvo u ostvarenju budžeta narodnih odbora; 8) državljanstvo NR BiH; 9) rukovođenje sudovima NR BiH; amnestija i pomilovanje prema propisima zakona; 10) finansijska, industrijska, rudarska, građevinarska, trgovačka, šumska i poljoprivredna preduzeća republikanskog značaja; 11) putevi, rijeke, kanali i luke republikanskog značaja; 12) transport i saobraćaj republikanskog značaja; 13) zaključivanje zajmova NR BiH i odobrenje, u saglasnosti sa saveznim zakonima, republikanskih i lokalnih dažbina; utvrđivanje i odobrenje dažbina narodnih odbora; 14) utvrđivanje i odobrenje, u saglasnosti sa saveznim zakonima, republikanskih i lokalnih dažbina; utvrđivanje i odobrenje dažbina narodnih odbora; 15) kontrola nad stanjem preduzeća i ustanova opštedržavnog značaja na teritoriji NR BiH; 16) utvrđivanje republikanskog i lokalnog značaja privrednih preduzeća i ustanova iz nadležnosti NR BiH; 17) rukovodstvo stambenim i komunalnim poslovima; stambena izgradnja; izgradnja i uređenje gradova i mjesta; 18) zakonodavstvo i rukovodstvo na osnovu opštih i načelnih propisa FNRJ, u oblasti: a) industrije, rudarstva, trgovine, poljoprivrede, šumarstva, lova i vodnih snaga; b) građevinarstva, privrednog poslovanja i politike cijena; c) zaštite narodnog zdravlja, socijalnog staranja i fizičke kulture; d) osnovne, srednje i više nastave, prosvjetnih, kulturnih i naučnih ustanova i organizacija republikanskog značaja; e) organizacije državne vlasti. Ukoliko opšta načela FNRJ nisu donesena, NR BiH donosi svoje propise samostalno; 19) dopunsko zakonodavstvo u okviru osnovnih zakona FNRJ."

nje narodnog referenduma po pitanjima iz nadležnosti Bosne i Hercegovine, potvrđivanje statuta okružnih narodnih odbora i rješavanje drugih pitanja za koja dobije ovlasti od Narodne skupštine Bosne i Hercegovine.²⁵

Glavom VIII. formulirani su organi državne uprave NR Bosne i Hercegovine (od 78. do 90. člana). Kao najviši izvršni i upravni organ vlasti u Bosni i Hercegovini definirana je vlada NR BiH. Ovaj organ je imenovala i razrješavala Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine kojoj je vlada podnosila izvještaj o svom radu. Vlada je svoju aktivnost ostvarivala donošenjem uredbi, uputstava, naredbi i uredbi sa zakonskom snagom. Ona je imala obavezu i da usmjerava rad svojih ministarstava, komisija i komiteta. Ustavom je određeno postojanje savezno-republikanskih i republikanskih ministarstava.²⁶

Organi državne vlasti administrativno-teritorijalnih jedinica precizirani su u glavi IX. (od 91. do 108. člana). Organi državne vlasti u administrativno-teritorijalnim jedinicama bili su narodni odbori i birao ih je narod s područja određene jedinice. Oni su formulirani kao najviši organi državne vlasti u poslovima lokalnog značaja na svom području. Svaki narodni odbor donosi statut uz saglasnost višeg odbora, kojim se definiraju pitanja unutrašnjeg uređenja i poslovanja narodnog odbora. Izvršni i upravni organi narodnih odbora bili su izvršni odbori. Njihov zadatak bio je da izvršavaju odluke, naredbe, uputstva i rješenja svog narodnog odbora, kao i uredbi, pravilnike, uputstva i rješenja viših organa državne vlasti. U okviru izvršnih odbora bilo je određeno postojanje odjeljenja na čijem čelu su bili članovi izvršnog odbora u svojstvu povjerenika za pojedine grane uprave.²⁷

Ustavno reguliranje sudske vlasti definirano je u glavi X. (od 109. do 117. člana). Kao organi pravosuđa navedeni su: Vrhovni sud Narodne Republike Bosne i Hercegovine, okružni i sreski odbori. Viši sudovi imali su u granicama zakona pravo nadzora nad nižim sudovima. Vrhovni sud NR BiH određen

²⁵ Isto. 9-11.

²⁶ Isto. 13. Član 87. Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine uređuje: "Savezno-republikanska ministarstva su: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo pravosuđa, Ministarstvo finansija, Ministarstvo trgovine i snabdijevanja, Ministarstvo industrije i rudarstva, Ministarstvo poljoprivrede, Ministarstvo šumarstva, Ministarstvo građevina i Ministarstvo rada. Republikanska ministarstva su: Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo narodnog zdravlja i socijalnog staranja i Ministarstvo komunalnih poslova."

²⁷ Isto. 13-15.

je kao organ koji ocjenjuje pravosnažnost svih odluka sudova u NR Bosni i Hercegovini ukoliko to u pogledu primjene saveznih zakona ne vrši Vrhovni sud FNRJ. Uz to je rečeno da sudovi izriču pravdu “u ime naroda”, te da su u izricanju pravde nezavisni.²⁸

Glava XI. (od 118. do 121. člana) propisivala je zadatke i funkciju Javnog tužioca Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Javni tužilac FNRJ vršio je neposredno ili preko Javnog tužioca NR BiH nadzor nad pravilnim ispunjavanjem zakona od strane ministarstava i ostalih njima podređenih upravnih organa i ustanova NR Bosne i Hercegovine, kao i od strane službenih lica i svih građana. Imenovanje Javnog tužioca NR BiH i njegovog zamjenika bilo je u nadležnosti Javnog tužioca FNRJ, dok je imenovanje javnih tužioca u okruzima, gradovima i srezovima u NR Bosni i Hercegovini propisano kao nadležnost Javnog tužioca NR BiH uz potvrdu Javnog tužioca FNRJ.²⁹

Odnosi između organa državne vlasti i državne uprave regulirani su glavom XII. (od 122. do 131. člana). U odredbama ove glave propisano je da se odnosi između organa državne vlasti i organa državne uprave NR Bosne i Hercegovine zasnivaju na pravima i dužnostima definiranim u Ustavu FNRJ, Ustavu NR BiH, zakonima i drugim propisima. Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine imala je ingerencije da izdaje opće smjernice, ukazuje pomoć i vrši opći nadzor nad radom svih nižih narodnih odbora na njihovoj teritoriji. Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine i viši izvršni odbori bili su određeni za utvrđivanje pravca upravne politike, ukazivanje pomoći i vršenje nadzora nad radom nižih izvršnih odbora.³⁰

U prelaznim i završnim odredbama Ustava NR BiH određeno je da sa danom stupanja na snagu navedenog Ustava prestaju važiti svi zakoni i drugi pravni propisi koji su u suprotnosti sa odredbama ovog Ustava.³¹

Primjena Ustava NR Bosne i Hercegovine započela je u vrijeme kada su se u Bosni i Hercegovini odvijali turbulentni društveno-ekonomski i politički procesi. Zbog toga može se konstatirati da je vrijeme važenja prvog Ustava NR BiH jedno od najdinamičnijih razdoblja u razvoju Bosne i Hercegovine,

²⁸ Isto. 15-16.

²⁹ Isto. 16.

³⁰ Isto. 17-18.

³¹ Isto. 18.

nakon završetka Drugog svjetskog rata, u kojem je Bosna i Hercegovina pretrpjela ogromne materijalne i ljudske žrtve, a cijela zemlja se našla pred velikim izazovima. Dodatne probleme stvarale su nepovoljne unutrašnjo-političke prilike, kao i nizak nivo razvoja uopće. U takvim uvjetima može se, jednim dijelom, objasniti da je država izlaz iz takvog stanja tražila u konceptu revolucionarnog etatizma. Nova vlast je smatrala da će koncentracija vlasti u rukama državnih organa na saveznom i republičkom nivou doprinijeti bržem prevladavanju postratnih ekonomskih i političkih teškoća. Zbog toga su Ustavom NR BiH propisana rješenja koja su omogućila republičkim i savezним organima da odlučujuće i usmjeravajuće određuju glavne pravce privrednog i društvenog razvoja.

Zaključne napomene

Historijske i pravne pretpostavke za donošenje Ustava NR Bosne i Hercegovine, 31. decembra 1946. godine, predstavljale su odluke Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. Pri tome, posebno treba apostrofirati važnost Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a kao historijskog događaja na kojem su predstavnici svih bosanskohercegovačkih naroda udarili temelje novovjekovne državnosti Bosne i Hercegovine. Održavanjem ZAVNOBiH-a narodi Bosne i Hercegovine kreirali su zajedničkim snagama tokom oslobodilačkog rata svoju federalnu jedinicu, koja je političkom voljom njenih delegata na Drugom zasjedanju AVNOJ-a postala dio Demokratske Federativne Jugoslavije. Usvajanjem prvog Ustava NR BiH nakon završetka Drugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je najvišim pravnim aktom definirala svoju unutrašnju organizaciju u skladu s tadašnjim političkim i ekonomskim prilikama. Ona je definirana kao narodna država republikanskog oblika koja je imala suverena prava i državnost. Donošenjem Ustava NR BiH dovršila je izgradnju bosanskohercegovačke državnosti pa se može konstatirati da od 31. decembra 1946. godine ona egzistira i funkcioniра kao državna organizacija. Ona je imala niz obilježja države: granice, unutrašnju organizaciju vlasti, ustav, zakone, itd. Uz to, Bosna i Hercegovina imala je i neke tradicionalne karakteristike državnosti kao što su zastava, grb, himna i glavni grad. Pri tome, ne smije se izgubiti iz vida i činjenica da je Bosna i Hercegovina voljom svojih predstavnika bila u sastavu zajedničke države – Jugoslavije. Suverenitet i državnost NR Bosne i Hercegovine bio je ograničen suverenitetom savezne države. Riječ je o suvere-

nim pravima koje je NR BiH prenijela na FNRJ, s obzirom da je bila integralni dio jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije, stvorenog odlukama AVNOJ-a.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

- Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd: Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (ACKSKJ): fond: Ideološka komisija

b) Objavljeni izvori

- ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. (1943-1944) i knj. II. (1945). 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta – IP “Veselin Masleša”.
- Nešović S. 1973. *Temelji nove Jugoslavije. Zbirka dokumenata*. Beograd: Narodna knjiga.
- Nešović S., Petranović B. 1983. *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*. Beograd: Narodna knjiga.
- Petranović B., Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*. Beograd: Narodna knjiga.
- Petranović B., Zečević M. 1987. *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*. knjiga II. Beograd: Radnička štampa.
- *Zasedanje ustavotvorne skupštine (29. novembra – 1. februara)*. Stenografske beleške. Beograd: /bez godine izdanja/.

c) Službeni listovi

- *Službeni list FNRJ*, Beograd, 1946.
- *Službeni list NR BiH*, Sarajevo, 1946. i 1947.

d) Leksikoni i enciklopedije

- *Pravni leksikon*. Zagreb, 2007.
- *Leksikon temeljnih pojmova politike*. Zagreb, 1990.
- *Politička enciklopedija*. Beograd, 1975.

LITERATURA

- Bandžović S. 2006. “Titov odnos prema izgradnji bosanskohercegovačke državnosti (1943-1945). u: *Tito i Bosna i Hercegovina – zbornik radova*. Sarajevo: Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini.
- - Bojić M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Borovčanin D. 1979. *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Sarajevo: IP Veselin Masleša.
- Carević M.- Trnka K. 1989. *Ustavno pravo*. Sarajevo: IP Veselin Masleša.
- Čaušević Dž. 2005. *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat.
- Čulinović F. 1963. *Državnopravni razvitak Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ćemerlić H. 1974. “Normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačke borbe”. u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*. – zbornik radova. Beograd: Institut za istoriju u Sarajevu, IP Rad.
- Dedić S. 2001. *Upravno pravo Bosne i Hercegovine*. Sarajevo:
- Dizdarević S. 2007. *Ustavno pravo*. Tešanj:
- Filandra Š. 1998. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filipović M. 2000. “Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine kao povijesni dokument i kao politički program”. u: *ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine – zbornik radova*. Sarajevo: GO SUBNOAR BiH, ANUBiH, Skupština opštine Sanski Most.
- Fira A. 2001. *Ustavno pravo*. Beograd:
- Ibrahimagić O. 2001. *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*. Sarajevo: Magistrat.
- Ibrahimagić O.- Kurtćehajić S. 2002. *Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Knjiga II. Sarajevo: Magistrat.
- Imamović M. 2001. *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat.

- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine. knj. I.* 1990. Sarajevo: Institut za istoriju, NIŠRO Oslobođenje OOUR Izdavačka djelatnost.
- Miljko Z. 2006. *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Petranović B., Štrbac Č. 1977. *Istorija socijalističke Jugoslavije.* knjiga I. Beograd: Radnička štampa.
- Pobrić N. 2000. *Ustavno pravo.* Mostar: Slovo.
- Redžić E. 1998. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu.* Sarajevo: OKO, ANUBiH.
- Redžić E. 2000. *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke.* Sarajevo: ANUBiH, Institut za istoriju.
- Redžić E. 2001. *Pogledi iz antiistorije.* Sarajevo: Krug 99.
- Redžić E. 2002. “Od ZAVNOBiH-a do – i poslije Dejtona”. u: *ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine – zbornik radova.* Sarajevo: GO SUBNOAR BiH, ANU BiH, Skupština opštine Sanski Most.
- Sućeska A. 1974. *Historija države i prava naroda SFRJ.* Sarajevo: Svjetlost.

Summary

THE SESSIONS OF ZAVNOBiH AND THE FIRST CONSTITUTION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The historical and legal conditions for the passing of the Constitution of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina (31st of December 1946) were met by the decisions of the First, Second and Third Session of ZAVNOBiH. Thereby, it is especially significant to emphasize the importance of the First Session of ZAVNOBiH as a historical event on which the representatives of all Bosnian and Herzegovinian peoples laid the foundations of the modern statehood of Bosnia and Herzegovina. During the course of the Liberation war, through ZAVNOBiH, the peoples of Bosnia and Herzegovina created their federal unit, which then became, according to the political will of its delegates on the Second Session of AVNOJ, a part of the Democratic Federative Yugoslavia. With the passing of the first constitution of the Peoples Republic

of Bosnia and Herzegovina its internal organization was defined in accordance with the political and economical circumstances of the time. It was defined as a people's state of republican character which had sovereign rights. In this way the building of Bosnian and Herzegovinian statehood was finished so we can claim that from the 31st of December 1946 it existed and functioned as a state organization. It had a number of features of a state: borders, internal government structure, constitution, laws, etc. Also Bosnia and Herzegovina had certain traditional characteristics of statehood, such as the flag, coat of arms, anthem and a capital city. Thereby, we must not let out of sight the fact that Bosnia and Herzegovina was, according to the will of its representatives, within the common state of Yugoslavia. The sovereignty and statehood of the Peoples Republic of Bosnia and Herzegovina was limited by the sovereignty of the federal state. These were sovereign rights which the Peoples Republic of Bosnia and Herzegovina transferred to the FPRY, considering that it was an integral part of a unified social and economic political system of the AVNOJ Yugoslavia.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Anti-fascist Council for the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH), Anti-fascist Council for the People's Liberation of Yugoslavia (AVNOJ), Yugoslavia, Constitution, Communist party of Yugoslavia (KPJ), sovereignty, statehood, republic, socialism

UDK 930.1 (497.6) "19"
Pregledni rad

OSVRT NA ISTORIOGRAFSKU PRODUKCIJU O ZAVNOBiH-u

Seka Brkljača

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

Komparirajući kvantitativno i kvalitativno istoriografsku produkciju o ZAVNOBiH-u s političkim promjenama u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), kao i nakon njenog raspada, u vezi s jačanjem republičkih posebnosti, a time i bosanskohercegovačke državnosti, cilj rada je detekcija naučnih motiva i ocjena o ZAVNOBiH-u u odnosu na politiku vremena u kojem su se ti radovi pojavljivali.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, AVNOJ, Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, državnost, politika, istoriografija, bibliografija

Niz koji hronološki prati pojavljivanje monografija, članaka, priloga, zbornika i rasprava s naučnih skupova nakon Drugog svjetskog rata do danas, koji se dotiču ili obrađuju problem administrativnog uređenja nove Jugoslavije, a time i položaja Bosne i Hercegovine u njoj, kao i u periodu nakon raspada SFRJ, svakako svojim longitudinalnim uobličavanjem dozvoljava detekciju motiva i ocjena o ZAVNOBiH-u, koji nisu samo naučni u odnosu na politiku vremena u kome se ti radovi pojavljuju, heterogeni kako po sadržaju tako i kvantitativno različiti po pojedinim vremenskim sekvencama.

Uvid i analiza zamašne produkcije o ZAVNOBiH-u, bilo da se to odnosi na ZAVNOBiH kao glavnu i centralnu rolu nekog djela ili usputni manje više spominjani problem u okviru neke druge teme, dozvolila je i omogućila opaske, uopštavanja i zaključke, te konačno i prikaz tendencija u ne samo istoriografskoj literaturi o ZAVNOBiH-u, sa selektivnom bibliografijom, koja oslikava trendove i usmjerenja istoriografije u periodu od samih događaja, zasjedanja ZAVNOBiH, do danas, s napomenom, bez pretenzija da se u radu pravi pojedinačna kritička analiza, ne samo svakog djela, nego i podtematskih grupacija.

Sakupljanje bibliografske građe o ZAVNOBiH-u, nastale u ipak ovako dugom vremenskom periodu, ukazuje, već i na prvi pogled, da su te godine bile kvantitativno zaista plodne, što će dokazati i priloženi selektivni bibliografski pregled. Međutim, prvi zaključci, koji se nameću, potvrđuju da sam ZAVNOBiH kao tema za sebe je nesrazmjerna po broju bibliografskih jedinica u odnosu na tretiranje tog istoriografskog problema u sintezama, monografijama, člancima i prilogima koji se bave nekom drugom tematikom vezanom ne samo za Drugi svjetski rat i na jugoslovenskom području, a posebno kada je u pitanju sama Bosna i Hercegovina. Dok prvi dio tvrdnje traži ozbiljniju naknadnu analizu, druga tvrdnja proizilazi iz same prirode tako složenog i nezaobilaznog problema kao što je ZAVNOBiH, kako po strukturi samog događaja, rješenja i posljedica. Osnovna karakteristika svih pisanja i to svih vrsta o ZAVNOBiH-u, a to je jedina zajednička crta, je da direktno ili posredno potvrđuju da je to svojom nezaobilaznošću bio značajan događaj koga, uz sve društveno-političke promjene, nije pokrila prašina zaborava.

Nema istorije koja bi mogla da usaglasi gledišta o uzrocima, prelomnicama i posljedicama svjetskog rata od 1939. do 1945. godine, čiji je dio, od 1941. godine, bio i jugoslovenski prostor, odnosno i Bosna i Hercegovina. Riječ je o spletovima najraznovrsnijih interesa koji žive i danas, predrasudama koje se ne daju tako jednostavno iščupati, suprotnim ideološkim viđenjima, na razne načine doživljenim iskustvima, kojima se priključuju savremeni antagonizmi, koji sigurno dijelom izviru i iz Drugog svjetskog rata. Na primjeru ZAVNOBiH-a nastala je istoriografska baština koja se u vezi s ovom temom pojednostavljeno može svesti na pitanja ideologizacije i osporavanja, od apologetskog stava prema samom činu, njegovoj ulozi i rezultatima, a posebno kao tački kontinuiteta u novom početku, do nihilističkog obezvrjeđivanja svih varijanti kojima se, moramo priznati, kvantitativno mnogo više bavila publicistika svih vrsta i boja nego istoriografija.

Kritička istoriografija u Bosni i Hercegovini, usput rečeno ograničena i štura napomena koja slijedi ipak potkrepljuje izrečenu karakteristiku, propitivala je zastranjivanja koja proizilaze iz činjenice da je istorijska nauka, kako navodi Latinka Perović, uz ekonomiju najviše politička nauka.¹ Međunarodne konferencije i nakon njih objavljeni zbornici radova kao: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982*, (1983); *Historiografija o Bosni i Hercegovini*, (2000); *Historijski mitovi na Balkanu*, (2003); *Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine*, (2003); *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, (2006); *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, (2007), kao i drugi,² nisu se u mnoštvu tema bavili samim ZAVNOBiH-om, ali su se posredno doticali njegovih temelja kada je u pitanju državnost Bosne i Hercegovine ili nacionalno pitanje, odnosno pitanja, te i osnovnih poruka, kao neprevaziđenih vrijednosti, a to je bio jasno izraženi antifašizam.

Vulgarizujuća pravolinijska crta razvoja istoriografije o Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata o Bosni i Hercegovini u ratu, s monopolističkom prevagom tema iz vojne istorije,³ strukturalno se usložnjavala pedesetih godina interesom za teme koje su se odnosile na pitanje nastanka i razvoja narodne vlasti,⁴ ali do šezdesetih godina 20. stoljeća izgledalo je da nema interesa i motiva da se istražuju i obrađuju teme vezane za položaj, status Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi i izgradnji bosanskohercegovačke državnosti. Ali, to na prvi pogled samo tako izgleda. Mark Fero ukazuje na činjenicu 1985. godine da se gotovo ne može pronaći epoha ljudske istorije koja nije bila ili je pod nadzorom ili nadgledanjem: crkve, države, nacije, vođe, a za savremenike 20. stoljeća podužem nizu nadzornika posebno treba dodati

¹ “Uz filozofiju i umetničko stvaralaštvo, ona je jedan od najosetljivijih barometara duhovne atmosfere društva, koja se ne dešava ni samo ni preventveno na planu ideja” u: Perović L. 1998. 164.

² Iako ponekad u suorganizaciji s drugim institucijama, Institut za istoriju u Sarajevu najčešće je osnovna adresa na koju se odnosi organizacija ovih konferencija, te izdavačka djelatnost koja je pružila na uvid naučnoj i laičkoj javnosti rezultate ovih naučnih skupova, kao i: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka – zbornik radova*, 2009.; *Identitet Bosne i Hercegovine – zbornik radova*, 2011.

³ Hurem R. 1983. 87-92.; Hurem R. i Brkljača S. 2000. 149-151.; Brkljača S. 2003. 63-65.

⁴ Hurem R. 1983. 92-94.

ideologije i partije.⁵ Dovoljno je ovome spisku priključiti egzistiranje Komisije za istoriju Centralnog komiteta Saveza komunista BiH ili navode iz uvodnog izlaganja na *Savjetovanju o historiografiji 1982. godine* u Sarajevu prof. dr Rade Petrovića, da je o razvoju istorijske nauke u Bosni i Hercegovini raspravljano, pored stručnih tijela, i u političkim, i to najvišim i najvažnijim.⁶ Asocijativnim metodom u hronološkoj liniji raspoređujući pojavu prvih djela, a posebno velikog naučnog skupa *Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine* iz novembra 1968. godine,⁷ i izdavanje zbornika izabrane građe ZAVNOBiH – *dokumenti*, iste godine,⁸ nameće se paralela s političkim promjenama u jugoslavenskoj federaciji. Te promjene inicirale su i potrebu daljeg izgrađivanja republika, kojoj naučna politika institucija i pojedinaca odabirom tema, koje analiziraju genezu državnosti Bosne i Hercegovine s ključnim akcentom na ZAVNOBiH-u, daju svojevrsni fundament u afirmaciji njenog položaja u novoj konstelaciji zajedničke države. Dovoljno je samo baciti pogled na spisak organizatora konferencije o istorijskim pretpostavkama Bosne i Hercegovine (Institut za istoriju, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Katedra za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Katedra državnog i međunarodnog prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Katedra za političke nauke Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Skupština SR BiH, Centralni komitet SK BiH), pa da se dobije potvrda da je to bio državni projekat. Međutim, u svakom slučaju objavljeni rezultati su naučni i zavidni da bi i danas uz kritički pristup bili i ostali nezaobilazni u proučavanju tog problema. Ustavni amandmani iz 1971. godine, a posebno amandman 18. iz 1972. godine, koji izražava Bosnu i Hercegovinu kao državu, motiviše istra-

⁵ Perović L. 1985.

⁶ Petrović R. 1983. 14.

⁷ Povodom 25-te godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu je održan poseban naučni skup, *Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine*, na kome je problematika državnosti Bosne i Hercegovine razmatrana u okviru istorijskih i nacionalno-političkih kretanja na jugoslovenskom prostoru i u Bosni i Hercegovini od srednjeg vijeka do 1945. godine. Poenta ove naučne konferencije bila je o mjestu i ulozi ZAVNOBiH-a u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, a zavidan spisak učesnika (80), objavljenih trideset referata istoričara, prateća vrlo korisna diskusija, više predstavnika političkog i kulturnog života, organizatora, kao i podrška političkih organizacija potvrđuje afirmaciju teme u skladu s jačanjem individualnosti Bosne i Hercegovine tih godina.

⁸ ZAVNOBiH – *dokumenti*, knj. I. i knj. II. 1968.

živače, velikim dijelom i istoričare prava, da se bave ZAVNOBiH-om.⁹

Svojevrsni istraživačko-vremenski vakum od dvadesetak godina nakon Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a nanio je nepopravljivu štetu osnovnim pretpostavkama za naučnu obradu ove teme, a to je pitanje izvora, jer su biološki nestali ili oštetili sjećanje talozima onovremene sadašnjosti glavni akteri sud-bonosnih rasprava, dilema i dogovora koji su rezultirali ZAVNOBiH-om, onakvim kakav je bio, ili AVNOJ-em, kakav je mogao biti. Praznine u postojećoj dokumentarnoj građi iz provinijencije komunističkog pokreta, koje jednim dijelom proizilaze iz prirode i metoda rada tog pokreta kao ilegalnog i pokreta u ratu, uz kritički pristup, koji ispravlja nejasnoće ili netačnosti nastale kao rezultat subjektivne dimenzije sjećanja, prezentiranih u funkciji istorijskog izvora, važna su dopuna, a nekada i jedini podaci koji omogućavaju istorijsku rekonstrukciju, a ratni dogovori vojno-političkih aktera oko statusa Bosne i Hercegovine u novoj budućoj Jugoslaviji su jedan od najboljih primjera za to.¹⁰ Intervju, kao metod oral history sigurno nije bio nepoznat tadašnjim istraživačima, ali politički obrasci nisu bili pogodni za istraživanje i talasanje kvazi harmoničnih pogleda na posebnost Bosne i Hercegovine,¹¹ ili pitanje nacionalnog identiteta Muslimana,¹² koji su u tadašnjim istoriografskim djelima označavane kao principijelne diskusije. Da su te kontroverze u ime jedinstva i istovjetnog gledanja, kako se danas kaže jednoulja, bile stavljane pod tepih,

⁹ Babić N. i Otašević D. 1970.; *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti – zbornik radova*. 1970.; *Bosna i Hercegovina kao državna i samoupravna zajednica – zbornik radova* 1971.; Borovčanin D. 1979.; Borovčanin D. 1982.

¹⁰ Čolaković R. 1956.; Čolaković R. 1960.; Broz J. T. 1977.; Pucar Đ. S. 1981.; Danilović U. 1987.; Karabegović O. 1988.; Đilas M. 1990.; Antonić Z. 1991.

¹¹ Prema članku *Nauka u Bosni i Hercegovini – stanje i perspektive*, iz 1972. godine, težište aktivnosti predstavnika Saveza komunista nakon Osme sjednice CK SK BiH iz maja 1969. godine na polju obrazovanja, nauke i kulture preneseno je u narednu deceniju da bi “njihova re-agovanja oštrom političkom kritikom, ponekad čak i diskvalifikacijom često su bila ishitrena i bez prethodne pouzdanije marksističke analize. Ovakvi i slični događaji bili su razlog i povod za isticanje i politiziranje pojedinačnih pojava koje su se preobraćale u incidentne slučajeve u kulturi i nekad narastale do takvih razmjera da su nalazile odjeka na širem jugoslovenskom prostoru, s paternalističkim uplitanjima, čak i nacionalističkim manipulacijama unutar Bosne i Hercegovine, ili u odnosu prema njoj”. Vidi: Trnka K. 1990. 204-205.

¹² Masleša V. 1956.; Purivatra A. 1969.; *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942-1943.*, - *zbornik radova*. 1974.; Suljević K. 1981.; Purivatra A. 1984. 141-166.; Redžić E. 1989.

čak i represivnim metodama, posebno obilježeno sedamdesetih godina,¹³ ali ne i zauvijek izbrisane, pokazuje raščlamba jednoobraznog pravca afirmacije ZAVNOBiH-a u istoriografskoj literaturi na više krakova, dokazujući da je različito poimanje ovoga istoriografskog problema kao političkog, pojava i proces dugog trajanja.

S postepenom promjenom atmosfere i političkim zbivanjima u Jugoslaviji, od sredine osamdesetih pa dalje, gdje je, svakako, što se tiče tretmana i ZAVNOBiH-a tačka prekretnica pojavljivanje Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti, 1986. godine, došlo je i do izvjesnog zaokreta u istoriografiji, kažem izvjesnog, jer taj zaokret nije bio opšti ni jednoobrazan. U postjugoslovenskim zemljama mogu se uočiti svi mogući modeli revizionizma prošlosti, i to ne samo nedavne nego i one najstarije, od ignorancije, transformacija “pozitivnog” u “negativno” i obrnuto, paradoksalnih komparacija do pojava jezičkog revizionizma.¹⁴ Svakako, ima osnova za mišljenje da su političke ideje i politička zbivanja uticala na predmetnu orijentaciju, idejne i tematske odrednice istoriografije o Bosni i Hercegovini od 1941. do 1945. godine.¹⁵ Nedvojbeno je da je druga polovina osamdesetih u istoriografiji na jugoslovenskom području o Drugom svjetskom ratu, naravno i u Bosni i Hercegovini, međaš koji označava prekretnicu, odnosno označava drugu prelomnu tačku istorije istoriografije o kompleksnom problemu pod jednim nazivom ZAVNOBiH. Reklo bi se da je promjena političke klime krajem osamdesetih godina stvorila jednu od pretpostavki, pored otvaranja arhiva kojima je istekla zabrana upotrebe, da se bez ideološke pristrasnosti, partijske discipliranosti i sličnog, propita, naučno kritički i osmisli i bez straha ponovo revalorizira ratni period. Ali, dok tadašnja istoriografija još nije ni stigla da propita stavove njegovane u istorijskoj nauci pod jednopartijskim nadzorom, puhнули su neki novi politički vjetrovi i mnogi istoričari su dokazali da je istoričar ipak samo dijete svoga vremena i pragmatično su punim jedrima krenuli naprijed.¹⁶ Njima su se pridružili i oni koji su se nazivali istoričarima, naprosto se utrkujući u “novom pristupu”, formiranju u javnom diskursu “odgovarajuće prošlosti”,

¹³ Diskusija o knjizi Rasima Hurema, 1975-1976. 343-413.; Filandra Š. 1998. 240-251.; Kamberović H. 2006. 25-31.

¹⁴ Kamberović H. 2007. 11-12.

¹⁵ Donia J. R. 2006.a. 17-25.; Kamberović H. 2006. 25-37.

¹⁶ Kuljić T. 2002.; Hobsbawm E. 2003.; Petranović B. 1994.

devalviranju antifašizma i njegovih rezultata,¹⁷ te pseudonaučnim pristupom, kao što je i kovanica “hrvatski antifašizam”,¹⁸ uzdizanjem njegove suprotnosti. Negacija antifašističkog karaktera rata¹⁹ i njegovo promovisanje u eminentno građanski rat borbe za vlast,²⁰ negacija i antifašističkog vijeća u Bosni i Hercegovini²¹ i negacija avnojevskih granica,²² negacija Bosne i Hercegovine kao vještačke tvorevine²³ u prtljagu s Muslimanima kao vještački, partijski promovisane nacije, samo su neke od karakteristika u podužem spisku sistematizacije “novog pravca,” koji je, prevashodno negirajući ZAVNOBiH,²⁴ kvazi naučno uticao na političku i vojnu pripremu i bio u direktnoj korelaciji sa događajima od 1992. do 1995. godine u Bosni i Hercegovini.²⁵ O tome svjedoči poduži spisak objavljenih djela, knjiga, članaka, brojnih feljtona i konferencija s oznakom naučne, udžbeničke literature, pri čemu izdvajam samo neke primjere. ZAVNOBiH-u se spočitava pitanje legitimiteta, da “narodi nisu neposredno i stvarno pitani” da je “njihovo samoopredjeljenje izvršeno pomoću raspleta od brojno slabe manjine ili silom oružja i okolnosti u malo zadovoljavajućim sporazumima sa vođama”,²⁶ ili “privremeni taktički potez” jugoslavenskih komunista,²⁷ itd., prenebrežavajući istorijski kontekst događaja prije, oko i poslije ZANOBiH-a i AVNOJ-a.²⁸ Pragmatična i oportuna amnezija autora, koji su nekada pisali afirmativno o izgradnji narodne vlasti u Bosni Hercegovini,²⁹

¹⁷ Petrović V. 2007. 21-42.

¹⁸ Barić N. 2007. 211-217.

¹⁹ Filipović M. 2006. 9-15.

²⁰ Đuretić V. 1985.; Minić M. 1993.

²¹ *Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945. – zbornik radova.* 1994.

²² *Stvaranje i razaranje Jugoslavije – zbornik radova.* 1996.

²³ Kreso M. 2007. 242-257.

²⁴ Redžić E. 2001.a.; Redžić E. 2007. 364-386.

²⁵ Softić S. 2000.; Macić B. 2007. 300-320.

²⁶ Pavlović K. S. 1996. 19.; Zečević M. 1992. 178-180.

²⁷ Vodušek-Starić J. 2006.

²⁸ Otašević D. 2007. 348-351.; Bandžović S. 2002. 179-204.; Bandžović S. 2006. 99-128.; Bandžović S. 2007. 14-41.

²⁹ Đuretić V. 1981.

mutirala je, simbolično rečeno, s lijeva na desno, da bi 1994. godine konferencijom u Beogradu³⁰ splet okolnosti oko ZAVNOBiH-a bile okarakterisane kao “voluntarističke transformacije,” koje su dovele do “razaračkog toka od neprirodnih avnojevskih podjela 1943. godine”.³¹

Dok se čitav prtljag “novog pristupa” klackao na vododjelnici fašizam-anti-fašizam, pojavljuju se prilozi koji svojim rezultatima istraživanja, ne negirajući osnovne vrijednosti kompleksnog problema koji kumulativno možemo nazvati ZAVNOBiH, imaju drugačije ocjene događaja, ličnosti i uopće involviranih subjekata i njihovih aktivnosti u ovome tako složenom i događajima zgusnutom periodu s posljedicama bitnim i dugog trajanja. Međutim, to je metodološka pojava koja, uvažavajući i propitujući faktografiju na osnovu svog poimanja filozofije istorije, analizira i zaključuje. *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*³² ili *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u Bosni i Hercegovini*,³³ Vere Kržišnik, propituje u novim istorijskim uslovima na višedecenijskoj distanci istorijske konzekvence osnovne poruke ZAVNOBiH-a: da Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanka nego je i, i, i., ali, po njoj, sa fatalnim i dalekosežnim nedostatkom da nije i bosanska, odnosno bosanskohercegovačka.³⁴ ZAVNOBiH je nezaobilazan i dalje u historiografskoj produkciji koja se dotiče tema koje hronološki prolaze kroz period Drugog svjetskog rata (Enver Redžić, Mustafa Imamović, itd.).³⁵

Dok je pravo svake države da promoviše simbol svoje državnosti u nekom događaju iz prošlosti redizajnirajući ga prema vlastitim potrebama i htijenjima, historiografska produkcija ne može se častiti epitetima naučne metodologije kao dosljedni poštovalac istorijskog konteksta u kome se dogodio ZAVNOBiH, bez njegovih izvornih sastavnica, kako onih ideoloških, odnosno komunističko revolucionarnih, tako i onih koje smještaju ZAVNOBiH u širi

³⁰ *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do najnovijeg vremena – zbornik radova*.1995.

³¹ Đuretić V. 1995. 437-451.

³² Kržišnik-Bukić V. 1996., Kržišnih-Bukić V. 1997.

³³ Kržišnik-Bukić V. 2007. 258-271.; Kržišnik-Bukić V. 2003. 297-315.

³⁴ Kržišnik-Bukić V. 2003. 304-305.

³⁵ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*.1985.; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knj. I*. 1990.; Imamović M. 1997.; Redžić E. 1998.; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. 1994. (II. izd. 1997); Redžić E. 2000.; Trnka K. 2000.; Čaušević Dž. 2005.

jugoslovenski okvir. Bez tih odrednica, koje se kao nepogodna i nepotrebna košuljica skidaju sa ZAVNOBiH-a svodeći ga na prosti čin, koji je značajan za obradu neke druge teme, državnost, nacionalni identitet itd., je, blago rečeno, istorijski nekorektna,³⁶ čak često i paradoksalna. Valorizacija produkcije, koja se na takav način dotiče ZAVNOBiH-a, predstavljaju političke publikacije i interpretacije koje, na svaki način, u naporima da “ozbiljno” utiču na formiranje svoje slike o prošlosti kod javnog mnijenja, nastoje da se izraze kao naučna istoriografska produkcija.

U vrijeme kada je savremeni rat u Bosni i Hercegovini bacio u sjenu već pomalo inertni opšti interes za proučavanje tema i problema iz perioda Drugog svjetskog rata,³⁷ nezaobilazno tretiranje ZAVNOBiH-a³⁸ u djelima šireg vremenskog dijapazona i nekih drugih tema³⁹ i problema⁴⁰ potvrđuje i dalje svježinu i značaj tog čina, koji se može porediti i sa događajima i porukama Francuske revolucije, koji su njenim prvim porazima, kao i kasnijim razvojem događaja u Evropi, bili poništavani ili zanemareni, a danas su ne samo oživljeni, nego i tako značajni. Komparativna analiza nikada kod nas stvarno oživotvorene *Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine*⁴¹ Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, održanog u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine,⁴² nameće, sama po sebi, poređenja sa sličnim ili istim porukama Francuske revolucije. Njen eho je svakako vrlo svježja inspiracija istraživačima da sa ovako značajne vremenske distance proučavaju tako složen problem kao što je bio Drugi svjetski rat na ovim prostorima, s posebno naglašenim akcentom na njegovim rezultatima i mehanizmima rješenja.

³⁶ Barić N. 2007. 221-222.

³⁷ Kamberović H. 2006. 25-35.

³⁸ ZAVNOBiH – *Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine* – zbornik radova. 2000.

³⁹ Čaušević Dž. 2007. 76-84.; Filipović M. 2007. 125-143.

⁴⁰ Redžić E. 2001. b.; Fine Jr. J. – Donia J. R. 1994.,1995.,2011.; Donia J. R. 2006.b.; Pejanović M. 2006. 129-138.; Hasanović I. 2006. 161-174.

⁴¹ Lovrenović D., Sućeska A., Tepić I. i Azinović V. 1991. – prilozi 81.; Trnka K. 2007. 422-429.

⁴² Deklaracija je imala karakter ustava i njom su garantovana osnovna ljudska prava (nacionalna ravnopravnost, sloboda vjeroispovjesti, sloboda zbora i dogovora, udruživanja i štampe, lična i imovinska sigurnost, ravnopravnost polova, aktivno i pasivno pravo glasa sa navršenih 18 godina itd.), a funkcije vlasti polazile su od principa jedinstva izvršne, sudske i zakonodavne vlasti (Žan-Žak Ruso).

Zaključak

Na primjeru ZAVNOBiH-a nastala je istoriografska baština koja se u vezi s ovom temom pojednostavljeno može svesti na pitanja ideologizacije i osporavanja, od apologetskog stava prema samom činu, njegovoj ulozi i rezultatima, a posebno kao tački kontinuiteta u novom početku, do nihilističkog obezvrjeđivanja svih varijanti kojima se, kvantitativno mnogo više bavila publicistika svih vrsta i boja nego istoriografija.

Komparirajući istoriografsku produkciju o toj temi s političkim promjenama u SFRJ u vezi sa procesom jačanja republičkih posebnosti, a time i bosanskohercegovačke državnosti, evidentno je da su naučni motivi za istraživanjem i obradom ZAVNOBiH-a šezdesetih godina 20. stoljeća išli uporedo s tim tendencijama.

Raščlamba jednoobraznog pravca afirmacije ZAVNOBiH-a u istoriografskoj literaturi na više krakova od osamdesetih godina 20. stoljeća, uporedo sa dubokim i složenim promjenama u SFRJ i Bosni i Hercegovini, dokazuje da je različito poimanje ovoga istoriografskog pitanja kao političkog, pojava i proces dugog trajanja. Dok se čitav prtljag "novog pristupa" klackao na vododjelnici fašizam-antifašizam, pojavljuju se prilozi koji svojim rezultatima istraživanja, ne negirajući osnovne vrijednosti kompleksnog problema koji kumulativno možemo nazvati ZAVNOBiH, imaju drugačije ocjene događaja, ličnosti i uopće involviranih subjekata i njihovih aktivnosti u ovome tako složenom i događajima zgusnutom periodu s posljedicama bitnim i dugog trajanja, ali to je metodološka pojava koja uvažavajući i propitujući faktografiju na osnovu svog poimanja filozofije istorije analizira i zaključuje.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Objavljeni izvori

- ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I (1943-1944), knj. II (1945). 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša.

LITERATURA

- Antonić Z. 1991. *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*. Beograd: IP Knjiga.
- AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942-1943. – zbornik radova. 1974. Beograd: Rad.
- Babić N. i Otašević D. 1970. *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*. Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine.
- Bandžović S. 2002. “Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a”. u: *Prilozi 31*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Bandžović S. 2006. “Titov odnos prema izgradnji bosansko-hercegovačke državnosti”. u: *Tito i Bosna i Hercegovina – zbornik radova*. Sarajevo: Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini.
- Bandžović S. 2007. “Bosna i Hercegovina u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije”. u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH,
- Barić N. 2007. “Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006.” u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Borovčanin D. 1979. *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti NOR-a*. Sarajevo: IP Veselin Masleša.
- Borovčanin D. 1982. *KPJ i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*. Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje.
- *Bosna i Hercegovina kao državna i samoupravna zajednica – zbornik radova*. 1971. Sarajevo:
- *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. 1994. (II. izd. 1997). Sarajevo: ŠVK OS BiH.
- *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do najnovijeg vremena – zbornik radova*. 1995. Beograd: Istorijski institut SANU.
- Brkljača S. 2003. “Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena u posljednjih dvadesetak godina. u: *Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990-2003*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Broz J. T. 1977. *O bratstvu i jedinstvu*. Beograd: Mladost.
- Čaušević Dž. 2005. *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine – dokumenti sa komentarima*. Sarajevo: Magistrat.

- Čaušević Dž. 2007. “Uloga ZAVNOBiH-a u stvaranju novog pravnog poretka u Bosni i Hercegovini tokom NOR-a”. u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Čolaković R. 1956. *Zapisi iz oslobodilačkog rata. knj.2*. Beograd: Prosveta.
- Čolaković R. 1960. *Izabrani govori i članci*. Sarajevo: Svjetlost.
- Danilović U. 1987. *Sjećanja III*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Diskusija o knjizi Rasima Hurema: “Krizna narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine. Sarajevo: Svjetlost. 1972. 322”. 1975-1976. u: *Prilozi 11-12, XI-XII*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Donia J. R. 2006. a. “Bosna i Hercegovina u vrtlogu: promjene u prikazivanju Drugog svjetskog rata u literaturi na engleskom jeziku od 1945. do 2005. godine”. u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Donia J. R. 2006. b. *Sarajevo – biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Đuretić V. 1981. *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945*. Beograd – Sarajevo: Narodna knjiga.
- Đuretić V. 1985. *Saveznici i jugoslovenska ratna drama, knj. I. i II*. Beograd: Narodna knjiga.
- Đuretić V. 1995. “Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang Titove politike”. u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do najnovijeg vremena – zbornik radova*. Beograd: Narodna knjiga.
- Filandra Š. 1998. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filipović M. 2006. “Zloupotreba rezultata antifašističke borbe – prilog razumijevanju događaja nakon pobjede nad fašizmom”. u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Filipović M. 2007. “Pitanje konstitutivnosti naroda u ustavno-pravnoj praksi Bosne i Hercegovine”. u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Fine J. – Donia J. R. 1995. *Bosna i Hercegovina: tradicija koju su izdali*. Sarajevo: Fama.
- Hasanović I. 2006. “Uloga i doprinos Josipa Broza Tita u obnovi državnosti Bosne i Hercegovine”. u: *Tito i Bosna i Hercegovina – zbornik radova*. Sarajevo: Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini.
- *Historiografija o Bosni i Hercegovini*. 2000. *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju.

- *Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990-2003. godine*. 2003. Sarajevo: Institut za istoriju.
- *Historijski mitovi na Balkanu – zbornik radova*. 2003. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Hobsbawm E. 2003. *O istoriji. O teriji, praksi i i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*. Beograd:
- Hurem R. 1983. “Naša historiografija o Bosni i Hercegovini 1941-1945.” u: *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*. Posebna izdanja ANU-BiH, knj. LXV., Odjeljenje društvenih nauka 12. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Hurem R. – Brkljača S. 2000. “Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980. godine u zemlji i inostranstvu” u: *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- *Identitet Bosne i Hercegovine – zbornik radova, knj. 1. i knj. 2*. 2011. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Imamović M. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: BZG Preporod.
- *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. 1985. Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knj. I*. 1990. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO Oslobođenje, OOUR Izdavačka djelatnost.
- *Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine*. 1968. u: *Prilozi 4*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kamberović H. 2006. “Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini” u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kamberović H. 2007. “Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma” u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Karabegović O. 1988. *Bosanska krajina nepresušni izvor revolucionarnih snaga*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Kreso M. 2007. “Obnova državnosti najznačajnija tekovina Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini” u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNO-BiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Kržišnik-Bukić V. 1996. *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

- Kržišnik. Bukić V. 1997. *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Kržišnik-Bukić V. 2003. "Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u Bosni i Hercegovini". u: *Prilozi 32*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kržišnik-Bukić V. 2007. "ZAVNOBiH u novembru 2003. – jubilej i/ili 'jubilej?'" u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Kuljić T. 2002. *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Lovrenović D., Sućeska A., Tepić I. i Azinović V. 1991. *Istina o Bosni i Hercegovini – činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Altermedia.
- Macić B. 2007. "Agresija na Bosnu i Hercegovinu – negacija ZAVNOBiH-a". u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Masleša V. 1956. *Dela II. Muslimansko pitanje*. Sarajevo: Svjetlost.
- Minić M. 1993. *Oslobodilački ili građanski rat*. Novi Sad: Agencija "Mir".
- "Nauka u Bosni i Hercegovini – stanje i perspektive". 1972. u: *Pregled – časopis za društvena pitanja, br. 6*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Otašević D. 2007. "Političke i organizacione pripreme održavanja ZAVNOBiH-a". u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Pavlović K. S. 1996. "Jugoslavija 1918-1991. Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture". u: *Istorija XX veka 1/1996*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Pejanović M. 2006. "Titova vizija državnosti Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji (1943-1980)". u: *Tito i Bosna i Hercegovina – zbornik radova*. Sarajevo: Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini.
- Perović L. 1998. "Dva značajna istoriografska dela. Povodom drugog izdanja knjige Branka Petranovića *Istoričar i savremena epoha* i dvotomnog dela Đorđa Stankovića i Ljubodraga Dimića *Istoriografija pod nadzorom*". u: *Istorija XX veka 1/1998*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Perović L. 1985. *L'histoire sous surveillance. Science et conscience de l'histoire*. Paris: Calman – Lévy.

- Petranović B. 1994. *Istoričar i savremena epoha*. Beograd: Vojska.
- Petrović R. 1983. “Neka pitanja poslijeratnog razvoja istoriografije o Bosni i Hercegovini (1945-1982)”. u: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*. Posebna izdanja ANUBiH, knj. LXV. Odjeljenje društvenih nauka 12. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Petrović V. 2007. “(Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)istoriografske revizije na zapadu i istoku”. u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- *Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945. – zbornik radova*. 1994. Sarajevo:
- Pucar Đ. S. 1981. *Sjećanja II*. Sarajevo: Odbor za obilježavanje revolucionarnog lika i djela Đure Pucara Starog.
- Purivatra A. 1969. *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost.
- Purivatra A. 1984. “AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana”. u: *AVNOJ i savremenost – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog studentskog centra CK SKBiH “Veljko Vlahović”.
- *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka – zbornik radova*. 2009. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Redžić E. 1989. *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslovenske istoriografije*. Sarajevo: ANUBiH, DES.
- Redžić E. 1998. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO, Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Redžić E. 2000. *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Institut za istoriju.
- Redžić E. 2001. a. *Ogledi iz antiistorije*. Sarajevo: Krug 99.
- Redžić E. 2001. b. *Anto Babić – čovjek i djelo (1899-1974)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Redžić E. 2007. “ZAVNOBiH – nedovršena istorija Bosne i Hercegovine”. u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije – zbornik radova*. 2007. Sarajevo: Institut za istoriju.

- *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945.1982)*. 1983. Posebna izdanja ANUBiH knj. LXV. Odjeljenje društvenih nauka 12. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Softić S. 2000. *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- *Stvaranje i razaranje avnojevske Jugoslavije – zbornik radova*. 1996. Beograd: Društvo za istinu.
- Suljević K. 1981. *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*. Rijeka: Otkar Keršovani.
- *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine – zbornik radova*. 2006. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Trnka K. 1990. “Savez komunista Bosne i Hercegovine u izgradnji i razvoju socijalističkog samoupravljanja (1964-1984) – osnovna obilježja razvoja obrazovanja, nauke i kulture” u: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knj. II. 199-205.* Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu; NIŠRO “Oslobođenje” OOUR Izdavačka djelatnost.
- Trnka K. 2000. *Konstitutivnost naroda*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Trnka K. 2007. “Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine – istorijski značaj i aktuelnost”. u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Posebna izdanja ANUBiH 124. Odjeljenje društvenih nauka 37. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Vodušek Starić J. 2006. *Kako su komunisti osvojili vlast*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- *ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine – zbornik radova*. 2000. Sarajevo: GO SUBNOAR BiH, ANUBiH, SO Sanski Most.
- *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*. 1970. Sarajevo:
- Zečević M. 1992. “Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja”. u: *Istorija XX veka, 1-2/1992*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Summary

A REVIEW OF THE HISTORIOGRAPHIC PRODUCTION ABOUT ZAVNOBiH

A historiographic heritage was created on the example of ZAVNOBiH which can in relation to this subject be simply reduced to question of ideology and denial, from an apologetic attitude towards the act itself, its role and results, especially as a point of continuity in a new beginning, to a nihilistic denunciation of all variants which were treated quantitatively more by journalists of all colours rather than historians.

Comparing the historiographic production on this subject with the political changes in the SFRY, regarding the process of strengthening of republican individualities, and thereby the statehood of Bosnia and Herzegovina as well, it is evident that scientific motives for the research and study of ZAVNOBiH during the 1960-ies moved along with these tendencies.

The division of a unitary course of affirmation of ZAVNOBiH in historiographic literature into many points from the 1980-ies, along with deep and complex changes in SFRY and in Bosnia and Herzegovina, shows that the different understanding of this historiographic problem as a political one, an apparition and process of long duration. While the whole baggage of the "new approach" swayed on the watershed fascism – anti-fascism, new contributions appeared whose research results do not negate the basic values of a complex problem which we can cumulatively call ZAVNOBiH, and which have different evaluations of the event, personalities and other involved subjects, their activities in this very complex and eventful period with important and long-lasting consequences, but this is a methodological appearance which respecting and questioning facts based on its understanding of philosophy of history analyses and concludes.

Key words: ZAVNOBiH, AVNOJ, Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, statehood, politics, historiography, bibliography

UDK 930.2 (497.6) "1943/1945"
Pregledni rad

KONSTITUIRANJE KOMUNISTIČKE VLASTI PREMA OBJAVLJENIM DOKUMENTIMA ZAVNOBiH-a¹

Vera Katz

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

Objavljeni arhivski dokumenti o Prvom, Drugom i Trećem zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a), kao i djelovanje narodnooslobodilačkih odbora u periodu između zasjedanja, nezaobilazni su historijski izvori za proučavanje političkog, državnog, ideološkog, sudskog, ekonomskog, prosvjetnog i ostalih oblasti života tijekom konstituiranja komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini. Mada su donesene odluke, uslijed ratnih okolnosti, imale privremeni karakter, predstavljale su temelj poslijeratnog državnog i političkog sustava, dajući komunistima legitimitet u uspostavljanju vlasti prema revolucionarnom političkom programu. Ove dvije knjige dokumenata pružaju istraživačima mnogostruke mogućnosti, a u ovom radu analizira se obračun s političkim protivnicima. Usprkos legitimitetu kojeg je stekla u narodnooslobodilačkom ratu i u prvim koracima k ostvarivanju obećanog poretka, nova vlast bila je svjesna potencijala otpora prema uspostavljanju novog sustava vlasti. U prvom redu, najopasniji protivnici za poslijeratno državno i političko uređenje Jugoslavije bili su vlada Kraljevine Jugoslavije i kralj Petar II. Karađorđević s kojima se Komunistička partija Jugoslavije morala sustavno obračunati snažnom propagandnom prema njihovom delegitimiranju.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, kralj Petar II. Karađorđević, Draža Mihailović, Vlatko Maček, Džafer Kulenović

¹ ZAVNOBiH – dokumenti (knj. I. 1943.-1944., knj. II. 1945). Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša.

Dvije knjige objavljene arhivske građe pod naslovom *ZAVNOBiH – dokumenti* izuzetno su značajne za proučavanje konstituiranja komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini za razdoblje od sredine septembra 1943. do početka maja 1945. godine. Izbor arhivske građe za obje knjige napravio je prof. dr. Hamdija Ćemerlić, a dokumente su obradili i pripremili za tisak uposlenici Instituta za istoriju radničkog pokreta, Veselin Mitrašević za prvu, a Subhija Pribulja za drugu knjigu. Glavni urednik bio je Enver Redžić, a redakcijski odbor činili su: prof. Anto Babić, Nikola Babić, prof. dr. Hamdija Ćemerlić i prof. dr. Ferdo Hauptman. U obje knjige na 1515 stranica objavljeno je 426 dokumenata koji su se tada nalazili u Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Arhivu Bosanske krajine, Arhivu Bosne i Hercegovine i Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine. Nakon reorganizacije Instituta za istoriju radničkog pokreta i preimenovanja u Institut za istoriju (od 2013. godine, Institut za istoriju Univerziteta u Sarajevu) najveći dio njegove arhivske građe premješten je u Arhiv Bosne i Hercegovine. Mada se može izraziti sumnja da su prilikom pripreme dijelovi dokumenata cenzurirani, skraćeni i lektorirani na nekim važnim mjestima, objavljena građa pruža velike mogućnosti u razumijevanju procesa konstituiranja Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice i načina organiziranja “narodne vlasti”. U predgovoru prve knjige prof. Ćemerlić naglašava: “Iako je okvir ovog Zbornika ograničen samo na dokumenta koja se odnose na rad ZAVNOBiH-a i njegova Predsjedništva odnosno odjeljenja, treba naglasiti da je to najznačajniji period u izgradnji sistema narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine”.² Dalje, u istom predgovoru napomenuo je da “Do ovog vremena proces izgradnje novog sistema vlasti razvijao se u lokalnim okvirima, a ukoliko se pristupilo formiranju centralnih organa, nije se isticalo pitanje državnosti i oblika vladavine već samo prava reprezentacije”.³ Nije nevažno spomenuti, ove dvije knjige dokumenata pojavile su se 1968. godine, u vrijeme jasnijeg pravca k samostalnijem odlučivanju o nekim važnijim pitanjima u republikama, odnosno neovisnije od saveznih institucija vlasti. Osim toga, pitanje državnosti jugoslavenskih republika, pa i Bosne i Hercegovine, sve se češće javno naglašavalo u različitim kontekstima. Paralelno s ovim procesima, krajem šezdesetih godina, Savez komunista nastojao je javno mišljenje oblikovati prema vrijednostima iz narodnooslobodilačkog rata ulažući

² *ZAVNOBiH – dokumenti, (1943-1944)*, knj. I. 5.

³ Isto. 7.

velika financijska sredstva u njegovanje memorijalne kulture. Tako, od 1967. godine započinju pripremni projekti za izgradnju memorijalnog kompleksa na Tjentištu, kao i snimanje velikog filmskog spektakla o bici na Neretvi. To su bili jugoslavenski projekti financirani iz saveznog proračuna, a građeni su, odnosno snimani u Bosni i Hercegovini. Iste godine je i grad Sarajevo počeo pripreme za izradu projekta memorijalnog kompleksa spomen-parka na Vracama. Osim ovih, građeni su i neki manji spomenici s namjerom njegovanja sjećanja na događaje i na zaslužne pojedince iz narodnooslobodilačkog rata. Također, na poseban način slavili su se dani komuna, a početna godina za obilježavanje obljetnica bila je datum oslobođenja toga područja s kraja 1944. i prve polovine 1945. godine. Svako takvo obilježavanje popraćeno je i kratkim historijatom narodnooslobodilačke borbe, tako da je javnost često podsjećana na ratne zasluge vodeće političke elite, kojoj su se priključivali i oni bez ratnog iskustva. U tim proslavama neizostavno su bile naglašavane avnojevske i zavnobihovske odluke kao vrlo važne za aktualne trenutke u kojem se nalazilo bosanskohercegovačko društvo, pa se u takvom ozračju realizirao i Institutski projekt o dokumentima koji se odnose na tri zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Objavljena građa o ZAVNOBiH-u podsjeća istraživače da prilikom proučavanja poratnog vremena moraju voditi računa o važnosti odluka donesenih od strane vodstva narodnooslobodilačkog pokreta još tijekom rata. Mada nije donesen ni jedan pravni akt pod imenom zakona, usvojene odluke, uputstva, naredbe, preporuke, rezolucije i slično nisu imale samo privremeni karakter, kako su bili naslovljavani, već su predstavljali temelj poratne zakonske regulative komunističkog političkog sustava. Prema tome, periodizacijska determinanta od 1943. godine, kao polazišta u elaboraciji pojedinih pitanja za poslijeratni period, ima puno metodološko opravdanje. Unutar toga, u ovim dokumentima djelomično se mogu naći i odgovori na problematiziranje egzodusa poraženih vojnih formacija, ali i civila prema Austriji 1945. godine, jer je krajem rata konstituiranje komunističke države bilo završeno u Jugoslaviji, bez obzira što su joj neki građanski političari osporavali legitimitet. Prema tome, pitanje legitimiteta postalo je teoretsko pitanje za poraženu stranu, a stvarnost je bila da se već u proljeće 1945., odnosno u ljeto iste godine, Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a i Treće zasjedanje AVNOJ-a preimenovalo u narodne skupštine Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, s naznakom "do izbora", za koje se vlast potrudila da različitim zakonskim rješenjima eliminira neistomišljenike i dobije ogromnu većinu glasova.

Objavljena arhivska građa o ZAVNOBiH-u podijeljena je u dvije knjige. Dokumenti u prvoj knjizi, njih 232, podijeljeni su u pet tematskih cjelina:

- Pripreme za osnivanje ZAVNOBiH-a (4 dokumenta);
- Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a (1 dokument sa šest naslova);
- Djelatnost ZAVNOBiH-a između Prvog i Drugog zasjedanja (28 dokumenata);
- Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a (1 dokument sa 29 naslova), i
- Djelatnost ZAVNOBiH-a između Drugog i Trećeg zasjedanja (198 dokumenata).

Sadržaj druge knjige čine 194 dokumenta podijeljena u dvije tematske cjeline, u kojoj se prate događaji od 1. januara do 2. maja 1945. godine, odnosno do dokumenta pod naslovom Deklaracija Narodne vlade Bosne i Hercegovine. Drugu knjigu čine dvije tematske cjeline:

- Djelatnost ZAVNOBiH-a između Drugog i Trećeg zasjedanja (190), i
- Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a (4 dokumenta).

U okviru spomenutih tematskih cjelina dokumenti su poredani prema kronološkom principu, a njihov broj se povećavao kako se približavao kraj rata i osnivao sve veći broj organa nove vlasti, odnosno uređivao sve veći broj djelatnosti neophodnih za normaliziranje života. Uvršteni dokumenti o korespondenciji između Predsjedništva AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a ukazuju na uvezivanje organa vlasti prema hijerarhijskoj ljestvici, od saveznih prema republičkim vodstvima, ali isto tako i od razine Predsjedništva ZAVNOBiH-a preko različitih odjeljenja prema oblasnim, okružnim do mjesnih narodnih odbora. Za funkcioniranje vlasti bile su značajne i povratne informacije o brojnim pitanjima od nižih k višim organima vlasti da bi se stekao što potpuniji uvid u stanje “na terenu”.

Iz sadržaja dokumenata može se uočiti kako je Komunistička partija ostvarivala svoj politički program. Zagovarajući nacionalnu ravnopravnost putem proglašenja obraćala se Srbima, Hrvatima i Muslimanima upućujući ih k bratstvu i jedinstvu, kao jedinom izlazu iz “bratoubilačkog” rata, i pozivajući ih da se pridruže narodnooslobodilačkim jedinicama. U ekonomskoj politici Partija se angažirala na mnogim problemima. Davala je smjernice za različita pitanja, od načina obavljanja proljetne i jesenje sjetve, prikupljanja žetve,

problema gladi i siromaštva, pribavljanja potrebne hrane za ishranu vojske i civila do instrukcija o osnivanju financijske službe i novčanih zavoda. Ustvari, poredala je prioritete, a među najvažnijim bilo je oslobođenje zemlje, zatim osiguranje dovoljne količine hrane i stvaranje povjerenja među svim narodima. Za planiranu obimnu djelatnost bilo je potrebno osnivati i aktivirati mrežu narodnooslobodilačkih odbora (NOO) pod kontrolom revolucionarne vlasti, putem koje je mogla i propagandno djelovati. Da bi se došlo do željenih rezultata popularizirano je oblikovanje kolektivne svijesti koja je jednostavno predstavljana riječju “narod” i sve je činjeno “u ime naroda”, pa su tako svi organi vlasti od mjesnih odbora do naziva republike nosili naziv “narodni”. Entuzijazam pobjede nad neprijateljem nastojao je neutralizirati svaku individualnu slobodu i pravo posjedovanja bilo kakvih viškova materijalnih dobara u vlasništvu pojedinaca.

Jedno od pitanja koje se može pratiti iz objavljenih dokumenata jeste kako su komunisti stalno podcrtavali vlastiti otklon od Kraljevine Jugoslavije, koju su zvali “stara Jugoslavija”, jer nisu htjeli ponoviti njene greške, a rješenje za nacionalno pitanje našli su u federativnom uređenju države. Približavanjem pobjede nad neprijateljem, komunisti su sopstvenom borbom ostvarivali sebi legitimitet, sustavno razarali stari poredak, delegitimirali stare elite i uspostavljali vlast prema već zacrtanom političkom programu. Također, može se pratiti kako su projicirali novu Jugoslaviju kao državu ravnopravnih naroda, slobodnih radnika, seljaka i “poštene inteligencije”, u kojoj bi Komunistička partija imala neprikosnovenu vlast štiteći narodne interese. Kada se analiziraju dokumenti zavnobihovskih i avnojevskih zasjedanja, ciljevi Partije su se ostvarivali tako da su njeni predstavnici iz svih naroda uz ugledne “nepartijce” antifašističkog opredjeljenja obnavljali Jugoslaviju na federalnim osnovama. Tako su u ratu komunisti postali alternativa, jer poslije tragičnih iskustava, određeni dio stanovništva koji i nije bio naklonjen komunizmu, u njemu je vidjelo obećavajući red i sigurnost, žrtvujući osobne slobode i političko odlučivanje, a za one druge koji su vidjeli individualnu slobodu kao osnovicu državne i društvene organizacije komunisti su ih propagandnom mašinerijom predstavili kao opasnost ravnoj izdaji narodnih interesa u oslobađanju od okupatora. Dugotrajna efikasna komunistička propaganda natjerala je i značajan broj protivnika da krajem rata krenu na put izvan Jugoslavije prema Austriji, na kojem je veliki broj i stradao. Agitacijskim i propagandnim djelovanjem, prioritet kolektivne slobode podignut je na pijedestal dogme na putu

potpunog preuzimanja vlasti od strane Partije, koja se zalagala za ideološko jedinstvo i socijalnu pravdu i postavila te postulate iznad političkog pluralizma.

Pitanja bosanskohercegovačkog društva nisu se mogla izuzeti iz onih općejugoslavenskih, a dokumenti ZAVNOBiH-a tumače očekivanja ljudi u siromašnoj i razorenoj višenacionalnoj Bosni i Hercegovini koja je svoj federalni status osigurala prema historijskom principu na zasjedanjima ZAVNOBiH-a, uz odobravanje i potvrdu AVNOJ-a.

U objavljenim dokumentima o ZAVNOBiH-u mogu se pratiti brojna pitanja, kao što su: uspostava sudstva, narodne milicije; brojna ekonomska pitanja; način prikupljanja podataka o stanju u različitim oblastima života, o zdravlju, o školstvu; o stanju vojnih operacija; o problemima nedostatka “provjerenih” kvalificiranih ljudi za određene civilne poslove; o imenima ljudi koji su obnašali različite funkcije; o konstituiranju brojnih odjeljenja, povjerenstava/komisija; o propagandi i agitaciji prema raznim problemima; o mobiliziranju stanovništva za razne akcije; o načinu obraćanja narodu uopće te pripadnicima pojedinih nacija, posebno; o uspostavljanju komunističkog nadzora nad društvom, itd.

Od brojnih mogućnosti u istraživanju, koje pružaju ove dvije knjige dokumenata, u ovom radu pokušat će se pratiti obračun s političkim protivnicima, jer usprkos legitimitetu kojeg je gradila u oslobodilačkom ratu i u prvim koracima ostvarivanja obećanog poretka, nova vlast bila je svjesna potencijala otpora prema njoj. Ponekad ga je uvećavala u naporu da opravda represiju, kao u slučaju 1945. godine, kada se obračunavala i sa stvarnim i s potencijalnim političkim protivnicima. Koliko o tome govore spomenuti dokumenti, odnosno kako se pripremalo javno mnijenje za taj obračun i nastojanje režima da opravda svoje postupke prema svima koje su imenovali “narodnim neprijateljima” može se pratiti u odnosu komunista prema Kraljevini Jugoslaviji, kralju Petru II. Karađorđeviću, izbjegličkoj vladi, građanskim strankama i njihovim vodećim političarima. Propagandna aktivnost prema protivnicama pokretana je s pozicija vlastitih zasluga iz narodnooslobodilačke borbe u kojoj se od 1943. godine nazirala pobjeda, i u koju su komunisti bili potpuno uvjereni.

Propagandna djelatnost protiv kralja Petra II. Karađorđevića, Kraljevine Jugoslavije i izbjegličke vlade

Snažna propagandna djelatnost protiv Kraljevine Jugoslavije, njenog kralja i vlade u izbjeglištvu započela je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a.⁴ Već u prvom pozdravnom govoru na Skupštini⁵, Arsa Jovanović⁶ odredio je pravac diskusiji o tom pitanju: “U svom govoru on ističe da se zasjedanje vrši u vremenu kada je očevidno da je pobjeda na našoj strani. Naša vojska postala je moćan strategijski faktor ne samo na Balkanu, nego i u savezničkoj koaliciji. Ona se pokazala ne samo sposobnom da oslobodi našu domovinu, nego i da očuva izvojevanu slobodu. Naša slavna vojska neće dozvoliti da se u našu zemlju vrati izbjeglička ‘vlada’ sa kraljem Petrom na čelu koja je, saradujući s okupatorom, izazivala i izaziva bratoubilački rat među našim narodima.”⁷ Uz pohvale Bosni i Hercegovini i njenoj ulozi u narodnooslobodilačkom ratu, sljedeći govornik, Ivan Ribar,⁸ “U svom govoru, (on) ističe da je politika Osmanlija, Beča, Pešte i Berlina, a kasnije i politika protunarodnih režima u staroj Jugoslaviji, razdvajala i zavađala Srbe, Hrvate i Muslimane u Bosni i Hercegovini – dok je narodno-oslobodilački pokret stvorio od Bosne i Hercegovine primjer borbenog jedinstva i bratstva svim našim narodima. (...) Bosna i Hercegovina stvorila je uslove za ostvarenje principa narodnog samoodređenja. To je odgovor četnicima koji nastoje da uvedu staru jugoslavensku vlast – to je odgovor jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Kairu; to je odgovor okupatoru i Pavelićevim ustašama; to je odgovor svim izdajnicima naše zemlje od Nedića do Rupnika, svima koji su protiv narodne slobode.”⁹ Nakon predstavnika vojske i AVNOJ-a, kao civilnog organa vlasti, Đuro Pucar¹⁰ je u svom

⁴ Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Mrkonjić Gradu, 25. i 26. novembra 1943. godine.

⁵ Zasjedanje ZAVNOBiH-a nazivano je i skupštinom.

⁶ General-major Arsa Jovanović bio je načelnik Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske (NOV) i Partizanskih odreda Jugoslavije (POJ).

⁷ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 29-30.

⁸ Dr. Ivan Ribar bio je predsjednik Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a).

⁹ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 30.

¹⁰ Đuro Pucar - Stari bio je sekretar Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za BiH (PK KPJ BiH).

pozdravnom govoru izrekao i stav Partije prema istom pitanju, mada se nije moglo ni očekivati neko drugačije mišljenje s obzirom na činjenicu da su komunisti bili na čelu i civilnih i vojnih struktura koje su konstituirale revolucionarnu vlast. U istom tonu kao i prethodni govornici, Pucar je rekao: “Na tlu gdje je okupator mislio da će zametnuti kolo najkrvavijeg bratoubilačkog klanja – Komunistička partija je otpočetka unosila duh bratstva među naše narode i tim duhom oplemenila našu junačku vojsku. Na taj način, razbijen je pakleni plan okupatora i njegovih slugu, Pavelićevih ustaša i Mihailovićevih četnika, oružanih bandi izdajničke ‘vlade’ u Kairu sa kraljem Petrom na čelu”.¹¹ Slijedeći unaprijed date upute prema pitanju povratka kralja i vlade Kraljevine Jugoslavije, izjasnili su se svi ostali govornici na zasjedanju. Tako, Božidar Magovac¹² dodaje jedan argument o pokušaju kompromisa od strane izbjegličke vlade prema komunistima: “Dok Bosna i Hercegovina stvara svoje vijeće, iz Kaira dolazi glas da je izbjeglička vlada ukinula ‘zakon o zaštiti države’.”¹³ To ne treba da nas čudi. Naša je pobjeda blizu. Drug Magovac ističe da je u to potpuno uvjeren. U to su, izgleda, uvjereni i gospoda iz Kaira, pa su odlučila da, kad već nemaju države, ukinu i ‘zakon o zaštiti države’.”¹⁴ Poseban naglasak na nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini dao je Josip Vidmar¹⁵: “Ako se u Bosni – koja je najkomplikovanija zemlja u Evropi – ostvari potpuno bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, onda ga neće biti teško ostvariti ni između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca pa čak i Bugara”.¹⁶ Slijedeći govornik, pop Vlada Zečević,¹⁷ otišao je korak dalje u optužbama protiv izbjegličke vlade, i: “Poziva se na dvojicu drugova koji su živi svjedoci da su na zajedničkom sastanku u Zelinju četnici Draže Mihailovića tražili pokolj Muslimana, protiv čega je bio on sa svojim drugovima. Na tom sastanku donesen je zaključak da se ne

¹¹ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 31.

¹² Božidar Magovac bio je član Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke (HSS-a) i Izvršnog odbora ZAVNO Hrvatske.

¹³ “Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi” donijela je Narodna skupština Kraljevine SHS, 2. 8. 1921., kao drastičnu mjeru protiv komunista, čime su bili poništeni mandati komunističkim zastupnicima u Narodnoj skupštini.

¹⁴ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 31.

¹⁵ Josip Vidmar bio je predsjednik Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Slovenije.

¹⁶ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 31.

¹⁷ pop Vlada Zečević bio je član vodstva Oslobodilačke fronte Srbije.

smije izvršiti to zlodjelo, ali su ga četnici ipak izvršili, otvoreno izjavljajući da izvršuju naređenje izbjegličke vlade sa kraljem na čelu. Zato se ta vlada i kralj Petar, kao saradnici okupatora i izazivači bratoubilačkog rata, mogu vratiti u našu zemlju samo kao zločinci, odgovorni za tolika zločinstva nad našim narodom”.¹⁸ I predstavnica organizacije žena, uz pohvalu učešću žena u narodnooslobodilačkoj borbi, izjasnila se protiv izbjegličke vlade. Rada Vranješević¹⁹ diskutirala je na sljedeći način: “Ni žene neće dozvoliti da se u našu domovinu povрати staro stanje koje želi da ponovo zavede izdajnička vlada u Kairu i njezin kralj Petar”.²⁰ Ispred omladine, Milan Perković,²¹ pridružio se osudama na sljedeći način: “Mladi Bosanci i Hercegovci, Srbi, Hrvati i Muslimani, obećaju predstavnicima naroda na ovoj skupštini da ni u buduće neće žaliti nikakvih žrtava da se što prije istjera okupator i unište njegove slugе, te da se onemogući povratak starog stanja koje žele da nam ponovno nametnu izdajnici u Kairu pod pokroviteljstvom kralja Petra II”.²² Uvodni govori završili su riječima domaćina, Mitra Kovačevića, komandanta vojnog područja Mrkonjić Grad - Ključ: “(...) pozdravljajući delegate izražava radost da se ova historijska Skupština održava baš u gradu oko kojeg je proliveno mnogo krvi najboljih narodnih sinova u borbi protiv četničkih izroda koji su se, baš u ovoj oblasti, naročito uporno borili protiv naše NOV, kao najvjernije slugе okupatora i ustaša po naređenju izbjegličke vlade i kralja Petra”.²³ Nakon uvodnih pozdravnih govora slijedili su referati u kojima su problematizirana vanjskopolitička, unutarnjopolitička, ekonomska, prosvjetna i mnoga druga pitanja. Tako, u opširnom referatu o vanjskopolitičkoj i unutarnjopolitičkoj situaciji, Rodoljub Čolaković se nekoliko puta osvrnuo na osudu izbjegličke vlade: “Kada je uprkos svim opomenama našeg Vrhovnog štaba i Antifašističkog Vijeća, izdajnik Draža Mihailović ostao i dalje ‘minister vojske’ te vlade, postao je svima jasno da je ustvari ta takozvana vlada naredbodavac, a Draža Mihailović izvršilac. (...) O

¹⁸ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 32.

¹⁹ Rada Vranješević bila je član Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a).

²⁰ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 32.

²¹ Milan Perković bio je član Centralnog odbora Ujedinjenog saveza antifašističke omladine BiH (USAOBiH).

²² ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 32.

²³ Isto.

čemu svjedoče ove činjenice? One svjedoče o tome da izdaja Draže Mihailovića nije lično djelo jednog reakcionarnog generala, već određena politika reakcionarnih velikosrpskih krugova okupljenih oko kralja i monarhije. Cilj politike tih krugova s kraljem na čelu jeste da, poslije sloma fašističke Njemačke, vaspostave u Jugoslaviji još crnju vladavinu nacionalnog ugnjetavanja, političke i društvene reakcije, korupcije i pljačke nego što je to bilo u staroj Jugoslaviji. Budući da su naš narodno-oslobodilački pokret i Narodno-oslobodilačka vojska sa svojim demokratskim težnjama glavna prepreka za ostvarivanje tih reakcionarnih ciljeva, ta poštovana gospoda smatraju danas svojim najvažnijim zadatkom ne uništenje fašističke Njemačke, već narodno-oslobodilačkog pokreta i Narodno-oslobodilačke vojske. Na toj osnovi oni su se spregli sa okupatorom, na toj osnovi oni su postali najcrnji izdajnici naše domovine. O ovome postoji čitav niz dokumenata koje su naše jedinice zaplijenile u četničkim štabovima”.²⁴ Pozivajući se javno na postojanje “čitavog niza dokumenata” o izdajničkoj ulozi kralja i vlade, Čolaković kralju pripisuje zločinačku ulogu na sljedeći način: “U ime kralja banditi Draže Mihailovića idu zajedno s njemačkim okupatorima i ustašama protiv naše Narodno-oslobodilačke vojske; u ime kralja srpski izrodi kolju, pale i siluju i tako sramote ime srpskog naroda; u ime kralja srpski izdajnici drže još pod svojim uticajem izvjesne zaostale srpske mase i tako slabe borbenu snagu naše zemlje, što znači da produžuju stradanja i patnje našeg naroda. Ime kraljevo, sa njegovim saizvoljenjem postalo je zastava izdaje oko koje se okuplja ološ srpskog društva i reakcionarne klike ostalih naroda, sve ono što u ovim danima kada se u bolovima rađa naša sloboda, misli samo na to kako da obezbijedi svoje prljave, sebične interese”.²⁵ Čolaković je u svom govoru negativno ocijenio i monarhijski oblik vlasti: “Kad su prije dvije i po godine narodi Jugoslavije, bez obzira na narodnost, vjeru i političko uvjerenje, ustali u oružanu borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih pomagača, niko nije postavljao pitanje monarhije. To je pitanje spadalo u red onih pitanja koja će se rješavati poslije oslobođenja naše zemlje. Međutim, danas kad se izdanak dinastije Karađorđevića, u najtežim danima naše istorije ispoljio kao pokrovitelj saučesnik izdajnika, onda je dužnost svakog patriote da tom kralju i njegovoj vladi odrekne svako pravo da govori u ime naše zemlje i da mu ospori pravo da se ikad u nju povрати. Osim toga naše

²⁴ Isto. 39.

²⁵ Isto.

je pravo da tražimo od naših engleskih i američkih saveznika da toj 'vladi' i kralju – izdajniku odrekne gostoprimstvo i svaku podršku. To pravo izvojevali su narodi Jugoslavije svojom borbom na strani Saveznika. Dok se četnička vlada u Kairu bavi neslavnim i jalovim poslom dotle narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji nije najveću i najsudbonosniju bitku u historiji naših naroda".²⁶ U vrijeme održavanja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a bilo je već jasno da su komunisti korak do preuzimanja vlasti u Jugoslaviji, pa su dirigirano javno izricali negativne ocjene prema svima koji su predstavljali Kraljevину Jugoslaviju, prebacujući na njih krivicu za sve ratne strahote koje su se dogodile. Povezujući svoje uspjehe s pobjedama Saveznika i Crvene armije, Čolaković je jasno odredio politički kurs prema kraju rata: "Nasuprot podloj i izdajničkoj raboti takozvane jugoslavenske vlade s kraljem na čelu, nasuprot ustaškim i četničkim bandama i saboterima narodno-oslobodilačke borbe svih dlaka, naš narodnooslobodilački pokret na čelu s vođom naših naroda drugom Titom, nastaviće neumorno da okuplja oko svoje zastave sve patriot-ske snage naše zemlje radi borbe za konačno istjerivanje fašističkog okupatora i uništenje njegovih pomagača, za stvaranje federativne bratske zajednice svih južnoslovenskih naroda".²⁷ Nakon Čolakovićevog referata, uslijedila je diskusija prema zadatim temama, a među najvažnijim bila je osvrt na pitanje monarhije i njenih nositelja. Učesnici u diskusiji ponovili su na isti način optužbe izrečene u pozdravnim govorima i u Čolakovićevom izlaganju, podržavajući zabranu povratka kralju i vladi u zemlju. U razračunavanju sa "starim režimom" i najavljivanju novog početka jedan od diskutanta "(...) pravi osvrt na staru Jugoslaviju. 1918. godine prevarili su narode Jugoslavije velikosrpski hegemonisti, potpomognuti elementima ostalih naših naroda. Srpski narod prolijevao je svoju krv za svoje oslobođenje, a tekovine njegove borbe iskoristili su 1918. godine velikosrpski nacionalni ugnjetači hrvatskog i ostalih naroda, a podjednako i izrabljivači srpskog naroda. (...) U časovima sloma 'vlada' sa kraljem na čelu sramno je napustila naše narode i pobjegla u inostranstvo odakle dvije i po godine zabija nož u leđa našoj borbi preko svojih oružanih bandi, četnika Draže Mihailovića. Radi te sramotne izdaje mi tim izdajnicima i njihovom kralju nećemo dozvoliti da nam se ponovo popnu na vrat".²⁸ Jedan od

²⁶ Isto. 39-40.

²⁷ Isto. 40.

²⁸ Isto. Vidi: Diskusija Ilije Slavnića iz Koričana kod Travnika. 46.

diskutanata ističe “(...) da naši neprijatelji, a među njima i dražinovci pod rukovodstvom kralja Petra, pokušavaju da obmanu narod da je narodno-oslobodilački pokret protiv crkve i vjere. To je najobičnija laž”.²⁹ Delegati iz istočne Bosne ponovili su da su pokolj Muslimana u istočnoj Bosni učinili četnici prema naredenju “izdajničke ‘vlade’ u Londonu”,³⁰ dok su ostali diskutanti uglavnom na kraju svoje diskusije potvrdili da: “Osudjuju bijeg i izdaju izdajničke ‘vlade’ sa kraljem na čelu i izražavaju zahtjeve da se ti izdajnici nikad više ne vrate u zemlju”.³¹ U opširnom izlaganju Osmana Karabegovića o značaju ZAVNOBiH-a, referent je imenovao “nenarodne” režime: osmansku i austrougarsku vladavinu u Bosni i Hercegovini i na poseban način Kraljevinu Jugoslaviju, koja je komunistima i bila jedini realan protivnik.³² Kvalificirajući protivnike “zločinačkom klikom” krivom za sva dešavanja u Bosni i Hercegovini tijekom rata, Karabegović, uglavnom varira sljedeću ocjenu o vremenu Kraljevine Jugoslavije: “Oni su 20 godina igrali đavolsko kolo zavade, mržnje i bratoubilačkog trvenja. Oni su 20 godina duhovno pripremali ono što se Bosnom i Hercegovinom sada događalo, a sve u cilju da bi bogatstva Bosne i Hercegovine, da bi snagu njenih sinova upregli u svoja kola i da bi se za onih 20 godina poslije rata onako silno obogatili”.³³ Nasuprot narodnom jedinstvu stvorenom u narodnooslobodilačkoj borbi, Karabegović suprotstavlja velikosrpski hegemonizam, velikohrvatski šovinizam, muslimanski begovat te ističe po imenima pojedince, kao npr.: Mačeka, Spahu i Džafera Kulenovića. U nastavku zasjedanja, diskusija je bila sukladna Karabegovićevom referatu. Jedan od diskutanata “Osvrće se na staru Jugoslaviju i pominje da su gotovo svi bivši političari govorili o demokratiji, dok su njihova djela pretstavljala najcrnije nacionalno ugnjetavanje i socijalno izrabljivanje. Mi nećemo demokratiju na riječima, mi hoćemo demokratiju na djelu”.³⁴ Sljedeći diskutant “Navodi da je tada jedan dio liječnika upotrebljavao svoje znanje kao sredstvo da dođe do velikih dnevnica (tzv. preventisti), drugi dio otvarao ordinacije i sanatorije

²⁹ Isto. Vidi: Diskusija pravoslavnog sveštenika Novaka Mastilovića iz Gacka. 46.

³⁰ Isto. Vidi: Diskusija Pere Đukanovića iz Srebrenice. 47.

³¹ Isto. 47. i 48.

³² Isto. 49 - 57.

³³ Isto. 51.

³⁴ Isto. 58. Vidi: Diskusija Muhameda Sudžuke iz Travnika.

samo za imućne (tzv. kurativci) a treći dio (tzv. predstavnici socijalne medicine) dobivao unosne plaće preko okružnih blagajni, dok su radnici dobivali aspirin, burov i slično. Što je narod imao od medicine, vidi se najbolje po tome što su na primjer, Beograd i Zagreb imali po 5.000 liječnika, dok ih je Bosna i Hercegovina imala 300, tako da sela uopšte nisu imala liječnika. (...)”³⁵ Nakon referata i diskusija prihvaćena je Rezolucija ZAVNOBiH-a, u čijem su trećem dijelu uvrštena izrečena stajališta: “Narodi Bosne i Hercegovine odriču svako pravo takozvanoj londonskoj vladi da ih predstavlja i govori u njihovo ime. Londonske izbjeglice već dvije godine vode borbu sa svojim ministrom Dražom Mihailovićem protiv Narodno-oslobodilačke borbe, ne birajući sredstva u svojoj izdajničkoj raboti. Takozvana jugoslovenska vlada u inostranstvu povezala se sa okupatorom, ustašama i Nedićem i odgovorna je za nebrojene zločine počinjene u našoj zemlji. Vezujući se za okupatora, ona nije samo neprijatelj naših naroda i njihove opravdane borbe, već stvarno, i neprijatelj naših Saveznika – Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike. (...) Kralj i monarhija povezali su se u svojoj borbi protiv narodno-oslobodilačkog pokreta svih naroda Jugoslavije – njemačkim fašizmom. Tako su kralj i monarhija ne samo nosilac borbe protiv narodno-oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, nego i neprijatelj naših saveznika. Narodi Bosne i Hercegovine zbog toga s pravom traže od Engleske i Amerike da londonskim izdajničkim izbjeglicama i kralju Petru II otkazu svaku podršku”³⁶ U završnim riječima na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, između ostalog, dr. Vojislav Kecmanović, predsjednik ZAVNOBiH-a, uz veliku pohvalu narodnooslobodilačkoj borbi i održavanju “narodnog parlamenta”, poslao je poruku: “Naši narodi pokazali su se sposobnim ne samo da tuku neprijatelja nego da još u toku ljutih bitaka liječe rane koje su nam ostavili bivši režimi. Za jednu od teških rak-rana mi smo našli jedno rješenje, i to radikalno rješenje. To je pitanje monarhije. I mi, jedini predstavnici naroda Bosne i Hercegovine, izrazili smo na ovom istorijskom skupu jedno-dušnu odlučnost da nećemo dozvoliti povratak u našu iskrvavljenu zemlju ne samo izbjegličkoj ‘vladi’ [nego] ni njenom kralju – izdajniku Petru II. Ova naša odluka, braćo i sestre, predstavlja jedan veliki prelom u istoriji naših naroda”³⁷. Isti stavovi ponovljeni su i u Proglasu ZAVNOBiH-a upućenom naro-

³⁵ Isto. 58. Vidi: Diskusija dr. Mehmeda Tatlića iz Travnika.

³⁶ Isto. 71.

³⁷ Isto. 74.

dima Bosne i Hercegovine: "(...) Dok narodi Jugoslavije vode borbu na strani saveznika za uništenje fašizma, dotle izdajnička nazovi – vlada u Kairu na čelu s kraljem Petrom II, preko svog 'ministra vojske' i krvnika naše slobode, Draže Mihailovića, saraduje sa njemačkim okupatorom, ustašama, bugarskim okupacionim trupama u borbi protiv narodno-oslobodilačkog pokreta i naše slavne vojske. Cilj te takozvane vlade jeste, da pomognuta reakcionarima iz Engleske i Amerike, opet zasjedne na narodnu grbaču. Cilj kralja – izdajnika jeste da se opet, protiv volje naroda, dočepa prestola".³⁸ U nastavku teksta Proglasa ponovljeni su mnogi detalji iz referata i diskusija koji se odnose na izbjegličku vladu i kralja. Nakon Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Proglas je preko oblasnih narodnih odbora distribuiran prema nižim instancama narodnooslobodilačke vlasti s namjerom da se svi upoznaju s odlukama koje su značile početak sustavne izgradnje "narodne vlasti". Do kraja 1943. godine u brojnim proglasima, stanovništvu uopće ili svakom narodu pojedinačno, ponovljeni su isti stavovi o zabrani povratka kraljevske vlade i kralja u Jugoslaviju, bez promjene sadržaja teksta i sa istim diskvalifikacijama.

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sanskom Mostu, od 30. juna do 2. jula 1944. godine, ponovljeni su stavovi o ovom pitanju s Prvog zasjedanja, ali u znatno smirenijem tonu. U prvom planu bili su daljnji naponi u izgradnji državnih institucija vlasti. Nakon sporazuma između Tita i Šubašića, kralj Petar II. nije se više spominjao u izrazito zločinačkom tonu. Uglavnom, ponavljana je konstatacija iz referata Đure Pucara: "I tek nakon dvije godine teške i krvave borbe, razvitkom političke svijesti širokih narodnih slojeva, koji su se širom zemlje uvjerali o izdajstvu Draže i izbjegličkih vladinih krugova, kao i raskrinkavanjem tih izdajničkih krugova pred vanjskim svijetom, naši su narodi mogli da donesu odluku o nepriznavanju emigrantske vlade, i odluku o zabrani kralju Petru II da uđe u zemlju dok narod ne odluči poslije rata o definitivnom obliku svoje državne uprave. (...)".³⁹ Sustavnom izgradnjom vlasti od seoskih, općinskih, preko okružnih i oblasnih narodnooslobodilačkih odbora do ZAVNOBiH-a, kao najvišeg zakonodavnog i izvršnog tijela, komunisti su mogli sebi dopustiti jedan gest popustljivosti prema pitanju povratka monarhije u Jugoslaviji, ostavljajući formalnu mogućnost narodu da odluči o tom pitanju na izborima.

³⁸ Isto. 80. Vidi: Proglas ZAVNOBiH-a – narodina Bosne i Hercegovine.

³⁹ Isto. 178. Vidi: Referat Đure Pucara "Značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj narodno-oslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine".

Na Trećem zasjedanju, mnogo više se pohvalno govorilo o sporazumu Tito – Šubašić, nego o kralju Petru II Karađorđeviću, jer je tim sporazumom Tito bio uvjeren da povratak monarhije u Jugoslaviju nije bio više moguć. Taktički manevar bio je potreban zbog vanjskopolitičkih faktora, a komunisti su se potrudili da setom odluka sa zakonskom snagom eliminiraju sve one koji bi glasali za “povratak starog režima”.

Odnos prema građanskim strankama, njihovim vodećim političarima i članstvu

Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, Đuro Pucar naznačio je stav Komunističke partije prema prijeratnim građanskim strankama: “Još za vrijeme stare Jugoslavije, Komunistička partija borila se protiv nacionalnog ugnjetavanja, za demokratsku Jugoslaviju; borila se protiv petokolonaške politike i izdaje, za slobodnu nezavisnu Jugoslaviju; u časovima naše narodne tragedije, kada su naše narode napustila sva vođstva političkih stranaka, Komunistička partija povela je naše narode ne samo putem borbe protiv okupatora i njegovih slugu, nego istovremeno i putem borbe protiv svih pokušaja da se vrati staro stanje koje [je] našu zemlju i dovelo do katastrofe”.⁴⁰ Ostali vijećnici podržali su ovakav stav i ocijenili rad građanskih političkih stranaka u veoma negativnom svijetlu. U Rezoluciju ZAVNOBiH-a, u trećem odjeljku, prenese-ni su izrečeni stavovi, s ciljem zagovaranja jednopartijskog političkog sustava s Komunističkom partijom kao garantom narodnih interesa. U Rezoluciju je uvršeno i sljedeće: “(...) Razdor i mržnju među našim narodima unosili su tuđinci u našu zemlju od Osmanlija, Mađara i Austrijanaca do današnjih fašističkih zavojevača. Stare političke stranke, kao velikosrpske, tako i Jugoslaven-ska muslimanska organizacija i reacioneri iz Hrvatske seljačke stranke, nisu zbližavale narode, već su svojom protivnarodnom politikom produbljivali jaz među njima i sijali mržnju. (...) Zahvaljujući Komunističkoj Partiji, organiza-toru narodno-oslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića ostvaruju bratstvo jedinstvo u narodno-oslobodilačkom pokretu koje će dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocjeniju pobjedu u ovoj borbi”.⁴¹ U Rezoluciji se konstatira da su prijeratne političke stranke potpuno izgubile utjecaj na članstvo: “Četništvo se raspada, a zavedeni, većinom seljaci,

⁴⁰ Isto. 31.

⁴¹ Isto. 70-71.

pristupaju narodno-oslobodilačkom pokretu. Izdajnička velikosrpska politika izgubila je oslonac u srpskim masama. (...) Većina vođstva bivše Jugoslaven-ske muslimanske organizacije, sa Džaferom Kulenovićem na čelu, koja je prišla okupatoru i ustašama i koja je kriva za stradanja Muslimana kao i Srba, gubi svaki uticaj na muslimanske mase. (...) Masovni prilazak Muslimana narodno-oslobodilačkom pokretu zbrisaće i te pokušaje muslimanske reakcije da omete bratimljene Muslimana sa srpskim i hrvatskim narodom i iskoriste ih u svoje sebične ciljeve. (...) Pristupanjem u narodno-oslobodilačke redove i jednog di-jela prvaka Hrvatske seljačke stranke osjetno je ubrzano odvajanje bosanskih Hrvata od reakcionera iz bivšeg vođstva Hrvatske seljačke stranke s Mačekom na čelu, koji su uzalud pokušavali da zaustave hrvatski narod od borbe, da bi ga kasnije, svojom saradnjom s okupatorom i velikosrpskom klikom u Londonu, pokušali gurnuti u borbu protiv narodno-oslobodilačkog pokreta”.⁴² Dr. Voji-slav Kecmanović, predsjednik ZAVNOBiH-a, u svojoj završnoj riječi ne ime-nuje prijeratne političke stranke, ali daje do znanja da će Komunistička partija voditi poslijeratni politički život: “Ali, danas, kada je naša Bosna i Hercegovina prvi put u svojoj istoriji, dobila svoje istinsko narodno pretstavništvo, danas kada mi proslavljamo jednu od velikih pobjeda našeg narodno-oslobodilačkog pokreta, mi ne smijemo zaboraviti da se za ovako snažan i pobjedonosan raz-mah naše borbe ima zahvaliti u prvom redu junačkoj i mudroj Komunističkoj partiji Jugoslavije”!⁴³ Sva izlaganja i usvojeni dokumenti na zasjedanju prihva-ćeni su jednoglasno, aklamacijom i burnim odobravanjem.

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a donesene su važne odluke o dalj-njem konstituiranju ZAVNOBiH-a u izvršno i zakonodavno političko tijelo u Bosni i Hercegovini, i u tom kontekstu su predratne političke stranke oka-rakterizirane kao već poražene. Prema ustaljenoj komunističkoj praksi, koja je nastavljena i poslije rata, kritički tonovi prema jednom narodu uglavnom su dolazili od pripadnika istog naroda ili su se neizostavno morala spomenuti sva tri naroda u Bosni i Hercegovini, pa je u tom maniru Nikola Rupčić⁴⁴ u svojoj pozdravnoj riječi govorio o najvećoj hrvatskoj stranci, Hrvatskoj se-ljačkoj stranci (HSS): “Uzaludni su bili naponi Dr. Mačeka da spriječi proces prilaženja pristaša HSS narodno-oslobodilačkoj vojsci. Pobjedila je politika

⁴² Isto. 74.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Nikola Rupčić bio je predsjednik ZAVNOH-a.

borbe protiv okupatora, politika jedinstva, politika Jedinственe narodnooslobodilačke fronte Hrvatske [JNOF], politika koju je od prvih dana proklamirala i za njeno ostvarenje u život borila se Komunistička partija. (...) U borbi su se pored srpskog naroda, koji se masovno digao u cijeloj Hrvatskoj, okupile ogromne mase hrvatskog naroda. Pristaše HSS definitivno su likvidirale Mačekovu kliku i stvorile IOHSS⁴⁵ kao jedino legitimno vodstvo HSS. (...) Srpski narod likvidirao je sve svoje stare stranke i vijećnici ZAVNOH-a organizirali su Srpski klub⁴⁶ kao političko predstavništvo Srba u Hrvatskoj. Stvorena je tako, drugovi, moćna JNOF koja je obuhvatila sve rodoljube bez obzira na vjeru, narodnost i političku pripadnost⁴⁷. Govor hrvatskog predstavnika bio je instruktivan s obzirom na činjenicu da je centrala HSS-a za Bosnu i Hercegovinu bila u Zagrebu, a isti slučaj bio je i sa srpskim strankama, kao organizacijama sa stranačkim centralama u Beogradu. Odlučan stav prema prijeratnom režimu i na Drugom zasjedanju Pucar je naznačio u svom referatu, kao polaznu osnovu za diskusiju. U svom referatu, Pucar se u skoro svakom odjeljku vraća na političke stranke, u prvi mah to izgleda kao usputno, a ustvari propagandni obračun bio je i dalje snažan, i to s pozicija pobjednika. Tako, Pucar odlučnost komunista u osvajanju vlasti iskazuje i na sljedeći način: “Odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, narodi Jugoslavije su odstranili nepovratno sa vlasti staro i skršili sve ostatke reakcionarnih klika – velikosrpskih hegemonista i reakcionarnih separatista. Time su stvoreni opštepitički, materijalni i moralni uslovi da demokratske snage, preko svojih predstavnika, preuzmu vlast u svoje ruke. Više od dvadeset godina narod u Jugoslaviji nije imao vlast u svojim rukama, tu je vlast on izvojevao u borbi i on će je sa svojom vojskom ako ustreba znati i oružjem do kraja odbraniti⁴⁸. Na temelju uvodnog referata, i ovako iskazane odlučnosti, ostali vijećnici, referenti i diskutanti, upotpunosti su ponavljali iste stavove o građanskim političkim strankama, i govorili su o njima kao ostacima političkih stranaka, u kojima su vođe izgubile autoritet, a članstvo sve masovnije prilazilo narodnooslobodilačkom pokretu. Upotrebom odrednice “bivše stranke” komunisti su već tada nagovjestili nemoguć-

⁴⁵ IOHSS je Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke.

⁴⁶ Srpski narodnooslobodilački klub vijećnika ZAVNOH-a. Vidi: ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 280. Napomena 28.

⁴⁷ ZAVNOBiH – dokumenti, knj.I. 172.

⁴⁸ Isto. 178-179.

nost njihove poslijeratne djelatnosti, a rad su nastavile samo one za koje su komunisti smatrali da su potrebne u jednom kratkom prijelaznom periodu.⁴⁹ U ostalim referatima, a pogotovo u diskusijama, vijećnici su osudili ideju autonomije BiH, četnički kongres u selu Ba kod Ljiga, i mnoge druge događaje. Izlaganja su bila prema istom šablonu, prvo su iskazane pohvale narodnooslobodilačkoj borbi, a zatim debatirani su i osuđivani “narodni neprijatelji”, u kontekstu pobjede Saveznika u Drugom svjetskom ratu, čiji je aktivni dio bio i narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji. U pogledu provođenja revolucionarnog programa, komunisti su djelovali nesmanjenom propagandom prema delegitimiranju starih elita.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine, na kojem su se neizostavno spominjale i predratne političke stranke, koje su predstavljene kao “nenarodne” i izdajničke. U svakom referatu i u najvećem broju diskusija ponavljane su ocjene koje su izrečene mnogo puta ranije. Međutim, na ovom zasjedanju, u referatima i diskusijama iskristalizirao se i odnos komunista prema nekim političarima koje su smatrali vrijednim slavljenja. Imena već dobro poznatih “narodnih neprijatelja” i zločinaca su oštro potcrtana, a iz hrvatske i srpske povijesti uzeti su pojedinci kao pozitivni primjeri boraca za narodna prava i za južnoslavensko jedinstvo. Prema uobičajnoj praksi, napravljena je međunacionalna ravnoteža na jugoslavenskoj razini. Na hrvatskoj strani, Vlatko Maček bio je označen glavnim krivcem za sve što se u ratu dešavalo hrvatskom narodu. Čak je i sve negativno, označeno riječju “mačekovština”, jer su mu komunisti pripisali više grijehova nego Paveliću. S obzirom na činjenicu da je Pavelić u vojnom smislu izgubio rat, Maček je predstavljao veću opasnost poslije rata jer je bio predsjednik nekada masovne Hrvatske seljačke stranke. Na srpskoj strani, neizostavno su kao zločinci imenovani Milan Nedić i Draža Mihailović, a svi ostali ulazili su u grupu “velikosrpskih hegemonista”. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, dr. Siniša Stanković, predsjednik Narodne skupštine Srbije, podsjetio je na davnu prošlost: “Danas mi vidimo ostvarenje snova ustanika ispočetka prošlog vijeka, ostvarenje neumrlog Svetozara Markovića, sna da se jedinstvo čitavog srpstva može postići jednim jedinim putem, putem ujedinjenja i ravnopravne zajednice svih južnih Slovena na Balkanu”.⁵⁰ To je bio početak ulaska Svetozara Markovića u

⁴⁹ Isto. 164-285. Vidi: Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a.

⁵⁰ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. II. 399.

jugoslavensku socijalističku udžbeničku literaturu. S hrvatske strane, Stjepana Radića, u smislu naslijeđa njegovih ideja, predložio je Jure Begić, narodni poslanik iz Tuzle: "(...) Glavne tačke Radićeve HSS bile su: Bog ne dozvoljava da čovjek čovjeku bude rob; vlast se ima dati narodu koji će tu vlast vršiti putem naroda izabраниh seoskih, općinskih, sreskih, županijskih i zemaljskih odbora i treće, da se Hrvati kao slavenski narod trebaju uvijek i u svakoj prilici oslanjati na bratski ruski narod. Naročito naglašavam ovu treću tačku, jer Stjepan Radić ni jednog političkog govora nije izrekao a da nije slavio i veličao veliki ruski narod kao jedinog spasioca ne samo slavenskih naroda već i cijelog čovječanstva. (...) Za Nijemce Radić nije imao nikakvih naročitih simpatija. On ih u usporedbi s nama potpuno bagatelise i u jednom spisu primjećuje da smo mi imali pjesnike kao Gundulića i druge, kada oni još ni pisati nisu znali. (...)".⁵¹ Begićevo mišljenje o Radiću pratili su i ostali diskutanti, Hrvati.⁵²

Sustavna propagandna aktivnost omogućila je komunistima diskreditaciju vođa/predsjednika političkih stranaka iz javne djelatnosti. Mada se tijekom rata osulo stranačko članstvo, komunisti su pripisivanjem zločinačkih karakteristika njihovim vođama napravili i negativno mišljenje prema stranačkim programima i idejama. Važan manevarski potez komunisti su napravili vrlo vješto – osudili su vodstvo stranaka, a amnestirali članstvo, koje je bilo "zavedeno" i nije shvatilo prave vrijednosti narodnooslobodilačkog pokreta. Svakako, komunisti su ih vraćali na pravi put, a oni koji nisu bili uvjereni u taj put bili su sankcionirani različitim zakonskim propisima, ukoliko su javno iskazivali nezadovoljstvo. O toj kategoriji neposlušnog članstva u dokumentima ZAVNOBiH-a nije bilo spomena. Prema komunističkim pozivima, u narodnooslobodilački pokret bili su svi dobrodošli, osim onih koji su "okrvavili ruke". Ocjene izrečene o narodnooslobodilačkoj borbi, političkim strankama i ličnostima iz hrvatske i srpske povijesti dugo godina će ostati temeljne interpretacije u jugoslavenskoj historiografiji i udžbeničkoj literaturi. Do kraja rata, Stjepanu Radiću se pridružio Josip Juraj Šrosmajer, Matija Gubec, a Svetozaru Markoviću, Sveti Sava, Gavrilo Princip kao pozitivni primjeri boraca za narodne interese, narodno prosvjećivanje i južnoslavensko jedinstvo. Komunističko vodstvo uložilo je ogroman propagandni napor u odvajanju srpskog naroda od tradicije monarhije i parlamentarnog života.

⁵¹ Isto. 418.

⁵² Isto. 433-434. Vidi: Diskusija Mate Markovića, narodnog poslanika iz Ljubuškog.

Zaključak

Analizirana problematika je kratak pregled naslovljene teme u objavljenim dokumentima ZAVNOBiH-a. Izvodi iz dokumenata imaju samo ilustrativni karakter, jer su mjesta na kojima se govori o ovom pitanju veoma brojna. Ustvari, bit konstatacija o određenim pojavama, ljudima i događajima je identična, samo su razlike u njihovoj prezentaciji. Najviše loših ocjena i negativnih komentara o “narodnim neprijateljima” izrekao je Rodoljub Čolaković, kojeg su uglavnom slijedili ostali diskutanti. Kada se pročitaju dokumenti o ZAVNOBiH-u, postaje mnogo jasnije kako su komunisti usporedo s vojnim operacijama uspjeli konstituirati “narodnu vlast”, a na poseban način je zanimljiva njihova propagandna djelatnost koja je sustavno bila pripremljena i provedena do kraja rata. U objavljenim dokumentima ZAVNOBiH-a, mogu se pratiti mnoga pitanja iz oblasti izvršne, sudske i zakonodavne djelatnosti, na osnovi kojih se može rekonstruirati proces preuzimanja vlasti u Bosni i Hercegovini. Osim podataka, dokumenti u zborniku prikazuju entuzijizam i zanos vijećnika u ostvarivanju mira, ravnopravnosti, jednakosti i bratstva na kraju Drugog svjetskog rata. Prema tome, uz drugu arhivsku građu i relevantnu literaturu, ovaj zbornik pruža obilje podataka o događajima i procesima tijekom i neposredno nakon rata. Na temelju avnojevskih i zavnobihovskih odluka tekao je četrdesetogodišnji socijalistički period uspješnog razvoja Jugoslavije, ali nažalost, mnoga sporna pitanja, za koja su komunisti mislili da su ih riješili, otvorila su se osamdesetih, da bi početkom devedesetih godina eskalirala u rat za jugoslavensko naslijeđe.

Summary

THE CONSTITUTING OF COMMUNIST GOVERNMENT ACCORDING TO THE PUBLISHED DOCUMENTS OF ZAVNOBiH

Two books of published archival documents, titled *ZAVNOBiH – dokumenti* are extremely important for the study of the constituting of communist government in Bosnia and Herzegovina during the period from mid-September 1943 to the beginning of May 1945, i.e. in the period of acquiring the character of a certain organization in the political, state, ideological, judicial, economical, educational and other spheres of life. We can safely claim that already by the end of the war the constituting of the communist government was completed in Yugoslavia / Bosnia and Herzegovina regardless of the fact that some pre-war politicians denied its legitimacy. According to that, the issue of legitimacy became a theoretical question for the defeated side and the reality was that already by the spring of 1945 the communists renamed the Third Session of ZAVNOBiH, and the Third Session of AVNOJ into the People's Assembly of Bosnia and Herzegovina and the People's Assembly of Yugoslavia respectively, with a remark "until elections", for which the authorities tried to eliminate opposition and gain the majority of votes via various legal solutions. Even though the passed decisions had a temporary character because of the war circumstances, they represented the basis of the post-war state and political system according to a revolutionary ideological and political programme.

Key words: Bosnia and Herzegovina, ZAVNOBiH

UDK 32.019.51:654.19 (497.1) "1941/1945"
Pregledni rad

POGLEDI USTAŠKIH MEDIJA PREMA PARTIZANSKIM ZASJEDANJIMA "SRPSKOG" AVNOJ-a

Željko Karaula

Poslijediplomski studij povijesti, Hrvatski studiji Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se daje pogled ustaških medija na partizanski pokret i njegovo političko tijelo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Svi ustaški mediji proglašavaju partizane mješavinom boljševizma i velikosrpstva, koji u konačnici imaju plan zatiranja hrvatskog naroda i njegovo vraćanje u Jugoslaviju, odnosno komunističku Veliku Srbiju. Isto tako mediji Nezavisne Države Hrvatske (NDH) nastoje obezvrijediti i delegitimirati AVNOJ i njegove delegate proglašavajući ga "srpskom izmišljotinom" i još jednim opasnim "srpskim zaplotom" uperenim protiv hrvatske države.

Ključne riječi: mediji i propaganda, AVNOJ, NDH, partizanski pokret, ustaški pokret

Uvod

Propaganda i mediji u istraživanju povijesti totalitarnih režima (fašističkih, nacističkih i komunističkih) u zapadnoj historiografiji je vrlo razvijena i plodonosna te u stalnom usponu.¹ U tom pogledu posebno je detaljno istra-

¹ Vidi npr. zanimljivu knjigu o proslavama za vrijeme staljinizma: Petrone K. 2000.

ženo djelovanje *Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda* (Ministarstvo za narodno prosvjećivanje i propagandu) kojem je na čelu u nacističkoj Njemačkoj od dolaska nacista na vlast 1933. godine bio dr. Joseph Goebbels.² Osim osobe samoga J. Goebbelsa, zapadna historiografija je detaljno proučavala sve segmente nacističke propagande i njihovu ulogu u kontroli njemačkog društva preko umjetnosti i kulture, filma, novina i radija, edukacije mladeži, židovskog pitanja, pitanja žena itd.

Na taj njemački uzor uskoro su se počele ugledati i ostale nastajuće totalitarno-fašističke države unutar Novog njemačkog europskog poretka, pa i stariji "fašistički drug" Mussolinijeva Italija. Ustaška Nezavisna Država Hrvatska (NDH) je u njemačkom modelu neosporno gledala svoj uzor. Odmah po stupanju na vlast 10. travnja 1941. godine ustaški pokret uspostavlja totalni nadzor nad novinstvom i cjelokupnim propagandnim ustrojem u NDH. Prema kriteriju stroge političke selekcije novinarskog kadra, na površinu su izbili ljudi koji su prema ideološkoj orijentaciji odgovarali ustaškom režimu. Istoga dana (10. travnja 1941.) novinar Ivo Bogdan koji je imenovan glavnim povjerenikom za tisak i propagandu NDH od strane privremenog vođe države Slavka Kvaternika obilazi sve redakcije novina te preuzima na osnovu ovlaštenja potpuno kontrolu na njima.³ Prva i najvažnija zadaća ustaških novinara postaje propagiranje i svekoliko uzdizanje ustaške ideologije, Poglavnika i države.

Hrvatska i bosanskohercegovačka historiografija zaostaju u pogledu istraživanja ustaške propagande za zapadnom historiografijom jer postoji vrlo malo radova koji se bave tom problematikom – medijima i novinstvom NDH.⁴ Tome svjedoči i činjenica da je arhivsko gradivo NDH u Hrvatskom

² Ovdje su nabrojana samo neka važnija djela koja problematiziraju nacističku propagandu od skoro nepregledne literature o tom problemu: Herb G. H. 1997. 2003.; Giesen R. 2003.; Kallis A. A 2006.; Welch D. 2002. U djelu D. Welcha vidi detaljnu bibliografiju o nacističkoj propagandi na kraju knjige (228-240).

³ Novak B. 2005. 264.

⁴ Osim knjige Božidara Novaka ovdje spominjem neke značajnije izuzetke: Labus A. 2011. U Labusovoj knjizi vidjeti u predgovoru detaljno dosadašnje domete istraživanja medija i propagande NDH u jugoslavenskoj historiografiji do 1990, te njezinim nasljednicima hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj, 13-25.; Macan T. 1998.; Haramija P.1992.; Ademović F. 2000. Postoje i određeni članci: Rafaelić D. 2008. 325-340. Rafaelić je inače napisao dosta članaka o filmu u NDH. Značajan prilog proučavanju propagande u NDH i smjernice u njezinom proučavanju dao je: Jareb M. 2009. 87-116.; Pelesić M. 2003. 231-247. U radu Muhidina Pelesića predstavljen je prikaz rada sarajevske filijale DIPU-a. Jareb napominje da u Hrvatskom držav-

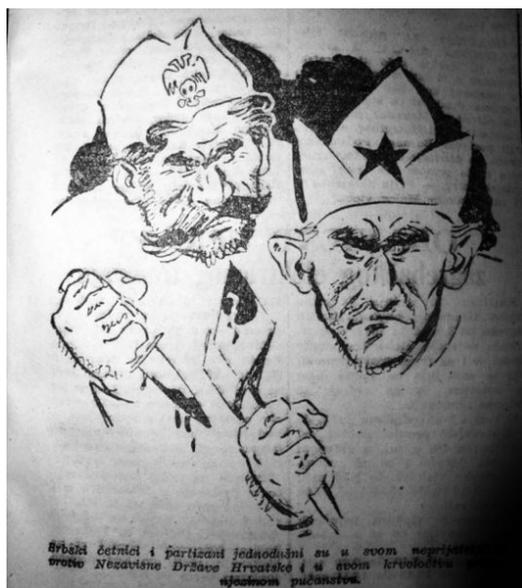
državnom arhivu (HDA) od posebne važnosti za razumijevanje odnosa politike i propagande u NDH, Glavno ravnateljstvo za promičbu (GRP), Državno izvještajni i promičbeni ured (DIPU), Hrvatski dojavni ured (HDU) nije sređeno ni razvrstano po fondovima za sve vrijeme postojanja Jugoslavije, tek je 1995/96. građa arhivski sređena.⁵ Poseban je slučaj protužidovske propagande u NDH koja je kao uža cjelina nešto bolje obrađena.⁶

Osnivanjem NDH ustanovljeno je Državno tajništvo za promičbu kao njezina središnja organizacija medijsko-promidžbenog aparata, da bi uskoro

nom arhivu (HDA) postoji Fond Glavnog ravnateljstva za promičbu pri Predsjedništvu Vlade NDH koji do sada nije dovoljno upotrebljen. Značajna knjga za spomenutu problematiku je i: Grbelja J. 2000. S opreznim kritičkim odmakom pogledati i: Popović N. 1989.

⁵ Labus A. 2011. 14.

⁶ Zuckerman-Itković B. 2006. 79-98.; Goldstein I. 2001.

potpalo u nadležnost Predsjedništva Vlade NDH. Početkom 1942. osnovan je Državni izvještajni i promičbeni ured pri Predsjedništvu vlade (DIPU) kao samostalan ured s brojnim specijaliziranim odsjecima (unutarnja promidžba, vanjska promidžba, novinstvo, slikopis (film), grafički ured te svjetlopis (foto-ured).⁷ Prvenstveni zadatak ustaške propagande bio je da “živom riječju, bilo pisanom” objašnjava i popularizira ideologiju ustaštva te da jača vjeru u pobjedu sila Osovine i opstanak Nezavisne Države Hrvatske.⁸

Glavna ideološka stremljenja ustaškog pokreta izražena su putem “Načela ustaškog pokreta” gdje se podcrtava ključna ideja koju je ustaški pokret želio prenijeti: hrvatsku etničku posebnost i činjenicu o hrvatskom pravu na nezavisnu državu. Prema ustaškim ideolozima Hrvati su bili “bogom dana besmrtna krvna zajednica koji su osvojili zemlje koje su nastanili prije 1400 godina” i zato su ostvarili “neotuđiva teritorijalna prava”.⁹ Prema ustaškim postavkama teritorij koji su činili “neraskidivi krvnu zajednicu” hrvatskog naroda bili su nekadašnja Trojedna kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija te Bosna

⁷ Jareb M. 2009. 92.

⁸ Detaljnije u: Labus M. 2011. 27-52.

⁹ Sundhaussen H. 1995. 513.

i Hercegovina, pri čemu granica na Drini između Bosne i Srbije nije predstavljala samo granicu između Hrvata i Srba već i granicu između zapadne i istočne civilizacije.¹⁰ Ministar hrvatskog domobranstva i vojskovođa Slavko Kvaternik naglasio je u svom govoru u Hrvatskom Državnom Saboru 1942. godine: “samo ratnički narodi su stvaralačkog duha, jer samo su oni stvorili najvredniju i najveću društvenu zajednicu, a to je država”.¹¹

Činjenica da su partizani i četnici željeli obnoviti jugoslavensku državu – premda s različitim idejama, s faktima da su partizanskom pokretu u NDH pristupali u početku uglavnom etnički Srbi – omogućila je ustašama da ih svrstaju pod istim fenomenom. Režimski ustaški promidžbeni aparat identificirao je obje ove grupe kao jedan pokret, koristeći se hibridnim terminom “komunističko-četnički”.¹² Komunisti-četnici optuženi su za kolaboraciju s

¹⁰ O toj problematici vidi djela hrvatskog polihistora i ideologa HSP-a između dva rata: Šufflay M. 1999.

¹¹ Više o tome također u govorima Poglavnika Ante Pavelića te ministara Mirka Puka i Mladena Lorkovića u: *Brzopisni Zapisnici Prvog Zasjedanja Hrvatskog Državnog Sabora*. 1942.

¹² Zanimljivo da je za vrijeme Domovinskog rata 1991. godine u Hrvatskoj jedno vrijeme u službenim glasilima i televizijskim medijima korišten isti termin za kasnije puno neutralniji i prihvatljiviji termin “pobunjeni Srbi”. Početkom rata u BiH 1992. još je znatnije dolazilo do

Židovima, u ustaškoj prizmi vođama svjetskog moskovskog komunizma. U medijima NDH vladala je ukupna slika "komunističko-četničkih bandita" kao krvi žedne balkanske kriminalce i ubojice koji se kriju po šumama i planinama NDH, a koje predvode komunisti-Židovi. Ministar NDH Mladen Lorković, važan ideolog ustaškog pokreta naglašavao je 1944. da su ti odmetnici nasljednici takozvanih martolosa, kršćanskih (većinom vlaških) pomagača u neregularnim osmanskim postrojbama, prava "rulja" kao jedan socijalno destruktivni i necivilizacijski element na prostoru NDH.

Međutim, stalni uspon Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) i stvaranje "Titove države" u jesen 1942. na velikom prostoru NDH (50.000 km²) i održavanje prvoga zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću potkraj studenog 1942. godine prisililo je ustaške vlasti i medije da pojačaju svoju protupartizansku propagandu.¹³ U tu svrhu organizirano je niz velikih ustaških skupova od studenog 1942. do ožujka 1943. na slobodnom dijelu NDH na kojima su prvaci ustaškog pokreta tumačili narodu prijetvornu politiku "počam od Moskve i Londona" i njihovih "plaćeničkih odmetnika".¹⁴ Ustaška propaganda, zatečena odlukama AVNOJ-a u Bihaću i kasnije u Jajcu, bila je prisiljena odgovoriti medijskom ofanzivom plasirajući u javnost niz informacija da se na čelu NOP-a i "njihova AVNOJ-a" nalaze "neprijatelji hrvatskog naroda". U medijima NDH isticana su imena vijećnika AVNOJ-a srpske nacionalnosti s ciljem da se pokaže prosrpski karakter NOP-a. Te liste bile su selekcionirane pri čemu su isticana imena vijećnika srpske nacionalnosti. Kada to nije bilo moguće napadani su ili negirani njegovi hrvatski i muslimanski pripadnici. Tako zagrebački "Hrvatski narod" piše da se na čelu AVNOJ-a nalazi "Janez Ribar (Ivan Ribar op.a), koji je kadkada demagoški tvrdio za sebe da je Hrvat (...) bio uvijek plaćenik Beograda". Da ta partizanska skupina ne bi izgledala "skroz na skroz protuhrvatska (...) da bi se Hrvatima zamazale oči primljena su u odbor 'AVNOJ-a' nekolicina poznatih komunista, koji su po porijeklu doduše Hrvati – ako su zakonita djeca – (...) nu oni nisu nikada išli s hrvatskim narodom

konfuzije oko imenovanja agresora čak u tolikoj mjeri da se predsjednik Predsjedništva BiH Alija Izetbegović jedno vrijeme skanjivao u preciznom određenju toga pojma, odnosno agresora na BiH, što je jasno imalo svoje unutrašnje-političke implikacije.

¹³ Vidi: *Bihaćka republika*. 1965.

¹⁴ "Prvaci ustaškog pokreta na sastancima s narodom". *Hrvatski narod*, br. 681. 19. II. 1943. 3.

već protiv njega”.¹⁵ Tako se u dugom popisu navodi Hrvat Mladen Iveković “kao salonski komunista (...) koji kada je bio u zatvoru njegovao lice praškom i parfemom kao da je nečedna djevojka”, zatim “Pavao Krce iz Sinja, koji se propio, rastepo svoj dom pa postao proleter”, te muslimanski izdajnici “Nurija Pozderac, Avdo Humo, Osman Karabegović i Omer Osmić” te na kraju “da se ne bi uvriedili Slovenci, Pavao Gregorić, Slovenac po porijeklu”.¹⁶

Ustaška propaganda je protokom vremena bila sve više u nedoumici. Sve očiglednije sudjelovanje Hrvata i muslimana u NOP-u nije se više moglo skrivati. Zbog toga ona nalazi izlaz u nastojanju da se dokaže kako je njihovo sudjelovanje zapravo minorno i beznačajno. Prema ustaškoj “Spremnosti” nikoga ne treba zavaravati što su partizani i četnici trenutno u sukobu. I jedna i druga skupina su velikosrpske, a njihov sukob međusobna borba dviju velikosrpskih koncepcija, “svetosavske iz Londona” i “sovjetsko velikosrbstvo iz Moskve”.¹⁷ Prema obavijesti iz Glavnog stana Poglavnika u travnju 1942. rukovodstvo partizanskih jedinica sastavljeno je “od Jevreja izmišljenog identiteta, a glavni kontingent tih komunio-četnika pridošao (...) je iz Srbije i Crne Gore. Između takvih četnika i komunističkih vlasti bio (...) je učinjen pismeni ugovor, po kom su zajednički vodili te akcije”.¹⁸

Ustaška propaganda prisiljena je da otkrije početak oružanog ustanka, ali “pod znakom crvene zastave”, nastojeći da marginalizira jačanje NOP-a.¹⁹ Zapravo, glavni zadatak ustaških medija bilo je prikrivanje stvarnosti. Širenje oslobodilačkog teritorija i partizanskog pokreta ozbiljno je poljuljao ionako labilni temelj NDH, toliko da su i Nijemci počeli pojačano da podrivaju ionako smanjenu i okljaštrenu suverenost NDH. Razbijena već krajem 1943. godine kao administrativno-politička i državna cjelina, NDH i njeni mediji konstantno su pojačavali propagandu neprestano ponavljajući parolu o pogubnoj opasnosti od “boljševizma za hrvatski narod i njegovu budućnost”. Ovdje treba spomenuti da se širenje informacija u NDH odvijalo na dvije razine. Prvo je reagiranje ustaške propagande na razvoj ustanka i partizanskog

¹⁵ Kovačić Matija. “Kad im se skine krinka”. *Hrvatski narod*, br. 660. 18. II. 1943. 3.

¹⁶ Isto. 3.

¹⁷ Bogdan Ivo. “Porijeklo i smisao partizanstva”. *Spremnost*, 21. II. 1943. 1.

¹⁸ Ademović F. 2000. 399.

¹⁹ Isto. 403.

pokreta preko sredstava javne promidžbe, naročito tiska, što ima za posljedicu prikrivanje stvarnog stanja u NDH. Drugo, izvješća službenih tijela NDH, pojedinih prvaka i privrženika ustaškog pokreta prožeta su kritičkim odmakom prema događajima i pojavama s ciljem da pomogne ustaškom vodstvu da pravilno sagleda situaciju i poduzme adekvatne mjere. Jasno je da ustaška izvješća namijenjena za internu upotrebu sadrže daleko šire, indikativnije i potpunije podatke o stvarnim kretanjima unutar partizanskog pokreta, značenju AVNOJ-a, razvoju ustanka, prilikama u pojedinim područjima NDH te međunarodnoj situaciji u svijetu. Ta izvješća pružaju mogućnost da se sagledaju odjeci ustanka u cjelini uključujući i međunarodne čimbenike.

U svrhu propagandne borbe protiv NOP-a i odluka AVNOJ-a ustaški mediji plasirali su niz brošura, među kojima su najpoznatije Matije Kovačića (*Političko i vojničko vodstvo partizanskih skupina, 1943.*) i crnogorskog publiciste na radu u NDH Savića-Markovića Štedimlije²⁰ (*Partizani o sebi: izvorni dokumenti o političkom podrijetlu partizana i o njihovom prebacivanju iz inozemstva na području Nezavisne Države Hrvatske, 1944.*). Kovačićeva brošura pojavila se upravo s ciljem "da se hrvatskom narodu priopći imena političkih i vojničkih vođa oružanih i partizanskih skupina (...) njihova imena iznosimo samo za to, da bi svaki Hrvat znao, po čijoj su zapoviedi i pod čijim vodstvom izvršena silna razbojstva po Hrvatskoj (...) Nakon objave njihovih imena ne će u Hrvatskoj biti više nikoga, koji bi se usudio, a da ne bude odmah uhvaćen u laži i uglavljen kao neprijatelj hrvatskog naroda i države – zaniekati, da vodje kao i pripadnici 'narodno oslobodilačke vojske' nijesu Hrvati".²¹ U brošuri se zatim navode brojna imena i prezimena vođa partizanskog pokreta uglavnom srpska, dok ako se ne može osporiti da su delegati AVNOJ-a Hrvati, oni su "nesumnjivo izdajice" i "prodane duše Beograda i Moskve". Kovačić navodi da su partizani i "Tito" da bi zavarali Hrvate "dali jednoj partizanskoj brigadi ime 'Hrvatska brigada iz Like'. Kakva je to 'Hrvatska brigada' vidi se najbolje po tome, što joj je vjerski referent pravoslavni pop Ranko Dimić. To je potpuno u stilu podmukle židovsko-boljševičke propagande".²²

²⁰ O zanimljivom novinaru i propagandisti NDH Saviću Markoviću Štedimliji vidi više u: Karaula Ž. 2014. (u tisku).

²¹ Kovačić M. 1943.a. 4. Vidi i brošuru: Kovačić M. 1943. b.

²² Kovačić M. 1943.b. 18-19.

Kovačićeva brošura bila je napisana jednostavnim jezikom, poput pamfleta, dok je Štedimlijino djelo nešto slojevitije. Štedimlija pokušava uspostaviti razvojnu nit "od srbijanske organizacije 'Crne ruke' s početka 20. stoljeća do sadašnjeg partizanskog vodstva" što je nevjerovatna konstrukcija. Uglavnom Štedimlija polazi od tri teze: 1. Da političko vodstvo partizana čine ljudi koji nemaju nikakve veze s Hrvatskom i Hrvatima, dakle to su ljudi "iz inozemstva". 2. Da vojničko vodstvo čine "sve sam častnici bivše jugoslavenske vojske" Srbi i da su oni došli s već naoružanim jedinicama u Hrvatsku negdje "iz inozemstva". 3. Da su u tom pokretu nalazi veliki broj pravoslavnih svećenika koji također nisu iz Hrvatske, dakle "iz inozemstva". Glavna teza brošure je dakle import partizanskog pokreta, znači da on nije autohtoni pokret nastao u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Štedimlija se u svom djelu poziva na izvore koji su pali u ustaške ruke nakon povlačenja partizanskih snaga iz Bihaća i Bihaćke krajine tijekom siječnja 1943. godine. Nakon detaljnog pregleda svih partizanskih delegata AVNOJ-a u Bihaću pri čemu je Štedimlija o nekim od njih dao i kratku biografiju koja svjedoči o "njihovom izdajstvu", prelazi se na zaključke. Na početku se navodi da je "priedsednik vieća" Ivan Ribar "pristaša Srbina Svetozara Pribićevića" jedan od krivaca za pripajanje Hrvatske Srbiji kao "njeno teritorijalno proširenje", Vladi Zečeviću, pravoslavnom svećeniku iz Krupnja nije smetala "svećenička prisega (...) da prišije na kapu crvenu zvijezdu", Šime Balen, politički komesar NOV je "komunistički agent" koji je po zatvorima pokušavao hrvatske nacionaliste prevesti na komunizam i dr. Na kraju poglavlja autor zaključuje da je od 70 članova "vieća AVNOJ-a hrvatske krvi samo njih 17 (od kojih su četvorica muslimani), a nehrvatske ostalih 53". Nakon što je jednim potezom diskvalificirao 15 "viećnika" zbog toga jer nisu bili pripadnici nijedne hrvatske stranke, "naprotiv, pripadali su strankama koje su se odlučno borile protiv probitaka hrvatskog naroda", Štedimlija priznaje hrvatstvo samo dvoje "viećnika", ali i oni su postali izdajice, pa su time otpali s hrvatske grane.²³ Na kraju se Štedimlija osvrnuo i na drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu 29. XI. 1943. na kojem su također izabrani predstavnici hrvatskog naroda, ali tu se, po Štedimliji, "radi o posve beznačajnim ljudima, za koje se u hrvatskoj javnosti uobče ne zna", čime je i ovaj pokušaj da u partizanskom vodstvu ima Hrvata "propao".²⁴

²³ Štedimlija S. M. 1944. 92.

²⁴ Isto. 93.

U posebnom poglavlju Štedimlja se obračunava s vođom partizana Titom pri čemu prenosi članak iz "Neue Ordnung" hrvatskog tjednika na njemačkom jeziku od 28. veljače 1943. godine. Tito je prema tom članku: "jedan od onih riedkih Hrvata među komunistima" kojim zapravo manipulira židovski novinar Moša Pijade kao "lutkom". Tito je u djetinstvu bio "silovit i nagao, nije znao mjere u tučnjavi", te je tako osakatio dvoje svojih školskih kolega. Već u mlađoj dobi prisvajao je "korisne predmete iz učiteljeve kuće ili župnog dvora" koje je kasnije preprodavao. Nakon što je pobjegao iz roditeljske kuće bavio se "kriumčarenjem, kradjom i nasiljem". Nakon što je konačno uhićen 1928. godine, Broz se "baca u politiku te izkorišćuje svoja bogata iskustva stečena u podzemlju". Zbog toga neprestano napreduje u komunističkim redovima, "nije on nespretnjaković". U Moskvi je Tito "polazio terorističke tečajeve" te je poslan u Španjolsku pod lažnim imenom, kao Čeh Josip Tomanek. Nakon te epizode od strane Kominterne postaje "proslavljeni junak Tito" i vrhovni zapovjednik partizana u čije štabu se nalaze "srbski častnici" a vojsku mu čine "ljudi mahom nepismeni i bez ikakove naobrazbe". On za hrvatski narod, zato što je odgojen u Sloveniji, nema "nikakvog osjećaja ni ljubavi".²⁵

Nasuprot Štedimlji ustaški propagandist Mijo Bzik u svojoj brošuri "Ustaški pogledi" također za hrvatski narod proglašava neprijateljima "srbstvo i par jugoslavanaca", ali jače inzistira na tomu da iza svega zla koje se nadvilo nad hrvatskom državom stoje Židovi koji su "uvidjeli da se njihovo svjetsko gospodstvo ruši" i kojima se "gospodari iz Londona i Moskve" uz pomoć "nekolicine komesara" da pljačkaju i ruše Hrvatsku.²⁶ Slične stavove zastupa i brošura "Zašto se danas bore partizani" koja navodi da su partizani "žrtve ludjačkih i bespravljanih vodja" koje predvodi svjetski židovski kapital i "Karagjorgjevići".²⁷ Uglavnom u većini brošura i medija NDH se navodi da se na čelu "razbojničkih bandi" i stvarno na čelu AVNOJ-a nalazi neki "Tito" i Židov Moša Pijade. Za "Tita" se tvrdi da je došao iz Moskve u kojoj se nalazio od 1917. i da je on "Staljinov čovjek i vojnički vođa partizanskih razbojničko-

²⁵ Štedimlja S. M. 1944. 96-98. Štedimlja je prethodne 1943. godine također izdao brošuru pod naslovom "Uzori Draže Mihajlovića i partizana, Tipografija d.d., Zagreb, 1943.", gdje je partizanski pokret pokušao objasniti srpskom prošlošću, odnosno hajdukovanjem odnosno "hajdučkom osvetom i hajdučkim mentalitetom".

²⁶ Bzik M. 1944. 66-68.

²⁷ "Zašto se danas bore partizani". 1944. 11.

pljačkaških skupina". Ustaše su, između ostalog, u propagandi također koristile i sukob AVNOJ-a s HSS-om te se tako navodi da "srpski AVNOJ napada i samog Krnjevića radi toga što sjedi u istoj vladi s Dražom Mihajlovićem i surađuje s centrom reakcije" pokušavajući i na taj način dezavuirati AVNOJ i NOP koji ne mogu privući ljude iz nekada "vodeće hrvatske stranke".²⁸

Na kraju možemo zaključiti da ustaški mediji sve do sloma NDH razrađuju tezu o velikosrpskom karakteru NOP-a i AVNOJ-a koji teži ponovnom stvaranju Jugoslavije koja je uvijek "bez obzira na oblike vladavine samo drugo ime za veliku Srbiju". Takva ocjena rada "srpskog AVNOJ-a" i "srpskog NOP-a" postat će konstantna u ustaškoj propagandi protiv partizana i NOP-a.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- *Brzopisni Zapisnici Prvog Zasjedanja Hrvatskog Državnog Sabora*. 1942. Zagreb: Hrvatska državna tiskara.

b) Tisak

- *Hrvatski narod*, Zagreb.
- *Spremnost*, Zagreb.

LITERATURA

a) Knjige

- Ademović F. 2000. Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945.). Sarajevo: Media centar - Nezavisna unija profesionalnih novinara BIH.

²⁸ Bogdan Ivo. "Porijeklo i smisao partizanstva". *Spremnost*, 21. II. 1943. 2.

- *Bihačka republika – zbornik članaka*. knj. 1. 1965. Bihać: Izdanje Muzeja AVNOJ-a i Pounja u Bihaću.
- Bzik M. 1944. *Ustaški pogledi*. Zagreb: Ustaška tiskara.
- Giesen R. 2003. *Nazi Propaganda Films: A History and Filmography*. Michigan: Mcfarland
- Goldstein I. 2001. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber.
- Grbelja J. 2000. *Uništeni naraštaj. Tragične sudbine novinara NDH*. Zagreb: Re-goč.
- Haramija P. 1992. *Stoljeće političkog plakata u Hrvatskoj*, Zagreb: Kabinet grafike HAZU.
- Herb H. G. 1997. *Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda 1918-1945*, London: Routledge
- Kallis A. A. 2006. *Nazi Propaganda and the Second World War*. Gordonsville: Palgrave Macmillan
- Karaula Ž. 2014. *Sekula Drljević: Kvisling ili otac nacije*. Zagreb: DANU –Vijeće Crnogoraca u Zagrebu (u tisku).
- Kovačić M. 1943.a. *Političko i vojničko vodstvo partizanskih skupina*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Kovačić M. 1943.b. *partizanska lakrdija: partizanstvo mora nestati*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Labus A. 2011. *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Plejada.
- Macan T. 1998. *Spremnost 1942-1945*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Novak B. 2005. *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Petrone K. 2000. *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin*, Bloomington: Indiana University Press
- Popović N. 1989. *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Šufflay M. 1999. *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike – dvanaest eseja*, Zagreb: D. Sagrak.
- Štedimlja S. M. 1944. *Partizani o sebi*, Zagreb: Europa.
- Štedimlja S. M. 1943. *Uzori Draže Mihajlovića i partizana*. Zagreb: Tipografija d.d.
- *Zašto se danas bore partizani*, 1944. Zagreb: Ustaška tiskara.

- Welch D. 2002. *The Third Reich: Politics and Propaganda*. London – New York: Published by Routledge

b) Članci u časopisima

- Jareb M. 2009. "Mediji i promidžba Nezavisne Države Hrvatske". *Zbornik Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, (ur. Sabrina Ramet). Zagreb: Alineja. 87-116.
- Pešić M. 2003. "Prilog istraživanjima propagande i kulturne politike Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu, *Prilozi* 32., Sarajevo: Institut za istoriju. 231-247.
- Rafaelić D. 2008. "Promidžbeni problem njemačkog filma G.P.U u NDH". *Arhivski vjesnik* 51. Zagreb: Hrvatski državni arhiv. 325-340.
- Sundhaussen H. 1995. "Der Ustascha-Stadt. Anatomie eines Herrschaftssystems". *Osterreichische Osthefte* 37. 497-533.
- Zuckerman-Itković B. 2006. "Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 38. br. 1. Zagreb. Hrvatski institut za povijest. 79-98.

Summary

THE OPINIONS OF THE USTASHA MEDIA TOWARDS THE PARTISAN SESSIONS OF THE "SERB" AVNOJ

The paper presents a short overview of the Ustasha media during the Second World War regarding the partisan movement and its political body the Anti-fascist Council for the People's Liberation of Yugoslavia (AVNOJ). According to some theoreticians propaganda represents a systematic attempt to shape the perception and knowledge, and manipulation of the behaviour of an individual, with the purpose of generating reaction which the propagandists want to achieve. According to contemporary research, mass communication propaganda is a carefully places system of information designed in order to shape public opinion and behaviour. Even though propaganda, especially war propaganda, is

a product of the earlier centuries it achieved its peak in the hands of the totalitarian regimes of the 20th century when the authorities used this system to control the placement of information thereby achieving total control over society. Only recently did historians begin to pay attention to propaganda activities of western allies during the Second World War, in which Great Britain was the forerunner. Through the monopolisation of state propaganda in the totalitarian regimes (national-socialism, communism, Maoism, etc.), the term propaganda had a very pejorative character. In the April of 1941, after the defeat of the Royal Yugoslav army without any difficulties or resistance in the newly established Ustasha state under the tutorship of the forces of the Axis, total control over journalism and the complete propaganda space in the Independent State of Croatia (NDH) was established immediately. Gradually the propaganda machine of the NDH focused its point towards its most important political and military adversary – the Partisan movement. In order to discredit this movement among the population of the NDH, the Ustasha media wrote about the alleged Jewish and Freemason background of Marxism and Bolshevism, as well as the Partisan movement. Partisans were portrayed as criminal groups mainly composed of Serbs and Jews whose only aim was the destruction of the Croatian state and the whole Croat people. All Ustasha media proclaimed Partisans as a mixture of Bolshevism and Greater Serb tendencies, who in the end had a plan of eliminating the Croat people and returning them to Yugoslavia, i.e. the communist Greater Serbia. At the same time, the media of the NDH sought to devalue and delegitimize AVNOJ and its delegates, proclaiming it as a "Serb construct" and another dangerous "Serb plot" directed against the Croatian state.

Key words: media, propaganda, AVNOJ, NDH, Partisan movement, Ustasha movement

UDK 323.17 (497.6) "1941/1945"
Izvorni naučni rad

IDEJA AUTONOMIJE BOSNE I HERCEGOVINE 1941-1945. U OKVIRIMA IZVORA I HISTORIJSKE REKONSTRUKCIJE

Adnan Jahić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

U radu autor razmatra pitanje autonomije Bosne i Hercegovine u uslovima Drugog svjetskog rata na južnoslavenskim prostorima te ukazuje na izvjesne prijeporne tačke i metodološka ograničenja u sagledavanju ovog problema unutar postojeće historijske literature, ali i obavijesti koje nude raspoloživi historijski izvori. Autor iznosi mišljenje da glavne poteškoće u nastojanjima vjerodostojne historijske rekonstrukcije dotičnog pitanja stvara činjenica da o ideji bosanskohercegovačke autonomije za vrijeme Drugog svjetskog rata glavna saznanja uglavnom ne dolaze od samih nositelja autonomističkih težnji iz redova bošnjačkog građanstva, već od onih koji su tu ideju napadali i osporavali, kao i onih koji su je težili iskoristiti za svoje strateške vojno-političke ciljeve. Autor ukazuje na potrebu daljnjeg naučnog istraživanja pitanja autonomije Bosne i Hercegovine i djelovanja njenih pobornika u Drugom svjetskom ratu, čemu bi pomoglo ne samo otkrivanje i korištenje novih izvora, nego i veća osjetljivost i odgovornost spram postojećih, prilikom njihove tekstualne analize i međusobnog sagledavanja i razumijevanja, vodeći računa o pozadini, motivima te širem kontekstu vojno-političkih odnosa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i na Balkanu.

Ključne riječi: autonomija, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Nezavisna Država Hrvatska, Treći Reich, Memorandum, protektorat, izvori, historiografija, interpretacija.

Šta, pouzdano, znamo o ideji autonomije Bosne i Hercegovine i naporima na njenom ostvarenju u Drugom svjetskom ratu? Čitajući neveliku literaturu koja se bavi ovim pitanjem, stiče se dojam da je ona, u izvjesnom smislu, prije stvorila dodatnu konfuziju nego što ga je rasvijetlila i objasnila instrumentima historijske nauke. Nedostatnost prvorazrednih historijskih izvora, ograničenja koja su nametali vrijednosni prioriteti epohe, historičarima svojstvena pretenzija da svoje ocjene i zaključke protežu na nedovoljno sagledana historijska događanja – rezultirali su ne samo problematičnim i kontroverznim ishodištima historiografskih napora u dotičnom pitanju, već i temeljnim nejasnoćama na polju pojmovnog određenja tretiranog fenomena, koje su potom, same po sebi, proizvodile nove aporije šireći opseg dvojbene i nepouzdana rekonstrukcije. Temeljem navedenih uvida, glavni cilj ovoga rada nije produžiti postojeća znanja, odnosno donijeti nove obavijesti, već prije svega sagledati dokle se zaista došlo u naučnom sagledavanju dotičnog pitanja te ukazati na metodološke mogućnosti i ograničenja koje treba respektirati kako bi se izbjeglo gomilanje zaključaka i tvrdnji upitne vjerodostojnosti. Možda se o stvarnim zagovornicima autonomije Bosne i Hercegovine i njihovoj akciji na tom planu za vrijeme Drugog svjetskog rata i ne može doći do pouzdanih saznanja i neupitne istine, no i taj uvid je, nema sumnje, bolji i svrsishodniji od rekonstrukcije i stavova koji obiluju prazninama i nejasnoćama.

Polazno pitanje kojeg bi vrijedilo raspraviti naslanja se na zagonetni Memorandum "Narodnog odbora" Adolfu Hitleru od 1. novembra 1942. godine. Za kakav status Bosne i Hercegovine su se zalagali njegovi autori? U literaturi tu pronalazimo indikativnu raznolikost u parafrazama i interpretacijama. Rasim Hurem je u završnim napomenama svog rada iz 1967. godine pisao da je dotični Memorandum bio sastavni dio pokušaja da se Bosna i Hercegovina izdvoji iz okvira Nezavisne Države Hrvatske (NDH), ističući kako je taj pokušaj bio izraz "stalne težnje muslimanske građanske politike da u okviru autonomne Bosne i Hercegovine, vežući se za neku jaču silu, sačuva dominantne pozicije gornjeg sloja muslimanskog društva".¹ Projekt uređenja Bosne i Hercegovine kao posebne političko-administrativne cjeline koja bi se naslanjala na Treći Reich i uklapala u Hitlerov novi poredak, prema Huremovom mišljenju, podrazumijevao je stvaranje "političko-administrativnog mehanizma pomoću kog bi vodeći krugovi muslimanskog društva mogli da odluče-

¹ Hurem R. 1967. 218.

juće utiču na tok zbivanja u Bosni i Hercegovini”² Dvadeset godina kasnije, akademik Enver Redžić stavio je sporni Memorandum u kontekst kontinuiranih napora na izdvajanju Bosne i Hercegovine iz sklopa NDH te osiguranju njene autonomije pod njemačkim protektoratom, pobliže određujući njegove autore kao “muslimanske autonomiste”, “muslimanski autonomistički krug”, “predstavnik muslimanske autonomističke politike”.³ Težište Memoranduma je borba za “veliku njemačku stvar”, oživotvorenjem deviza Bosna – Bošnjaci i Bošnjaci brane Bosnu.⁴ Kasnije sinteze su uglavnom preuzele gornja tumačenja. Mustafa Imamović je u kraćim crtama parafrazirao Rasima Hurema, izostavljajući klasnu u korist nacionalne motivacije,⁵ dok je Mehmedalija Bojić iznio mišljenje da je “autonomaško vođstvo Muslimana” uputilo Memorandum Hitleru pritiskom ustaško-četničkim sporazumima i drugim aktima kolaboracije uperenim protiv Muslimana.⁶ Prema riječima britanskog historičara Marka Attile Hoarea, direktno obraćanje Hitleru sa zahtjevom za “za bosansku autonomiju pod Rajhom” izraslo je iz “muslimanske autonomističke borbe” za uspostavom “autonomnih muslimanskih vojnih snaga”.⁷ Ovaj autor je u svom najnovijem djelu o bosanskim Muslimanima u Drugom svjetskom ratu iznio stav da je Memorandum bio “kulminacija aktivnosti” pronjemačkog i antiustaškog krila “muslimanskog autonomističkog pokreta”, dodajući da je “muslimanski Memorandum”, bez obzira na njegovo hitlerističko ruho, izražavao tradicionalne autonomističke zahtjeve koji su našli sličan izraz u drugim političkim situacijama.⁸ Jozo Tomasevich, s druge strane, pisao je da je Memorandum bio djelo “narodnog povjerenstva neimenovanih bosansko-hercegovačkih Muslimana”, koje je u njemu iznijelo svoje pritužbe na Pavelićevu vladu i zatražilo da Bosna i Hercegovina postane “autonomna regija pod direktnim nadzorom njemačke vojske”.⁹ Nada Kisić Kolanović je ustvrdila

² Isto.

³ Redžić E. 1987. 71.

⁴ Isto. 221.

⁵ Imamović M. 1997. 540.

⁶ Bojić M. 2001. 214-215.

⁷ Hoare M. A. 2007. 272.

⁸ Hoare M. A. 2013. 51. i 53.

⁹ Tomasevich J. 2010. 548.

da je krajnji prijedlog Memoranduma glasio “da se BiH ustroji kao posebno političko i upravno područje pod ingerencijom Njemačkog Reicha”.¹⁰ Mozaik zanimljivih interpretacija upotpunjuje gledište Georgea Lepre, koji je o Memorandumu od 1. novembra 1942. godine pisao u kategorijama formalnog zahtjeva Hitleru da anektira Bosnu i Hercegovinu i na taj način osigura zaštitu Muslimana od njihovih neprijatelja.¹¹

Ako pođemo od definicije da je autonomija “pravo stanovništva da samostalno rješava stvari unutrašnje uprave, kulture i obrazovanja, obično unutar više upravno-teritorijalne jedinice”,¹² pažljivije čitanje Memoranduma čini problematičnom tvrdnju da je potpisani “Narodni odbor” tražio od Hitlera autonomiju Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Sve što u Memorandumu stoji je zahtjev da se dok rat traje, u okviru hrvatske države, na teritoriji B uspostavi političko-administrativna uprava pod imenom “Župa Bosna”, čijeg bi načelnika imenovao isključivo Hitler. Nakon rata, kad se u Evropi uspostavi “novi poredak”, teritorija B, “naša Bosna”, bila bi uključena pod Hitlerovu zaštitu i bila bi joj data ista samostalnost koju će imati i bosanski susjedi.¹³ U prvom dijelu zahtjeva izvjesno je samo to da bi se u sklopu hrvatske države, po uzoru na Banovinu Hrvatsku u Kraljevini Jugoslaviji, formirala “Župa Bosna” sa upraviteljem kojeg bi odredio Hitler. Nije rečeno da bi ta osoba morala biti iz reda domaćih ljudi, što znači da bi na prostoru “Župe Bosne” mogla biti uspostavljena i njemačka uprava, u čijem radu bi eventualno sudjelovali i Bošnjaci. To je, uostalom, veoma blizu napomeni koja je iznijeta u uvodnom dijelu Memoranduma, gdje doslovno stoji: “Mi smo se nadali i mislili da će naše oblasti, naša Bosna i Hercegovina, biti okupirane od njemačkih oružanih snaga i ostati pod njemačkom vojnom upravom koja će donijeti mir i red, a da će nas, najpošteniji elemenat, nas bosanske i hercegovačke muslimane, pozvati da sarađujemo u upravi”.¹⁴ U ovom duhu bili su i prijedlozi profesora Rudolfa Treua nakon obavljenih razgovora sa viđenijim sarajevskim Bošnjacima samo nekoliko sedmica nakon Memoranduma – po-

¹⁰ Kisić Kolanović N. 2009. 332.

¹¹ Lepre G. 1997. 17.

¹² *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. 2002./2004. 199.

¹³ Dedijer V. i Miletić A. 1990. 261. i 263.

¹⁴ Isto. 251.

boljšati položaj Muslimana preuzimanjem vojne i građanske vlasti od strane njemačke oružane sile, kojoj treba podrediti sve civilne i vojne poslove NDH.¹⁵ Drugi dio zahtjeva zaista podrazumijeva izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH, ali ne i autonomiju, već “samostalnost” unutar Hitlerovog “novog poretka”, s Njemačkom kao zaštitnicom njoj potčinjenih i lojalnih zemalja. Ovim razmatranjem ne želimo negirati da su se izvjesni bošnjački građanski krugovi borili za autonomiju Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, već upozoriti na potrebu većeg opreza pri donošenju zaključaka o stvarnim akterima te borbe, njenom kontekstu, okolnostima, karakteru i sadržaju.

U svojoj recenziji Redžićeve monografije o muslimanskom autonomaštvu i 13. SS diviziji, Fikreta Jelić-Butić je skrenula pažnju na nedostatnost prvorazredne dokumentacije, one koja potiče od glavnih nosilaca muslimanske građanske politike, ali je dodala da je autor s pravom težio nadomjestiti nedostatak te dokumentacije što širim i detaljnijim uvidom u druge dokumente, naročito njemačke.¹⁶ Odsustvo prvorazredne dokumentacije autor, ipak, nije prepoznao kao fundamentalno metodološko ograničenje, pa je svoje kazivanje prožeo mnogim prijepornim i neutemeljenim poopćavanjima i zaključcima, stvarajući predstavu o najširem planu bošnjačkog građanskog usmjerenja ka autonomiji Bosne i Hercegovine u godinama Drugog svjetskog rata, u svrhu čega su, prema njegovim tvrdnjama, planirane i poduzimane brojne aktivnosti vojne, političke i propagandne naravi. Ovaj pristup je došao do izražaja u korištenim terminima i sintagmama: *muslimanski autonomisti*, *muslimanski autonomistički krug* i *muslimanski autonomistički pokret*. Konkretnih imena je malo, ona se u knjizi pojavljuju kao misteriozne ličnosti čiji postupci izazivaju nedoumice, dileme i kritiku – cijelo kazivanje o njima je obavijeno gustom maglom neraščlanjivih utjecaja, nejasnih odnosa i duboke konspiracije. O njima i njihovom autonomističkom djelovanju, u Redžićevoj knjizi, znamo uglavnom samo ono što je navođeno u izvještajima i karakterizacijama ustaša, okupatora i drugih zaraćenih strana koje su ih valorizirale u skladu sa svojim vojno-političkim i ideološkim stremljenjima – jedini govor njih samih o sebi, uz spomenuti Memorandum, čine pojedina obraćanja hafiza Muhameda ef. Pandže i njegovih istomišljenika iz oktobra 1943. godine, sve ostalo su rekonstrukcije koje mogu ali i ne moraju nužno biti tačne i pouzdane.

¹⁵ Redžić E. 1987. 78.

¹⁶ Isto. Izvod iz recenzije dr. Fikrete Jelić-Butić na poledini knjige.

Redžić je smatrao neupitnim da su se Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu borili za autonomiju Bosne i Hercegovine pod protektoratom Trećeg Reicha. “Kada su tražili izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH sa autonomnim položajem pod njemačkim protektoratom, Muslimani su računali sa činjenicom da se NDH nalazi pod stvarnom njemačkom okupacijom, koja bi se u slučaju Bosne i Hercegovine samo protekla na njen politički integritet koji bi dobila njemačkim protektoratom”.¹⁷ Odsustvo konkretnog izvora i nejasni pojmovni odnosi otežavaju pravilno razumijevanje ovog Redžićevog objašnjenja. No, i navodi savremenika, uključujući njemačke vojne zapovjednike, nisu lišeni nejasnoća i nedorečenosti. Operativno odjeljenje 114. lovačke divizije pisalo je u izvještaju za april 1943. godine da je politički cilj Muslimana autonomija Bosne i Hercegovine, ali da neki “izražavaju i želju da budu nemački protektorat”.¹⁸ Nije jasno da li je “nemački protektorat” u navedenom izvoru korišten kao pojam međunarodnog prava ili možda kao metafora koja se odnosi na zaštitu muslimanskog stanovništva od ustaške asimilacije i četničkih nasilja i zlodjela, kako je Redžić tumačio motive koji su stajali iza suštine političkog zahtjeva muslimanskih autonomista. U svakom slučaju stoji činjenica da Nijemcima, barem nekim od njih, muslimanski zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine nije nužno podrazumijevao i njeno stavljanje pod njemački protektorat. Jednako kao što formiranje i djelovanje muslimanskih milicija nije nužno značilo i njihovu povezanost sa autonomističkim stremljenjima.

Muslimanske milicije su u Redžićevim knjigama, ne bez razloga, tretirane kao glavno oruđe autonomističke borbe. Međutim, kada autor piše kako Hadžiefendićeva dobrovoljačka legija, kao i druge jedinice muslimanske milicije, “predstavljaju pojavu koja je nastala kao izraz nepovjerenja u NDH onog segmenta muslimanske građanske politike koja je od početka okupacije zemlje tražila izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sklopa ustaške države, da bi dobila autonomiju pod njemačkim protektoratom”,¹⁹ onda bi historijska nauka bila bogatija za jedan značajan uvid da je autor dotičnu tvrdnju potkrijepio barem jednim izvorom koji političke motive stavlja u prvi plan u odnosu na vojno-

¹⁷ Redžić E. 1998. 323.

¹⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. XII-3. 1978. 246.

¹⁹ Redžić E. 1987. 68-69.

sigurnosni aspekt formiranja dotičnih formacija. Ipak, u svom djelu *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* Redžić je objasnio pojavu zelenog kadra u istočnoj Bosni kao posljedicu muslimanskog dezerterstva i izbjegavanja mobilizacije u domobranstvo, ali je i ovoj vojnoj formaciji pripisao borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine, koja, smatrao je, nije bila njegova unutar-nja ideja vodilja, "već naknadno pozajmljena ideologija".²⁰ Ostalim muslimanskim milicijama, izuzev tzv. Huskine vojske, Redžić se nije podrobnije bavio, pa je ostala nerasvijetljena njihova uloga (ako je uopće postojala) u političkim naporima muslimanskih autonomista.

Bojnik Muhamed-aga Hadžiefendić je zaista bio na meti kritike od strane nekih krugova NDH koji su ga napadali da ga ne vode ideali slobodne hrvatske države već samoljublje i vlastiti interesi.²¹ Izazvao je bijes hrvatskih zvaničnika kada je povezo pronjemački nastrojenog hafiza Muhameda ef. Pandžu i SS-Hauptsturmführera Karla von Kremlera,²² angažiranog u poslovima regrutacije bošnjačkih mladića u 13. SS diviziju, koju su vlasti NDH smatrale prijetnjom opstanku ustaške vlasti na teritoriji Bosne i Hercegovine. Pripadnici Hadžiefendićeve Domobranske dobrovoljačke pukovnije prikazivani su u pojedinim izvještajima hrvatskih vojnih vlasti kao razuzdana pljačkaška banda, kao neodgovorni i nedisciplinirani vojnici koji nikoga ne mogu zaštititi, a Hadžiefendić kao čovjek kojem godi javna čast i društveni značaj.²³ No, u široj javnosti je Hadžiefendić slovio, sugeriraju dostupni izvori, kao herojski branitelj tuzlanske regije koji se bori za vlastiti narod i hrvatsku državu. Njegova dobrovoljačka legija bila je postrojena uz saglasnost Slavka Kvaternika i nadležnog ministarstva, a u septembru 1942. godine od vlasti NDH Hadžiefendić je primio odlikovanje reda krune kralja Zvonimira

²⁰ Redžić E. 1998. 361-362.

²¹ Jahić A. 2009/2010. 48-49.

²² Lepre G. 1997. 28.

²³ Arhiv Tuzlanskog kantona (ATK), Zbirka: RPNOB, sign. 3-OJ66-78. Također vidjeti: ATK, Zbirka: RPNOB sign. 3-OJ64-7. O zlodjelima pojedinih pripadnika Hadžiefendićeve Domobranske dobrovoljačke pukovnije pogledati: ATK, Zbirka: MT, KA, sign. 627-630. Izvještaj o radu dobrovoljačke legije Narodnog ustanka; ATK, Zbirka: MT, KA, sign. 631-634. Izvještaj pravosudnog izvjestitelja Jankijevića zapovjedniku 3. pješačke divizije. Usporediti: Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 36, knj. XIII. Drugi dio – ustaški pokret, 140-158. Svjedočenja srpskih seljaka i radnika o zločinima pripadnika muslimanske legije na području kalesijske općine.

3. stupnja sa mačevima, a muslimanski *Osvit* ga je predstavljao kao čovjeka čijim vojničkim vještinama nema premca, ali i kao lojalnog Hrvata i patriotu.²⁴ Zapovjednik 4. pješачke divizije pukovnik August Gustović, inače član Glavnog stana poglavnika,²⁵ čestitao je 19. februara 1942. godine Hadžiefendiću na "sjajnom uspjehu" razbijanja pobunjeničkog "Gorskog bataljona" kod Turije, uz želju "da u tom pravcu dalje radiš za našu liepu i milu Domovinu".²⁶ Tokom 1942. godine Hadžiefendić je nesporno izrastao u važnu društvenu ličnost na prostoru sjeveroistočne Bosne, no da li je bio spreman kompromitirati svoj status i ugled priključivanjem protuhrvatskoj autonomističkoj akciji, o tome ne raspoložemo nikakvim relevantnim obavijestima.

Nešto jasnija je slika o vođi zelenog kadra Nešetu Topčiću, kojem nisu bila strana oglašavanja u kojim je iznosio vojne i političke ciljeve njegove borbe. U proglasu od 25. decembra 1943. godine, Topčić je objasnio svoju akciju kao narodni ustanak protiv partizana, koje je nazivao rušiteljima i razbojnicima te za koje je tvrdio da će propasti u združenom nastupu zelenog kadra i 13. SS divizije. Pozvao je "svjesne građane" da odmah stupaju u redove I. udarne brigade "Bosanskih planinaca" koja će braniti "naša sela i gradove". Ta brigada će biti "naše najbolje osiguranje protiv pljačkaških bandi ma čije one bile".²⁷ U ovom proglasu nije spominjao NDH i ustaše, ali je spominjao "hrvatska sela", "hrvatske junake" i važnost zelenokadrovskog pokreta i njegove misije "u preporodu hrvatskog naroda, a naročito u Bosni i Hercegovini". U drugom proglasu, naslovljenom *Autonomija*, Topčić je mnogo određeniji u pogledu hrvatske države, ali i napora ka autonomiji Bosne i Hercegovine. Izrazito bor-

²⁴ Sarajevski *Osvit* je u izrazito pozitivnom svijetlu pisao o Hadžiefendiću i njegovim legionarima. "Kako među svojim domobranima tako i među građanskim pučanstvom propovjeda [Hadžiefendić] prvo vjernost Domovini i Poglavniku, hrvatsku ljubav i slogu, darežljivost i dobrotu, te se mora priznati da i kao Hrvat, tako i kao musliman i čovjek zaslužuje svako priznanje." B. A. "Ramazani šerif u Hadžiefendića legiji". *Osvit*. Sarajevo: 11. 10. 1942. 9. Također pogledati: "Svečana priredba Muslimanske čitaonice u Janji". *Osvit*. Sarajevo: 8. 11. 1942. 4; "U stožeru Hadžiefendićeve legije". *Osvit*. Sarajevo: 31. 12. 1942. 6. Nije nevažno istaknuti da je vlasnik i nominalni urednik *Osvita* bio Hasan Hadžiosmanović, pripadnik ustaškog pokreta i političke grupe "muslimana [hrvatskih] nacionalista", koju su predvodili istaknuti pobornici NDH Hakija Hadžić i Adem-aga Mešić. Vidi: Nametak A. 2004. 122.

²⁵ *Tko je tko u NDH*. 1997. 144.

²⁶ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBH), Fond: UNS, sing. 254. 1020.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumenta 1941-1945, bez signature. Proglas Nešeta Topčića. Tuzla, 25. prosinca 1943. Isticanja – izvorna.

beno i autoritativno, Topčić poručuje svojim političkim protivnicima: “Hrvatska država nije ničija prćija. Svi saboteri i šićardžije, sebi ruke! Ne igrajte se sa čašću vriednog naroda! Hrvatska država je djelo Adolfa Hitlera i Poglavnika Dr. Ante Pavelića i ona mora prema tome postojati. Svi oni koji su za autonomiju, ti su protiv nas, ti su protiv države, ali su protiv nas i svi oni, koji makar na koji način hoće, da ponovo makar čime ubace razdor među nas”. Opisujući autonomiste kao tuđinske plaćenike “koje treba progoniti na planinski način”, Topčić je zaključio da nije vrijeme za rasipanje narodne snage te je pozvao “braću i sestre Hrvatice” da se prenu i krenu putem rada i podizanja naroda i domovine, “jer samo u radu leži spas naše zajednice”!²⁸ Premda su hrvatski obavještajni krugovi smatrali da je letak o autonomiji po svoj prilici bio Topčićev taktički potez na koji je mogao biti nagovoren od strane Nijemaca, “u momentu kada od [hrvatske] državne vlade traži punu pomoć i opskrbu”,²⁹ ne čini se opravdanim odbaciti ga kao Topčićev lični manifest o dotičnom pitanju zarad nesigurne pojedinačne procjene koja bitno ne odudara od ocjena u rekonstrukcijama drugih hrvatskih zvaničnika koji su u svakoj izvanustaškoj akciji bošnjačkih prvaka gledali borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine i zavjeru protiv NDH. U dojavi Ustaškoj nadzornoj službi o održanoj zabavi omladine u organizaciji zelenog kadra u Gornjoj Tuzli 9. aprila 1944. godine, informator je naveo da se na zidu prostorije u kojoj je održana zabava nalazila poglavnikova slika, “a sa strane dvije zastavice sa polumjesecom i zvijezdom”. Dodao je kako se “istini za volju” mora reći da je Topčić u svom pozdravnom govoru spomenuo Hrvate muslimane, no, obzirom da nije spominjao poglavnika i ustaški pokret, iznio je kako se moglo zaključiti da je hrvatsko ime spomenuto “samo radi forme”.³⁰

Ustaške vlasti su vrlo brzo po osnutku NDH bile opterećene političkim raspoloženjem bošnjačkih elita za koje su vjerovale da im je glavni cilj – autonomija Bosne i Hercegovine. Podlogu ovakvom stavu činila je aprilska akcija sarajevskih bošnjačkih i srpskih prvaka koji su nastojali osigurati uspostavu njemačkog protektorata nad Bosnom i Hercegovinom, ali i pismo “četredesetorice intelektualaca” od 19. aprila 1941. u kojem se od reisul-uleme Fehima ef. Spahe tražilo da se založi da Hitler prizna autonomiju Bosne s Muslima-

²⁸ ATK, Zbirka: RPNOB, sign. OJ72a-14.

²⁹ Citirano prema: Kisić Kolanović N. 2009. 356.

³⁰ ATK, Zbirka: UNS, sign. 5882/64.

nom na čelu.³¹ U jesen 1941. godine vlasti NDH uznemiravala je pojava muslimanskih rezolucija, ali i agitacija uperena protiv hrvatskog državnog poretka. Izvori govore da su se mnogo prije kontroverznog odlaska u Rim mostarskih prvaka, koje su vlasti NDH nazivale delegacijom “Akcionog odbora u Mostaru za autonomiju Bosne i Hercegovine”, pojavili glasovi u prilog neke vrste italijanskog protektorata nad Bosnom i Hercegovinom, što je tumačeno kao jedini način izbjavljenja iz krvavog haosa u koji su njene stanovnike gurnuli ustaše. “Stresimo jaram nebraće hrvatskih frankovaca i bezbožnih ustaša”, poručuju u letku *Braći muslimanima* “prijatelji naroda”: “(...) poklonimo se svi velikoj i moćnoj Italiji [i] tražimo neka nas uzme u svoju moćnu zaštitu”. Zadrževajući “da nas Italija oslobodi ispod ovakve razbojničke ustaške države” bio je obrazložen tvrdnjom da je “prijateljska i moćna Italijanska nacija” uvijek bila “nositeljica civilizacije” te da umije da povрати “ovoj napaćenoj zemlji mir, red i sigurnost”.³² U dopisu Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 14. novembra 1941. godine navedeno je da je letak rasturan u Goraždu, a da se po stilu

³¹ Istorijski arhiv Sarajevo (IAS), Zbirka: FS, kut. 3, sign. SF-701. Opširnije o aprilskoj akciji i pismu pogledati: Jahić A. 2009/2010. 43-44. Također vidjeti: Hasanbegović Z. 2012. 736-742.

³² ABH, Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumentacija 1941, sign. 72/9960. Braćo muslimani. O odnosu Bošnjaka prema Italijanima i italijanskoj okupacionoj vojsci, prvobitnim nadanjima u njihovu konstruktivnu ulogu i kasnijem razočarenju, usporediti u: Bošnjački institut, Sarajevo (BIS), *Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, 124. Pismo Muslimana Konzulatu Kraljevine Italije. Mostar, 10. 9. 1942. U maju 1943. godine Velika župa Hum u Mostaru pisala je državnim vlastima NDH o namjeri mostarskih prvaka Saliha H. Efice, hafiza Omera ef. Džabića, Ibrahima Fejića, Osmana Šehića i Ejuba Kabila da upute apel velikom palestinskom muftiji Emini El-Husejniju, s molbom da se zauzme kod italijanske kraljevske vlade da se zaustave hapšenja muslimanskih civila, tobožnjih komunista, a na osnovu denuncijacija četnika, koji, kako se navodi, muče uhapšena lica prisiljavajući ih na kriva priznanja temeljem kojih slijede nova zatvaranja od strane italijanskih vojnih vlasti u Hercegovini. El-Husejni je trebao intervenirati da se puste na slobodu sve osobe čija se krivica ne može dokazati a četnicima zabrani vršenje bilo kakve funkcije upravno-policijskog karaktera. Vidi: HDA, Fond: PR NDH, sign. HR-HDA-212, Tajna izvješća 1941.-1945, b.b. 1943. Također pogledati: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. IV-13. 1955. 728-729. Sarajevski prvak Uzeir-aga Hadžihasanović je rekao El-Husejniju, na povjerljivom ručku kojeg je priredio u njegovu čast, za vrijeme njegove posjete Sarajevu početkom aprila 1943. godine: “Vi ste Duceu podarili mač Islama, da nas s njim iskorijeni.” Mač islama u Mussolinijevim rukama je značio da se muslimani stavljaju pod zaštitu fašističke Italije. Prema njemačkim obavještajnim izvorima, Hadžihasanović je smatrao da je italijanska politika u Bosni i Hercegovini, umjesto da ih štiti, “najveća opasnost i neprijatelj za muslimane.” HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 80.

i sadržaju može zaključiti da ga je pisao neko od muslimana “koji se nalaze pod okupacijom Talijanskih vlasti i koji je simpatizer ili agent istih”.³³ Brojni izvještaji o raspoloženju stanovništva u prvoj godini NDH pomogli su stvaranju široko rasprostranjene predstave među ustaškim zvaničnicima o bošnjačkim prvacima kao latentnim protivnicima ustaške države i nepokolebljivim pobornicima autonomije, koja je najčešće isticana kao motiv i pozadina raznorodnih izraza nezadovoljstva i kritike postojećeg stanja u državi. Krilno oružničko zapovjedništvo Banja Luka u martu 1942. godine pisalo je o muslimanima kao “najizrazitijim Bosancima” koji politički teže za autonomijom, barem za pokrajinskom upravom, “koja će se poklapati sa granicama zemlje”. To su oni bili za vrijeme turske vlade, kada su bili nosioci vlasti na području Bosne i Hercegovine, “pa odatle i imadu stanovitu političku vještinu”.³⁴ O kojoj i kakvoj autonomiji je riječ, s obzirom na prisutne okupacione sisteme, nema pobližeg objašnjenja. Autonomija je vrlo često spominjana kao oruđe diskreditacije pojedinaca i društvenih grupa čije ponašanje i postupci nisu odgovarali političkim i nacionalnim interesima nosilaca ustaške vlasti u NDH.

Ovaj kontekst nipošto ne bi smio biti zanemaren kada se sudi o ličnostima i grupama koje su ustaški zvaničnici i proustaški krugovi, osnovano ili ne, nazivali autonomistima i dovodili u vezu sa autonomističkim djelovanjem. Za primjer uzet ćemo kontroverznog bijeljinskog gradonačelnika i ustaškog logornika Murat-bega Pašića. Zapovjednik 5. bojne Vojne krajine Krsto Prpić opisao je zapovjedniku 6. pješačke pukovnije Murat-bega Pašića kao politički destruktivnog pojedinca koji je po osnutku hrvatske države radio na uspostavi autonomije Bosne i Hercegovine, bio među onima koji su uz njemačku pomoć razoružali “sve hrvatske jedinice, koje su došle u Bijelinu”, da bi potom postao ustaški logornik “i kao takav učinio mnogo bezakonja proganjajuć i ubijajuć grko-istočnjake”, što je dovelo do skoro općeg ustanka pravoslavnog življa u

³³ ABH, Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumentacija 1941, sign. 72/9960. Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije br. 833 Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu J. S. Zagreb. Pronađeni letak. Kao lice koji bi moglo stajati iza pisanja i rasturanja letka naveden je upravnik Poljoprivredne škole u Goraždu Meho Fazlagić, što je potkrijepljeno, pored ostalog, navodom da je Fazlagić 22. oktobra 1941. godine opažen u Goraždu “da se vozi na jednom motor biciklu sa jednim Talijanskim vojnikom, kojim je isti upravljao.”

³⁴ ABH, Zbirka: NOR, Neprijateljska dokumentacija 1941. Kompilacija izvještaja Zapovjedništva 3. hrvatske oružničke pukovnije, organa vlasti i uprave na prostoru Banje Luke i Bosanske krajine, 14.

bijeljinskom kraju.³⁵ Kasnije je iz “bojazni pred ustankom grko-istočnjaka” inicirao potpisivanje bijeljinske rezolucije, ne vjerujući u opstanak hrvatskog domobranstva na području bijeljinskog kotara, nakon čega se ponovo snašao i postao doglasnik velikog župana. S jedne strane, Prpićev navod o Pašićevom djelovanju u prvim danima NDH ima oslonac u dijelu izvještaja Kotarske oblasti u Bijeljini od 1. maja 1941. prema kojem, sve do 29. aprila 1941. godine, kada je u Bijeljini stigao prvi odred hrvatske vojske od 200 vojnika, “vladala je ovdje potpuna neizvjesnost glede pripadnosti bijeljinskog kotara”. Moguće je da je Pašić iskoristio postojeći interregnum tražeći od njemačkih vojnih vlasti autonomiju Bosne i Hercegovine. Međutim, u istom izvještaju stoji kako je dolazak hrvatske vojske ulio nove nade kod deprimiranog stanovništva. “Osim Hrvata katolika hrvatske su vojnike srdačno pozdravili i Hrvati muslimanske vjere. Također jedan dobar dio pravoslavnog stanovništva”.³⁶ Uz navedeno, Prpićeve tvrdnje, uključujući pitanje autonomije, gube na vjerodostojnosti ako se pođe od činjenice da se Pašić lično zamjerio Prpiću time što se u avgustu 1941. godine oglušio o Prpićevo naređenje da se svo naoružanje u posjedu naroda bijeljinskog kotara preda kotarskom predstojniku, osim desetak pušaka koje bi ostale kod ustaša,³⁷ što se svakako mora imati u vidu prilikom ocjene i korištenja Prpićevih navoda o Pašiću.³⁸

³⁵ ATK, Zbirka: RPNOB, sign. 3-OJ66-51.

³⁶ Citirano prema: Hamzić A. II. 2009. 137.

³⁷ ATK, Zbirka: RPNOB, sign. 3-OJ64-12.

³⁸ Pašić je, nesumnjivo, bio veoma kritičan prema ustaškom režimu i učincima njegove politike u Bosni i Hercegovini. Povodom ubistva jednog muslimanskog seljaka od strane domobrana, u aprilu 1943. godine, Pašić je organizirao demonstracije pred džamijom u Bijeljini, te je tom prilikom izjavio da su Hrvati zavadili Muslimane sa Srbima, ali da je Drina njihova – muslimanska – i uvijek će ostati, ”a za Bosnu i Hercegovinu će se boriti samo Muslimani pod zaštitom njemačke vojske”. u: Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBH), Fond: UNS, sign. 1256. O Pašiću dodatno pogledati: Hoare M. A. 2013. 44-45. Ova izjava je data u vremenu prisutnih nadanja da bi se uspostavljanje 13. SS divizije mogla ostvariti autonomija Bosne i Hercegovine. Premda se u izjavi autonomija izravno ne spominje, Pašić je, vrlo vjerovatno, u dotičnom vremenu blagonaklono gledao na svako rješenje koje bi odvojilo Bosnu i Hercegovinu od ustaškog režima Nezavisne Države Hrvatske. Prema njemačkim izvorima, od nastanka NDH Murat-beg Pašić je bio jedina stvarna vlast u Bijeljini, zajedno sa njegovom klikom, koju su činili njegovi rođaci i prijatelji, uključujući Rifat-bega Zulfikarpašića, bivšeg jeftićevca Muhamed-bega Preljubovića, zapovjednika muslimanske legije u Bijeljini Nedim-bega Šahinpašića i ustaškog logornika Nikolu Krezića. ”Oni štite sve pripadnike porodica onih koji se nalaze kod partizana, ukoliko nisu pravoslavci, pa i ove ako imaju novaca.

Jednako tako valja biti oprezan kada je riječ o navodima kotarskog domobranskog izvjestitelja u Maglaju o bivšem narodnom zastupniku Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) Osmanu Muradbašiću. On je u izvještaju od 16. juna 1944. godine opisao Muradbašića kao osobu koja diktira političku orijentaciju muslimana u maglajskom kotaru na liniji razgradnje hrvatske države, u svrhu čega “odgovara pričuvnike muslimane da ne idu u hrvatsku vojsku već da se organiziraju u razne milicije i zelene kadere”. Prema izvjestitelju, Muradbašić propovijeda mržnju prema Hrvatima i Njemačkoj, a naročito prema ustašama i poglavniku. “On tvrdi kod muslimana da Hrvatska neće postojati a da će Bosna biti autonomna i da će u njoj gospodariti samo muslimani, ako pobjede partizani”. Nagovara muslimane da se što više naoružavaju “i da je bolje živjeti sa Srbima nego li sa Hrvatima, jer da su Srbi srodniji muslimanima od Hrvata katolika budući da su duže vremena zajedno živjeli”.³⁹ Pored toga što nije jasno kako bi muslimani mogli gospodariti autonomnom Bosnom ne učestvujući u borbi partizana, koji su, pritom, zagovarali ravnopravnost naroda, za razumijevanje navedenih tvrdnji važno je naglasiti i činjenicu da ih je pisao katolik koji se osjećao usamljeno u sredini kojom su, kako je tvrdio, dominirali muslimani i pravoslavni i kojem je prijetilo da bude zamijenjen bivšim kotarskim domobranskim izvjestiteljom stožernim narednikom Sadi-
kom Čibukčićem, na čemu je insistirala muslimanska elita Maglaja na čelu sa Muradbašićem.⁴⁰

I u drugim izvorima su obavijesti o autonomističkim težnjama usko povezane sa tekućim političko-nacionalnim suprotnostima, uslijed čega čitalac ostaje uskraćen za konkretne informacije o autonomistima, njihovim međusobnim odnosima i aktivnostima na afirmaciji autonomističke ideje. U tom svijetlu se pojavljuju tvrdnje polemičara koji se skrivao iza potpisa “Mujezin”,

Uhapšeni Radić Rade iz Patkovače dao je Pašiću Muradbegu, Dajidžiću Edhemu, sreskom načelniku u Bijeljini, i pristavu Saviću, političkom referentu, mnogo žita i novaca, pa je bio pušten iz zatvora”. HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 28. Pregled lica dužnostnika NDH, 46. Spretni i utjecajni Pašić bio je, nesporno, smetnja konsolidaciji ustaškog režima na prostoru bijeljinskog kotara.

³⁹ Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB), Zbirka: ZRDA, sign. A-812/B.

⁴⁰ Čibukčić je u izvještaju opisan kao “njihov čovjek”, koji bi nastavio sabotirati hrvatske oružane snage i štititi muslimane od odlaska u hrvatsku vojsku. “Kada bi im uspjelo [iz Der-vente] povratiti u Maglaj st[ožernog] narednika Čibukčić Sadika”, pisao je maglajski izvjestitelj Domobranskom popunidbenom zapovjedništvu u Travniku, “onda bi Maglaj postao prava pravcata mala Ankara.” GHB, Zbirka: ZRDA, sign. A-812/B.

a koji je napadao sva vojno-politička usmjerenja koja nisu bila na liniji ustaških i osovinskih ciljeva. "Mujezin" je zastupao mišljenje da je ideja autonomije Bosne i Hercegovine uperena protiv interesa muslimana jer su se na čelo pokreta za njeno ostvarenje nametnuli ljudi "koji su se prije ovoga rata jasno isticali kao srpski nacionalisti". Ovi ljudi su se uvukli, ističe "Mujezin", i u odbor "Narodnog spasa", koji je osnovan "sa uzvišenom svrhom da prikuplja sredstva i pomaže postradalu muslimansku braću". "Mujezin", umotano i ironično, navodi i konkretna imena: bivšeg radikalnog pristašu i gajretovca Suljagu Salihagića te ljotićevca dr. Jusufa Tanovića. Dodaje da se propaganda za autonomiju širi u muslimanskim redovima na najrazličitije načine, u čemu učestvuju i Srbi, naročito Srbijanci, zašto i s kakvim ciljom, "nije potrebno uopće isticati, jer je svakome jasno". Srpsko zalaganje za autonomiju "Mujezin", manirom prvaka nekadašnje Muslimanske napredne stranke (MNS), uspoređuje s politikom bosanskohercegovačkih Srba za vrijeme Austro-Ugarske. "Slično tako su Srbi do aneksije Bosne i Hercegovine bratimili se sa muslimanima i tobož radili na uspostavu sultanovog suvereniteta nad Bosnom, da istisnu Austriju iz Bosne, ali ne da Bosnu spase za sultana nego za Petra Karađorđevića. A mi smo tada bili ćoravi kod očiju".⁴¹ O Salihagićevoj i Tanovićevoj ulozi u političkim kretanjima u Drugom svjetskom ratu, nažalost, ne raspoložemo dostatnim podacima koji bi potkrijepili tvrdnje koje "Mujezin" iznosi. Zahvaljujući tvrdnji njemačkog konzula u Sarajevu dr. Huga Gördesa, Salihagić je doveden u vezu sa Memorandumom "Narodnog odbora" od 1. novembra 1942. godine kao jedan od trojice autora, premda se o Salihagićevom odnosu s drugom dvojicom koje njemački konzul spominje, prvakom bivše JMO Uzeir-agom Hadžihasanovićem i sarajevskim gradonačelnikom Mustafom Softićem, ništa određenije ne može reći. No, u jednom pismu dr. Ismeta Popovca Draži Mihailoviću iz novembra 1942. navodi se kako je Popovčeva pročetnička grupa uspjela uspostaviti vezu s Banjom Lukom upravo preko bivšeg narodnog zastupnika Suljage Salihagića, od kojeg je dobila saznanja o stanju i prilikama u Banjoj Luci i Bosanskoj krajini. "Tamo je stanje relativno zadovoljavajuće", piše optimistično Popovac, "a ja vjerujem da će se mnogo bolje popraviti poslije njegovog [Salihagićevog] povratka u Banja Luku kuda je već otputovao i gdje će nastaviti rad po našim instrukcijama".⁴² Prema mišljenju Marka Attile

⁴¹ GHB, Zbirka: ZRDA, sign. A-810/B-3. Prijepis "Mujezinove" poruke, 440.

⁴² Dedijer V. i Miletić A. 1990. 238.

Hoarea, Popovac je u Salihagiću vidio logičan izbor za organizatora muslimanskih četničkih formacija u Bosanskoj krajini. Mogućnost kolaboracije između pročetničkog Popovca i pronjemačkog Salihagića “ukazuje do kojeg stepena je solidarnost među članovima muslimanske elite nadvladala razlike u političkoj orijentaciji”.⁴³ Ostaje, međutim, nejasno, ako prihvatimo kao vjerodostojna dostupna svjedočenja o Salihagiću, na koji način je znameniti banjalučki inženjer i političar dovodio u sklad svoj angažman za Muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju (MNVO) i borbu za restauraciju Jugoslavije na velikosrpskim osnovama sa zalaganjem za osamostaljenje Bosne i Hercegovine pod zaštitom Njemačke, s dominacijom Bošnjaka muslimana, koji, prema slovu Memoranduma, nisu ni slavenskog, a kamoli srpskog porijekla (što je Salihagić zastupao i za Austro-Ugarske i za Kraljevine Jugoslavije), već su germansko pleme koje se sa evropskog sjevera još u trećem stoljeću spustilo na Balkan.

Stvar postaje još složenijom ako se ima u vidu podatak da je Salihagić bio dio razgranate njemačke obavještajne mreže na području Banje Luke.⁴⁴ To bi moglo baciti neko svjetlo na činjenicu da je njegovo ime dovedeno u vezu s nastankom Memoranduma koji je prethodio ustrojavanju 13. SS divizije, bez obzira ko bio njegov stvarni autor. Svojom političko-nacionalnom prošlošću, ulogom koju je imao u sastavljenju banjalučke rezolucije te oslanjanjem na pojedine njemačke zvaničnike, Salihagić je bio na meti kritičara iz redova ustaškog pokreta, naročito kad se nad poretom NDH nadvila prijetnja uspostave autonomne Bosne i Hercegovine temeljem ustroja 13. SS divizije. U memorandumu hrvatskih zvaničnika od 10. juna 1943. godine, po predmetu miješanja njemačkih obavještajnih i policijskih krugova u poslove vlasti NDH, Salihagić je spomenut kao “anacionalni elemenat i panislamista”, na kojeg se oslanjao pri svom radu kod stvaranja 13. SS divizije Karl von Kremler. Pored toga, teretilo ga se da je održavao dobre veze sa “engleskim plaćenikom” u Ženevi Emirom Šekibom Arslanom.⁴⁵ Salihagić je, prema njemačkim izvorima, bio u kontaktu i s profesorom Salihom Hadžialićem, koji se iz Beča i Berlina zalagao za prava bosanskohercegovačkih muslimana, ali se iz tih izvora ne vidi

⁴³ Hoare M. A. 2013. 49.

⁴⁴ *Nemačka obavještajna služba*. V. 1958. 242.

⁴⁵ HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 169. Usporediti: Odić S. i Komarica S. 1977. 258-260.

kakva konkretna stajališta je čuveni banjalučki inženjer i političar zauzimao prema različitim pitanjima ratne drame na prostoru Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.⁴⁶

Rasprostranjeno prihvatanje Gördesove tvrdnje o Hadžihasanoviću, Softiću i Salihagiću kao autorima Memoranduma bacilo je u drugi plan izjavu Bošnjacima naklonjenog SS-Hauptsturmführera Karla von Kremlera da je autor Memoranduma bio hafiz Muhamed ef. Pandža.⁴⁷ Kremlerovu izjavu ne treba zanemariti pogotovo ako se ima u vidu da je prvi zahtjev u Memorandumu bio podudaran s glavnim ciljem Pandžinog obraćanja Paveliću i Nijemcima – proširenje područja djelovanja muslimanske legije bojnika Hadžiefendića. Za ilustraciju mogućnosti i ograničenja kada je u pitanju naučno sagledavanje ideje autonomije Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu ličnost hafiza Pandže je naročito korisna i značajna, tim prije što je Pandža od svih bošnjačkih prvaka bio najeksplicitniji u svojim stavovima u pogledu autonomije i drugih aktualnih pitanja ratne stvarnosti Bosne i Hercegovine. Možda upravo evolucija ideja i raznolikosti u Pandžinim izjavama od 1942. do 1944. godine najbolje svjedoče o odsustvu čvrstih programskih usmjerenja bošnjačke elite kada je autonomija u pitanju te uslovljenosti bošnjačkih stremljenja postojećim vojno-političkim odnosima kao i procjenama njihovog mogućeg razvoja. Pandžino poimanje autonomije Bosne i Hercegovine je variralo od njenog izdvajanja iz državnog sklopa NDH uz pomoć Trećeg Reicha i 13. SS divizije, preko zasebne vlastite uprave do svršetka rata, do autonomne Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenske federativne države ili balkanske unije, dok su njegovi političko-nacionalni pogledi prošli ciklični put od prvobitne podrške NDH, preko izrazitog neprijateljstva prema ustašama, hrvatskom nacionalizmu i klerikalizmu, do oportunističkog mirenja s NDH i

⁴⁶ HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 69.

⁴⁷ National Archives and Record Administration (NARA), T-311, roll 189, fr. 263. Kremlerova tvrdnja bila je dio izjave Drugoj oklopnoj armiji, vjerovatno s početka januara 1944. godine, o Pandži kao osobi koja je prijateljski nastrojena prema Nijemcima, a povodom sumnji koje su obuzimale više njemačke vojne zvaničnike da je Pandža nakon napuštanja partizana, koji su ga zarobili u novembru 1943. godine, ostao pod komunističkim utjecajem. Ističući kako dobro poznaje Pandžu, Kremler je ocijenio prisutne sumnje neutemeljenim, dodajući da je Pandža mnogo doprinio izgradnji SS divizije, ali je tim svojim trudom stvorio sebi u ustašama neprijatelje. Da bi izbjegao progon ustaša, objašnjava Kremler, Pandža je pobjegao u šumu, gdje je započeo borbu protiv ustaša, ali potpuno izvan komunističkih težnji.

izjava da hrvatska nacionalna ideja treba biti lišena svih vjerskih i klerikalnih primjesa. Pritom valja imati u vidu da su njegove kasnije izjave, vrlo vjerovatno, odražavale i strahove čovjeka koji se našao u zatočeništvu, prvo od strane partizana, a zatim i ustaša, protiv kojih je u različitim formama bila usmjerena njegova djelatnost i retorika.⁴⁸

Spomenutom memorandumu hrvatskih zvaničnika, u kojem je negativno opisano djelovanje Suljage Salihagića, korespondirale su dojave lokalnih posmatrača u kojim je snažno kontrastirana lojalnost pobornika ustaške Hrvatske Trećem Reichu i samovolja pojedinih pripadnika Gestapoa i njemačke policije koji su se na prostoru "srednje Hrvatske" ponašali kao stvarna vlast koja je saradivala sa "sumnjivim elementima" nauštrb ustaša i hrvatskih nacionalista. U jednom nepotpisanom izvještaju o prilikama u Banjoj Luci navedeno je kako su tokom proljeća 1943. neprijatelji NDH, "a i Njemačke", postali vrlo aktivni, rade punom parom, "i to upravo na vrlo satanski način". Oni nastoje kod hrvatskog naroda ubiti svaku ljubav prema Nijemcima. Gestapo u Banjoj Luci pomaže neprijatelje "i Hrvatstva i Njemstva", i to za vrlo mizerne usluge. Šef banjalučkog Gestapoa odlazi na večere "kod raznih obskurnih tipova", poput novopečenog bogataša Ejuba Huseinbegovića, "i obećaje im autonomiju Bosne". U izvještaju se ističe kako "protuhrvatski i protunjemački elementi", uz pomoć Gestapoa, vrijeđaju dostojanstvo njemačkog naroda i hoće da otjeraju u šumu upravo one Hrvate koji su svoju sudbinu i budućnost vezali uz njemački narod. "Njemačke vlasti u Banjoj Luci luče Hrvatsku na dvoje: Hrvatsku sjeverno od rijeke Save i Hrvatsku južno od rijeke Save. Ovu potonju i ne smatraju sastavnim dielom N.D.H."⁴⁹ Jedan drugi izvještaj potcrtava zabrinutost pobornika ustaškog režima njemačkim aktivnostima na polju afirmacije "bosanstva", kao motivacijske i identitetske podloge tekuće regrutacije u SS diviziju, u koju su pozivani i bosanskohercegovački Srbi. Navodi se kako, uprkos tome što je zakonima u NDH ukinuta ćirilica, zapovjedništvo SS trupa na prostoru Banje Luke izdaje proglase na ćirilici, umjesto hrvatske države spominje se "bosanska domovina", a hrvatsko pučanstvo Bosne, kojeg ima više od dvije trećine, naziva se "Bošnjacima", ponavljajući zabludu iz austrijskog vremena kada se stvarala

⁴⁸ O djelovanju hafiza Muhameda ef. Pandže u Drugom svjetskom ratu opširnije pogledati: Redžić E. 1987. 139-143; Jahić A. 2009/2010. 49-50; Jahić A. 2012. 66-85; Jahić A. 2013. 125-127; Hoare M. A. 2013. 150-153.

⁴⁹ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 636 (184).

“bosanska narodnost”. Ovo je provokacija, zaključuje se, za sve Hrvate, ma gdje oni bili i kojoj god političkoj orijentaciji pripadali. Da bi učvrstili dobre odnose sa Nijemcima, autor izvještaja objašnjava, razni protuhrvatski elementi, uključujući četničke prvake, osiguravaju njemačkim časnicima zadovoljavanje njihovih tjelesnih požuda, kojim ovi daju maha, što utiče na njihove postupke i način kako se odnose prema žiteljima banjalučkog kraja.⁵⁰

Vlasti NDH i ustaški obavještajni krugovi gledali su u ideji autonomije oruđe razgradnje hrvatske države na prostoru Bosne i Hercegovine, pa su pažljivo pratili i analizirali različita kretanja među Bošnjacima kojim bi se mogao dati autonomistički predznak, no bez znakova spremnosti da se suoče sa stvarnim razlozima koji su stajali iza zagovora autonomije. Dojavitelji su slali Ustaškoj nadzornoj službi (UNS) podatke o zagovornicima autonomije, često marginalnim pojedincima u ukupnosti javnog i političkog života Bošnjaka, s akcentom na njihovu “protudržavnu djelatnost”, ali bez obavijesti o konkretnim idejama i metodama borbe. No, u kasnijoj fazi rata u ustaškoj percepciji autonomije pojavila se tendencija (podudarna “Mujezinovim” interpretacijama) da se njen zagovor povezuje s pojačanom četničkom propagandom, što je značilo da se na Bošnjake, uz odgovarajući politički pristup, još uvijek moglo računati u smislu njihove podrške ustaškom režimu. U osvrtu na Promemoriju nezadovoljnih muslimanskih prvaka predatu predsjedniku Vlade NDH dr. Nikoli Mandiću, a po održanom sastanku u zgradi Velike župe Vrhbosna u Sarajevu 28. i 29. aprila 1944. godine, sarajevski dojavitelj UNS-e opisao je pristajanje uz autonomiju Bosne i Hercegovine kao jedan od “najvećih atentata sa strane tih [protuustaški nastrojenih] muslimana na suverenitet i jedinstvo Nezavisne Države Hrvatske”, kontrastirajući nepouzdanu muslimansku inteligenciju i obični narod u kojem je, tvrdi dojavitelj, ustaški pokret u Bosni i Hercegovini 1941. godine dobio “najgorljivijeg pobornika”.⁵¹ Autonomistička djelatnost, dodaje se, inspirirana je “u glavnom sa strane četnika, a i Talijana, koji su čak pozvali jednu grupu muslimana u Rim, gdje su navodno trebali zatražiti aneksiju Bosne i Hercegovine od bivše carevine Italije”. Dojavitelj je vidio rješenje problema u brzem imenovanju većeg broja muslimana na odgovorna mjesta u državnoj upravi. “Uvlačenjem velikog broja muslimana u državnu upravu paraliziralo bi se promičbu za autonomiju Bosne i Hercegovine

⁵⁰ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 646 (207).

⁵¹ HDA, Zbirka: ZIG NDH, sign. HR-HDA-1549, kut. 1, I-6, 89-90. Datum: 31. 5. 1944.

u državi, pa čak i onu izvan države, koja je, neka bude spomenuto, mnogo jača od one prve”. Također, potpisom Ustava Islamske vjerske zajednice te davanjem vjersko-prosvjetne autonomije muslimanima “u smislu želja muslimanskog svećenstva” osigurala bi se podrška cijele muslimanske uleme Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, jer je poznato koliki ugled i utjecaj ulema ima “na duboko religiozne muslimane”. Na ovaj način, zaključuje dojavitelj, likvidirao bi se konačno jednom zauvijek problem autonomije Bosne i Hercegovine.⁵²

U njemačkim izvorima ideja autonomije Bosne i Hercegovine je često spominjana, posebno u kontekstu ustrojavanja i djelovanja 13. SS divizije, ali se u njima, kako korišteni izvori sugeriraju, uglavnom nije prelazio opći plan ocjena o političkom raspoloženju Bošnjaka. Operativno odjeljenje 114. lovačke divizije u izvještaju o vojno-političkoj situaciji na prostoru Banije i Bosanske krajine za maj 1943. godine pisalo je kako je cilj Muslimana “i dalje” uspostavljanje izvjesne samostalnosti Bosne pod njemačkim utjecajem i rukovodstvom.⁵³ Ne precizira se ni pitanje protektorata ni odnosa prema NDH. Tromjesečni izvještaj Upravnog štaba Zapovjedništva 15. brdskog armijskog korpusa od 1. oktobra 1943. godine, o vojno-političkoj i privrednoj situaciji na teritoriji NDH, ističe da se Muslimani ni na koji način ne zalažu za hrvatsku državu, jer im nije ostvarila njihove nade u pogledu agrarne reforme, a oni moraju i dalje služiti “kao gromobran u sukobima Srba i Hrvata”.⁵⁴ Zato krugovi muslimanskih intelektualaca žele ili nezavisnu državu Bosnu i Hercego-

⁵² HDA, Zbirka: ZIG NDH, sign. HR-HDA-1549, kut. 1, I-6, 95. U jednom ranijem izvještaju isti dojavitelj (“BH”), koji je dijelio stajališta grupe “muslimana [hrvatskih] nacionalista” okupljenih oko Hakije Hadžića, iznio je isto pojednostavljeno gledište po kojem bi davanjem vjerske autonomije muslimanima, temeljem stavljanja potpisa na Ustav Islamske vjerske zajednice, bilo skinuto s dnevnog reda pitanje političke autonomije, “a svi bi se problematični muslimani bacili odmah na rješavanje sijaset sitnica, koje su u vezi s tim ustavom, te bi ih se na taj način odbilo od eventualne političko-autonomaške djelatnosti”. HDA, Zbirka: ZIG NDH, sign. HR-HDA-1549, kut. 1, I-6, 74. Datum: 6. 5. 1944. Opširnije o problematici Ustava Islamske vjerske zajednice u NDH pogledati: Hasanbegović Z. 2011. 75-90.

⁵³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. XII-3. 1978. 331.

⁵⁴ Isto. 586. O pitanju agrarne reforme u Bosni i Hercegovini za vrijeme NDH vidjeti: Kamberović H. 2011. 72-83. Za dodatne uvide pogledati: IAS, Zbirka: ZV, kut. 3, sign. ZV-111, ZV-112, ZV-113, ZV-114, ZV-115, ZV-116, ZV-117, ZV-118 i ZV-119. Također pogledati: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu – Zbornik dokumenata*. I. 1993. 369-371.

vinu, u kojoj bi “odgovarajuće narodnosti” držale teritorijalnu upravu, a Muslimani bi u odgovarajućem procentu učestvovali u vladi i ne bi kao do sada zavisili od samovolje vlade u Zagrebu, ili žele protektorat pod čijom bi vojnom upravom imali odgovarajuće mogućnosti za razvoj i djelatnosti. Ni u ovom izvještaju autonomija nije eksplicitno povezana sa protektoratom, a s druge strane se spominje državna nezavisnost, podudarno konceptu iz Memoranduma od 1. novembra 1942. godine. Jedan drugi dokument, nastao nekoliko dana poslije spomenutog tromjesečnog izvještaja, donosi drukčije navode o pitanju autonomije. Tretirajući mogućnost uključivanja muslimana u “hrvatski wehrmacht”, nepoznati analitičar navodi kako među muslimanima postoji “izraženo mišljenje” da Bosna treba imati autonomiju, ili barem neku vrstu političke samostalnosti u okvirima hrvatske države. Izostaje konkretizacija u smislu karaktera i načina uspostave autonomije te glavnih zagovornika navedenih koncepcija. Autor, međutim, potcrtava kako se iz čitavog historijskog razvoja Bosne vidi da ona ne pripada ni Srbima ni Hrvatima. Bosna ima, imajući u vidu njen etnički, kulturološki i religijski razvoj, opravdanje za određeno samoopredjeljenje. Međutim, ona je premala da bi se od nje moglo stvoriti jedno samostalno područje. Premda, kako autor ističe, u postojećem vremenu niko u Bosni ne vjeruje u mogućnost sređivanja stanja, on je ipak uvjeren da još nije kasno da se bosanske prilike dovedu u red, “kada bi u području Bosne i Hercegovine bila formirana određena samostalna uprava u okviru hrvatske države. U ovom slučaju bi bilo moguće pridobiti i dobar dio pravoslavaca, jer su i muslimani danas skloni tome da sa pravoslavnim Srbima ostvare kontakt”. Bosanski osjećaj čitavog stanovništva je i danas još toliko ukorijenjen i velik, da postoji nada za sređivanje prilika u ovom smislu.⁵⁵ I ovaj i drugi izvještaji ukazuju da su njemački vojni zvaničnici bili na stanovištu da bosanskohercegovački muslimani nisu Hrvati i da u Bosni i Hercegovini postoji snažna podrška ideji autonomije.

Nade u pogledu njenog ostvarenja posebno su porasle u vremenu regrutacije za 13. SS diviziju, što nije moglo promaknuti njemačkim posmatračima. “Vodeći muslimani su izjavili, pošto oni žele i nadaju se autonomiji Bosne, da su se formiranjem muslimanske divizije znatno približili tom cilju”. Istovremeno, upozorava njemački izvor, vjerovatno je da će se “suprotnosti između mu-

⁵⁵ NARA, T315, roll 2155, fr. 114-122. O ovoj analizi pogledati: Bokun E. 2013. 115-122.

slimana i Hrvata formiranjem divizije znatno pooštriti”.⁵⁶ Ipak, važan poticaj autonomističkoj retorici, u motivacijske svrhe, dolazio je iz njemačkih vojnih i obavještajnih krugova. Hafiz Muhamed ef. Pandža je tvrdio da je Muslimanima poručivano da će 13. SS divizija omogućiti isključenje Bosne i Hercegovine iz NDH i stvaranje autonomne Bosne i Hercegovine koja bi se uključila u novi poredak Njemačke.⁵⁷ Njemački opunomoćeni general u NDH Edmund Glaise von Horstenau je pisao kako je angažman Herberta von Obwurzera na polju regrutacije u 13. SS diviziju bio praćen krilaticama o uspostavi autonomije Bosne kao u vrijeme Austro-Ugarske, što je san svih Bosanaca.⁵⁸ Spominjanje austrougarskog modela je indikativno, jer Bosna nije imala nikakvu autonomiju u tom vremenu, ali jeste zasebnu upravu, koja je u godinama nakon Prvog svjetskog rata mnogim Bošnjacima, u kontekstu negativnog iskustva sa Kraljevinom SHS i NDH, izgledala kao primjer uređene države koja poštuje prava svih svojih podanika. Otuda je, posigurno, bilo neke istine u navodima policijskog atašea Trećeg Reicha u Zagrebu Hansa Helma kada je 10. aprila 1943. godine pisao šefu Gestapoa Heinrichu Mülleru kako se vrlo često, tokom boravka velikog muftije El-Husejnija u Bosni, moglo čuti da vodeći Muslimani kažu “neka Njemačka ponovno uspostavi stanje koje je postojalo pod Austro-Ugarskom”.⁵⁹ Ipak, samo se može nagađati da li je zagovarana autonomija podrazumijevala neku vrstu privremene njemačke uprave ili pak autonomiju za koju su se, primjerice, zalagali prvaci Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO) za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Već je navedeno da su ustaški krugovi izražavali nezadovoljstvo štampanjem ćirilčnih proglašenja, u režiji zapovjedništva SS, u kojim je potencirana bosanska domovinska identifikacija nauštrb hrvatstva kao motivacijsko sredstvo za upis u SS diviziju. U jednom takvom proglašenju iz jula 1943. godine pravoslavci se pozivaju da pokažu jesu li “dobri Bošnjaci” te jesu li za red i mir i očuvanje svojih kuća i života “od svih neprijatelja”?⁶⁰ U jednom neobičnom proglašenju *Braći Bosancima*, vjerovatno iz istih njemačkih krugova koji su koristili ideje

⁵⁶ HDA, Fond: HELM, sign. HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 20.

⁵⁷ Vojni arhiv (VA), Fond: NOVJ, kut. 1111, sign. 9-4-4.

⁵⁸ Glaise von Horstenau E. 2013. 237.

⁵⁹ Odić S. i Komarica S. 1977. 289.

⁶⁰ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 637 (121).

bosanske autonomije i patriotizma kao oruđa za mobilizaciju u SS diviziju, a po uzoru na zamisli spomenutog njemačkog analitičara koji je ispitivao mogućnost regrutacije muslimana u “hrvatski wehrmacht”, pravoslavni, katolici i muslimani se pozivaju da ostvare “samostalnu Bosnu”, ali i da se okupe pod “jedan barjak hrvatski”, kako bi se osiguralo da u Bosni vladaju samo Bog i Bosanci, “a pokrovitelj nek nam bude naš veliki vođa cjele Evrope Rajh Kancelar Hitler!” Bosanskom narodu treba sloga, jer će mu ona za kratko vrijeme donijeti “da gukne” bosanski Ustav. Ujedinjeni i složni, Bosanci se trebaju dići na oružje protiv boljševizma i pobijediti neprijatelje bosanskog naroda. Proglas je upućen i “braći četnicima i partizanima”, da se i oni priključe “našoj braći bosancima”, u borbi za ostvarenje njihovog prava na Bosnu, a protiv “komunizma i demokratizma”.⁶¹ Premda je dotični proglas izričit u smislu prava bosanskih ljudi da upravljaju svojom domovinom, ni on nije bio lišen izvjesne nejasnoće i kontradikcije, tipično za ratna obraćanja gdje je propagandni dojam bio bitniji od izravnog sadržaja poruke. S druge strane, u jednom drugom aspektu, uvidi njemačkih zvaničnika bili su mnogo konkretniji. Izvještaj o stanju na teritoriji NDH iz septembra 1944. godine ukazao je da raniji prijateljski stav bosansko-hercegovačkih muslimana prema Nijemcima jedva da postoji, a kao razlog je navedeno, pored prekida diplomatskih odnosa između Trećeg Reicha i Turske, razočarenje što 13. SS divizija nije odmah postigla autonomiju Bosne i što se nije vratio agrarni poredak kakav je postojao do 1918. godine.⁶²

Izvori partizanske i komunističke provenijencije ne nude bitnije obavijesti o ideji autonomije Bosne i Hercegovine i njenim zagovornicima među bošnjačkim prvacima. Pa ipak, da bi uključili bošnjačke mase u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (NOVJ), naročito u vrijeme kad se aktualizira mogućnost uspostave posebnog političko-predstavničkog tijela Bosne i Hercegovine u okvirima narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), vodećim komunistima je bila bliska ideja uključivanja u pokret i utjecajnih ličnosti iz bošnjačkog političkog i društvenog života, uključujući pojedince koji su propagirali autonomiju Bosne i Hercegovine. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, obavještavajući Centralni komitet KPJ o sastanku izaslanika zapovjednika Tuzlanskog zdruga Sulejmana Filipovića “sa našim ljudima iz Šekovića”, ukazivao je sredinom avgusta 1943. na važnost pridobijanja Filipo-

⁶¹ HDA, Fond: HDS, sign. HR-HDA-211, kut. 4, br. 732 (688).

⁶² Tomasevich J. 2010. 551.

viševe “organizacije” za ciljeve NOP-a u Bosni i Hercegovini. “Mišljenja smo”, stoji u preporuci Pokrajinskog komiteta, “da bi dotičnog oficira [Filipovića] trebalo uvesti u Vrhovni štab, jer je on ne samo odličan vojnik, već i veoma popularna ličnost u Bosni i Hercegovini s mnogobrojnim vezama”.⁶³ Đuro Pucar je 12. novembra 1943. godine pisao Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu o potrebi jačeg povezivanja s muslimanskim i hrvatskim masama “i da povezivanjem sa izvjesnim političkim ličnostima iz njihovih redova ostvarimo frontu Srba, Hrvata i Muslimana u narodnooslobodilačkoj borbi, preko koje bi uvukli hrvatske i muslimanske mase u narodno-oslobodilački pokret i pospješili mobilizaciju istih u našu vojsku”.⁶⁴ Jedna od tih ličnosti bio je i hafiz Muhamed ef. Pandža, koji se nakon zarobljavanja od strane 2. krajiške brigade u Rautovićima kod Goražda, dva dana prije Pucarovog pisma, uključio u agitaciju u korist NOP-a.⁶⁵ Britanski historičar Marko Attila Hoare smatra da su ove veze sa uglednim muslimanskim prvacima bile od odsudne važnosti za uspjeh NOP-a u Bosni i Hercegovini. NOP je u Bosni, tvrdi Hoare, predstavljao sintezu između dva politički svjesna elementa: komunista i muslimanskih autonomista.⁶⁶ Komunisti su bili uglavnom jači partner u savezu, ali su im trebali muslimanski autonomisti kako bi pridobili muslimanske mase te su bili prinuđeni dati svojim nekomunističkim muslimanskim saradnicima izvjestan prostor za akciju. U svom pismu Uglješi Daniloviću od 14. septembra 1943. godine Rodoljub Čolaković je ispred Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu pisao kako je sazrela situacija da se formira ZAVNOBiH te izade pred najšire mase sa stavom komunista po pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj Jugoslaviji. “U okviru opštih demokratskih zahtjeva, dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ništa zajedničkog s parolom autonomije bosanskog begovata”.⁶⁷ Hoare drži da je Čolaković gornjim navodom ispoljavao

⁶³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. IX-4. 1966. 155.

⁶⁴ Isto. 498.

⁶⁵ VA, Fond: NOVJ, kut. 1111, sign. 9-4-4. Usporediti: Selimović M. 1983. 134.

⁶⁶ Hoare M. A. 2013. 359.

⁶⁷ *ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I (1943-1944)*. 1968. 24.

dvojbu u pogledu statusa Bosne i Hercegovine – pisao je o autonomiji, a ne o državnosti – te da nije imao načina argumentirati tvrdnju o zasebnosti i specifičnosti komunističkog shvatanja autonomije u odnosu na autonomiju “bosanskog begovata”. Čolakovićeva tvrdnja, prema mišljenju Hoarea, nije odgovarala istini, ali je riječ o nečemu “u šta je jedan komunist svejedno želio da vjeruje”.⁶⁸ No, da li je značaj “muslimanskih autonomista” u ostvarivanju ciljeva NOP-a doista bio u omjerima njihovog bivanja konstitutivnim elementom pokreta? Upravo njihove individualne sudbine, o kojim je i sam autor pisao, nude odgovor na postavljeno pitanje.⁶⁹ Pritom valja imati u vidu da je većina bošnjačkih prvaka ostala suzdržana prema NOP-u, a izvori, najčešće, ne daju dovoljno jasne obavijesti o ličnim političkim stavovima i opredjeljenjima onih koji su od sredine 1943. pristupali pobjedonosnoj partizanskoj vojsci. NOP je bio i ostao, bez obzira na heterogenost partizanske borbene mase, vojno, politički i idejno jedinstven pokret, pod budnim okom KPJ, koja je isključivala mogućnost dijeljenja rukovodne uloge u pokretu sa bilo kojom drugom političkom ili vojnom organizacijom.

Zaključak

Gornja analiza ukazuje na potrebu daljnjeg naučnog istraživanja pitanja autonomije Bosne i Hercegovine i djelovanja njenih pobornika u Drugom svjetskom ratu, čemu bi pomoglo ne samo otkrivanje i korištenje novih izvora, nego i veća osjetljivost i odgovornost spram postojećih, prilikom njihove tekstualne analize i međusobnog sagledavanja i razumijevanja, vodeći računa o pozadini, motivima te širem kontekstu vojno-političkih odnosa u NDH i na Balkanu. Čitajući prisutne članke, monografije i sinteze, stiče se dojam da je u prvi plan stavljena autonomija kao ideja i cilj političke borbe, dok je u drugom planu ostao egzistencijalni i sigurnosni motiv, koji je, sam po sebi, nužno morao podrazumijevati fleksibilnost i otvorenost prema različitim političko-administrativnim rješenjima. Ta rješenja su podrazumijevala neki oblik bosanskohercegovačke zasebnosti i autonomnosti, svakako uz podršku Njemačke, ali ne nužno izvan okvira hrvatske države, na čemu insistira postojeća literatura. Novi pogledi bi trebali početi od dosadašnjih postignuća, vodeći računa o prisutnim ograničenjima i slabostima, ali bez pretenzije da bi se o

⁶⁸ Hoare M. A. 2013. 167.

⁶⁹ Dodatno pogledati: Hasanbegović Z. 2012. 781-819.

cijeloj priči mogla donijeti puna istina. U izvjesnoj mjeri zahvaljujući i činjenici što u historiografiji bivše države, obzirom na vladajuće političke i idejne prilike, nije bilo interesa za navedenom i srodnim temama u vrijeme dok su još bili živi mnogi akteri i sudionici zbivanja koja će, kako je poznato, postati predmet naučne pažnje tek pionirskim radovima Rasima Hurema u šezdesetim godinama prošlog stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljena arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH):

- Zbirka: Narodnooslobodilački rat (NOR)

Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATK):

- Zbirka: Mikroteka 1941-1945 (MT) – Kvislinška arhiva (KA)
- Zbirka: Radnički pokret i NOB u sjeveroistočnoj Bosni 1920.-1945.
- [zbirka digitalizirane arhivske građe] (RPNOB)
- - Zbirka: Ustaška nadzorna služba (UNS)

Bošnjački institut, Sarajevo (BIS):

- *Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB):

- Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom (ZRDA)

Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo (HMBiH):

- Fond: Ustaška nadzorna služba (UNS)

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA):

- Fond: Hans Helm (HELM)
- Fond: Hrvatski državni sabor (HDS)
- Fond: Predsjedništvo Vlade Nezavisne Države Hrvatske (PR NDH)
- Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH)

Istorijski arhiv, Sarajevo (IAS):

- Zbirka: Fehim Spaho (FS)
- Zbirka: Varia (ZV)

National Archives and Records Administration, Washington (NARA):

- Micr. No. T-311, T-315.

Vojni arhiv, Beograd (VA):

- Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ)

b. Objavljena arhivska građa

- Dedijer V. i Miletić A. 1990. *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom XII. Knjiga 3. 1978. Beograd: Vojnoistorijski institut.
- *ZAVNOBiH - dokumenti, (1943-1944). Knjiga 1*. 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša.
- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata*. Tom I. 1993. Beograd: Vojnoistorijski institut.

c. Novine i periodika

- *Osvit* (Sarajevo). 1942.

LITERATURA

a.) Knjige

- Bojić M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Glaise von Horstenau E. 2013. *Zapisi iz NDH*. Zagreb: Disput.
- Hamzić A. 2009. *Razaranje identiteta lokalne mikrosocijalne i etničke zajednice. Studija slučaja Koraj*. Knjiga II. Tuzla: Harfo-graf Tuzla.
- Hasanbegović Z. 2012. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
- Hoare M. A. 2007. *The History of Bosnia from the Middle Ages to the Present Day*. London: Saqi.
- Hoare M. A. 2013. *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*. London: Hurst & Company.
- Imamović M. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik, A-Bez*. 2002/2004. Zagreb: Jutarnji list, Novi liber.
- Kamberović H. 2011. *Hod po trnju – Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kisić Kolanović N. 2009. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945*. Zagreb: Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest.
- Lepre G. 1997. *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*. Atglen, PA: Shiffer Publishing Ltd.
- Nametak A. 2004. *Sarajevski nekrologij*. Sarajevo: Civitas d.o.o. Sarajevo.
- *Nemačka obaveštajna služba*. V. 1958. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ. Uprava državne bezbednosti, III odeljenje.
- Odić S. i Komarica S. 1977. *Noć i magla. Gestapo u Jugoslaviji*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.
- Redžić E. 1987. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- Redžić E. 1998. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO – Grafičko-izdavačka d.d. Sarajevo, ANUBIH.
- Selimović M. 1983. *Sjećanja*. Beograd: BIGZ.

- *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.* 1997. Zagreb: Minerva.
- Tomasevich J. 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija.* Zagreb: EPH, Novi Liber.

b.) Članci

- Bokun E. 2013. "Jedna njemačka vojno-politička analiza iz oktobra 1943. godine". *Gračanički glasnik* 36. Gračanica: Monos. 115-122.
- Hasanbegović Z. 2001. "O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj". Časopis za suvremenu povijest 1/33. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 75-90.
- Hurem R. 1967. "Pokušaj nekih muslimanskih građanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske". *Godišnjak* 16/65. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 191-220.
- Jahić A. 2009/2010. "Bošnjaci i Nezavisna Država Hrvatska: od nade i lojalnosti do ogorčenja i otpora". *Bošnjačka pismohrana* 9/28-31. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. 43-54.
- Jahić A. 2012. "Pismo hafiza Muhameda ef. Pandže hafizu Aliji Traki oktobra 1943. godine". *Zbornik radova "Bošnjaci i Drugi svjetski rat – tokovi i posljedice"*. Sarajevo: Mladi muslimani.
- Jahić A. 2013. "Sukob ideja: ko i kako se obraćao Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu". *Bošnjačka pismohrana* 12/36-37. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. 101-132.

Summary

THE CONCEPT OF BOSNIAN AUTONOMY 1941-1945 IN THE FRAMEWORK OF ARCHIVAL SOURCES AND HISTORICAL RECONSTRUCTION

In this paper the author examines the issue of autonomy of Bosnia and Herzegovina during the Second World War in Yugoslavia (1941-1945). He draws attention to some contentious moments and methodological limitations in consideration of the problem within the existing historical works, as well within the references offered by the available historical sources. According to his opinion, the major difficulties in efforts of reliable historical reconstruction of the problem are made by the fact that the basic knowledge on the concept of Bosnian autonomy during the Second World War is mainly not provided by the mere exponents of the autonomist aspirations inherent to the Bosniac/Muslim citizenry, but by those who were opposing the idea among the Ustasha and German officials. The author points out the importance of further scientific research on the issue of Bosnian autonomy and its protagonists' activities in the Second World War. The research should be based on discovering and using new sources on the issue, but also on bigger sensitivity and responsibility towards the existing ones, during their textual analysis and mutual consideration and understanding, taking into account the background, motives and wider context of military and political relations in Independent State of Croatia and in the Balkans.

Key words: autonomy, Bosnia and Herzegovina, Second World War, Bosniacs, Independent State of Croatia, sources, historiography, interpretation

(Translated by author)

UDK 32-05:323 (497.6) "197/198"
Izvorni naučni rad

ODNOS BOSANSKOHERCEGOVAČKE POLITIČKE ELITE PREMA VRIJEDNOSTIMA ZAVNOBiH-a TOKOM 1970-ih i 1980-ih GODINA

Dženita Sarač - Rujanac

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

Prateći proces decentralizacije Jugoslavije započet 1960-ih godina, bosanskohercegovačka politička elita vodila se idejom da jačanje republika nije usmjereno na štetu postojanja i funkcioniranja Federacije, nego da će jačanje republika dodatno osnažiti Jugoslaviju. Stoga, zdušno je radila na razvoju, unutrašnjoj konsolidaciji i društveno-ekonomskoj integraciji Bosne i Hercegovine. Istovremeno, nastojala je ojačati republički položaj u Federaciji, učvrstiti poziciju ravnopravne republike i političke garniture "na koju se u Jugoslaviji mora računati".

Principi ZAVNOBiH-a predstavljali su osnovu cjelokupnog programa i rada bosanskohercegovačke političke elite i nerijetko su se političari pozivali na njih. Princip "slobodne volje", prava da narodi Bosne i Hercegovine uredi svoju zemlju prema svojoj volji i nahođenju, tj. "kao ravnopravnu federalnu jedinicu" bio je od neprocjenjive vrijednosti. Drugi princip, na kojem se insistiralo i kroz čiju prizmu možemo sagledati ključne procese u Republici 1970-ih i 1980-ih godina, jeste princip ravnopravnosti i jednakosti svih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini.

Branko Mikulić kao i drugi istaknuti partijski i politički djelatnici u ovom periodu u svojim su javnim obraćanjima isticali značaj ova dva vrijedna principa ZAVNOBiH-a.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, Federacija, ravnopravnost, jednakost, Branko Mikulić.

Sredinom 1960-ih godina na rukovodeće položaje u Bosni i Hercegovini dolazi nova, mlađa garnitura komunističkih političara koja će svojim angažiranjem nastojati ostvariti važne ciljeve u daljem društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine. U vodeće političke ličnosti izrastaju Rato Dugonjić, Cvijetin Mijatović, Džemal Bijedić, Todo Kurtović, Dragutin Kosovac, Branko Mikulić, Raif Dizdarević, Nikola Stojanović, Hamdija Pozderac, Hrvoje Ištuk, Munir Mesihović, Milanko Renovica i drugi. Bila je to treća generacija komunističara koja se “udaljila od rigidnih, uobičajenih komunističkih mjerila koja su do tada bila na snazi” i kojoj je cilj bilo jasno definiranje i jačanje bosanskohercegovačke politike i “njen izlazak na političku i državnu scenu Jugoslavije”.¹

Nova politička elita smatrala je da afirmacija i jačanje republika nije usmjereno na štetu postojanja i funkcioniranja jugoslavenske federacije nego, upravo suprotno, da će snažne i ravnopravne republike dodatno ojačati i učvrstiti Jugoslaviju.²

Principi ZAVNOBiH-a predstavljali su osnovu cjelokupnog programa i rada bosanskohercegovačke političke elite i nerijetko su se političari javno pozivali na njih. Jedan takav princip bio je onaj iz Rezolucije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu (25-26. 11. 1943.) koji kaže da su “narodi Bosne i Hercegovine zajedničkim naporima kroz oružanu borbu za slobodu i nezavisnost izvojevali pravo da urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i njih samih i svih naroda Jugoslavije” i to kao ravnopravnu federalnu jedinicu u Jugoslaviji.³

Drugi princip, na kojem je bosanskohercegovačka politička elita posebno insistirala i kroz čiju prizmu možemo sagledati ključne procese u Republici 1960-ih, 1970-ih i 1980-ih godina, jeste princip ravnopravnosti i jednakosti svih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu (30. 6. - 2. 7. 1944.) istaknuto je da su “narodi Bosne i Hercegovine, Srbi, Hrvati i Muslimani po prvi put stupili na isti put i počeli da izgrađuju svoj zajednički dom”. Ovim kao i Deklaracijom o pravima građana, usvojen je princip ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini “koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina”.⁴

¹ Filipović M. 2008. 240.

² Kamberović H. 2012. 113.

³ Opširnije vidi: ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I. 1943-1944.

⁴ Vidi u: ZAVNOBiH - dokumenti, knj. II. 1945.

Stoga, bosanskohercegovačka politička elita od sredine 1960-godina zdušno je radila na jačanju Bosne i Hercegovine, unutrašnjoj konsolidaciji i integraciji privrede i društva općenito. U to vrijeme bilo je ključno ojačati svijest, kako političke elite tako i cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, o neophodnosti konstituiranja republike kao društveno-političke cjeline. To je podrazumijevalo snažni razvoj privrede i industrije, regionalnu integraciju, modernizaciju putne mreže, izgradnju obrazovnih i zdravstvenih institucija, uključivanje cjelokupnog stanovništva, posebno omladine u društveno-političke aktivnosti, definiranje kulturne i jezičke politike, reformu visokog školstva i slično.

Ovaj dugogodišnji proces "otvoren" je Mostarskim savjetovanjem 1966. godine koje je označilo snažan zaokret u dotadašnjem partijskom odnosu prema zapadnoj Hercegovini i početak uključivanja ovog djela Republike i njenog stanovništva u političke i ekonomske tokove.⁵

U tom kontekstu, Partija će nastojati riješiti i već dugo otvoreno pitanje identiteta Muslimana (Bošnjaka). Na sjednicama CK SK BiH u januaru i maju 1968. godine, konstatirano je da je dotadašnji odnos Partije prema Muslimanima bio pogrešan, čime je konačno potvrđena njihova nacionalna posebnost koja će se demonstrirati popisom stanovništva 1971. godine.⁶

Istovremeno, odvijao se snažan proces razvoja privrede, industrijalizacije i modernizacije postojećih kapaciteta. Radikalne promjene i prestrojavanje u privredi, ubrzani razvoj nerazvijenih područja kao i skladniji razvoj Bosne i Hercegovine i drugih republika bili su osnovni ciljevi privrednog preustroja. Privredna integracija smatrala se osnovnom pretpostavkom daljeg napretka.⁷ Oslanjanje na vlastite snage, domaću radnu snagu i raspoložive republičke resurse, postaje slogan tadašnjeg razvoja.⁸ Međutim, insistiralo se na primjeni savremenih dostignuća naučno-tehnološke revolucije, tj. moderne tehnike i tehnologije. Rukovodstvo se odlučilo za izgradnju velikih integriranih preduzeća koja su trebala biti presudan faktor u sveukupnom društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine. Pri tome, bilo je nužno modernizirati proizvodnju

⁵ Opširnije o Mostarskom savjetovanju vidi: Kamberović H. 2011. 150-180.

⁶ Opširnije vidi: Sarač-Rujanac Dž. 2012. 41-57.

⁷ "Integracija - uslov razvoja". *Oslobođenje*, Sarajevo, 14. 5. 1970. 1.

⁸ "Uspjesi vlastitim snagama". *Oslobođenje*, Sarajevo, 23. 7. 1970. 1.

sirovinskih repromaterijala s naglaskom na višem stepenu obrade, podsticati metalnu industriju, elektroindustriju, petrohemijsku i drvenu industriju.⁹

Poslije 1967. i 1968. godine kada je zabilježena najniža tačka u privrednoj aktivnosti, Bosna i Hercegovina postepeno ostvaruje pozitivne rezultate. Odnos uvoza i izvoza procentualno bio je mnogo povoljniji od jugoslavenskog prosjeka.¹⁰ Godine 1970. zabilježen je najdinamičniji razvoj nakon uvođenja reforme 1965. godine.¹¹ Rast fizičkog obima proizvodnje nastavljen je u narednom periodu što je istovremeno praćeno porastom zaposlenosti.¹² Republički zavod za statistiku obznanio je da je tokom 1972. godine nastavljena tendencija porasta izvoza iz Bosne i Hercegovine dok je uvoz bilježio smanjenje za 13%.¹³

Višegodišnji projekt rekonstrukcije i modernizacije puteva bio je od iznimne važnosti za integraciju i razvoj republike. Pri tome su izgrađeni i asfaltirani i potpuno novi putni pravci. Izgradnja autoputa Sarajevo – Zenica smatrala se “osnovom za dalji razvoj Republike”.¹⁴ Međutim, tokom ovih procesa bilo je dosta neslaganja, nerazumijevanja, sporenja. Ona su bila prisutna i unutar same političke elite što je bilo praćeno svakodnevnim regionalnim i privrednim konfrontacijama, partikularnim interesima, pesimizmom i cinizmom, grupaškim i individualnim borbama za vlast i slično.¹⁵ Istovremeno s unutraš-

⁹ “Kako brže, kako više, kako bolje”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. 6. 1970. 1.

¹⁰ “Ko stvara deficit”, *Oslobođenje/Privreda*. Sarajevo, 5. 6. 1970. 3.

¹¹ “Kakve su karakteristike privrede Bosne i Hercegovine”. *Oslobođenje/Nedjelja*, Sarajevo, 6. 6. 1970. 1.

¹² “Visok porast zaposlenosti”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. 10. 1972. 1. i 2.

¹³ “Rekordni avgust”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 14. 9. 1972. 1. i 3.

¹⁴ “Auto-put Sarajevo – Zenica velika šansa republike”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 18. 9. 1969. 1. Skupština SR BiH je u septembru 1969. godine prihvatila prijedlog Zakona o finansiranju i izgradnji autoputa. Autoput se trebao graditi u dvije etape s ukupnim troškovima od 835.509 000 dinara. Prva etapa trebala je biti puštena u saobraćaj 31. 12. 1972. godine. Sredstva za izgradnju trebala su se osigurati putem zajmova s Međunarodnom i drugim bankama, privrednim organizacijama, opštinama i učešćem Republičkog fonda za puteve.

¹⁵ O neslaganjima unutar Partije i rukovodeće političke strukture govorio je Branko Mikulić, tada predsjednik CK SK BiH, na Gradskoj konferenciji SK Sarajevo 1969. godine. “Dakle, na jednoj strani imamo tako snažan uspon proizvodnih snaga društava, a na drugoj strani, u našem političkom životu, imamo pojedinaca koji siju sumnju u sve ono što smo do sada postigli. Ponekad čovjek stiče utisak kao da bi takvima bilo drago da izbrisemo i porast nacionalnog dohotka od 1947. godine na ovamo i da ne ostvarimo dalji porast nacionalnog

njom konsolidacijom, bosanskohercegovačka politička elita Republici je nastojala osigurati poziciju ravnopravnog i konstitutivnog činioca jugoslavenske federacije. Težila je jačanju bosanskohercegovačkog republičkog i partijskog rukovodstva u plejadi političkog kora Jugoslavije. Međutim, afirmacija Bosne i Hercegovine u Federaciji sa sobom je nosila sporove i sukobe sa saveznim centrom i rukovodstvima drugih republika.

Bosanskohercegovačko rukovodstvo insistiralo je na definiranju uloge i ovlasti Federacije što je podrazumijevalo “potpuno raščišćavanje računa” iz prošlosti, posebno dokidanje razlika u uvjetima stjecanja dohotka što se smatralo posljedicom velike regulative državnih organa.¹⁶ Također, nije bilo zadovoljno dotadašnjom raspodjelom dopunskih sredstva iz saveznog budžeta, tretmanom Bosne i Hercegovine, njenog sudstva, štampe i kadrova u drugim republikama i u Federaciji, svojatanjem kulturnih radnika i umjetnika, različitim oblicima pritiska, miješanja i poltronizma.¹⁷

Na drugoj strani, bosanskohercegovačka politička elita bila je optuživana za “zatvaranje u republičke granice”, stvaranje atmosfere pritiska, “čvrstorkašku” politiku, nedostatak tolerancije i dijaloga, ugrožavanje stabilizacije i

dohotka u sljedećem periodu. Ja sam sklon zaključku da su, pored ostalog, u pitanju nama suprotne idejne pozicije. Jer, u uslovima tako velikog uspona, u razvoju proizvodnih snaga društava teško je ocijeniti zašto je u pojedince, da tako kažem, ušao vrag, pa izražavaju sumnju u sve ono što smo već ostvarili i ono što ćemo ostvariti, da je i pojedince u SK toliko zahvatilo dišpediterstvo, nekakvo nezadovoljstvo, nepovjerenje da čovjek mora da posumnja i u njihov odnos prema samoupravnom sistemu. Možda su u pitanju priželjkivanja ili očekivanja nekakvih društvenih uslova u kojim bi se pružila veća šansa za leadersku afirmaciju pojedinaca mimo samoupravnog sistema, odnosno bez njega. U ostalom, da vas podsjetim, zar u mnogim tačkama u Bosni i Hercegovini tzv. ekscesne situacije oko i u toku izbora ne pokazuju da ima dosta sredina u kojima su demokratski samoupravni odnosi nerazvijeni i da su upravo u tim sredinama imali pojave grupaške ili pojedinačne borbe za pozicije vlasti. (...) Treba konstatovati da takvih ima ne mali broj i članova SK. Među njima ima čak i takvih koji na najotvorenije neprijateljske istupe ne reaguju. Jednostavno su izgubili svaki smisao za političku reakciju: politički refleksi su kod nekih komunista otupili. Oni su, bar za sada, u SK samo po tome što nas zasipaju problemima, promjenama, koje neko treba da rješava, a oni su tu i smatraju se dužnim da prate kako rade oni koji rade i da ih s vremena na vrijeme kritikuju malte ne što rade.” Vidi: “Ko i zašto sije sumnju”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 20. 9. 1969. 1.

¹⁶ Arhiv Federacije BiH (AFBiH), Fond: BM, kut. 16, Bilješka: Izlaganje na sastanku političkog aktiva 18. 9. 1969.

¹⁷ AFBiH, Fond: BM, kut. 9, Bilješka: Sastanak sa drugovima iz zapadne Hercegovine 16. 7. 1970.

ometanje rada SIV-a.¹⁸ Takve optužbe proizašle su iz insistiranja rukovodstva na dosljednoj provedbi usvojenog programa reforme i procesa privredne stabilizacije. Odnos saveznih vlasti prema Republici, politička elita je ocjenjivala kao “kampanju potpomognutu informativnom mašinerijom organiziranu protiv bosanskohercegovačkog insistiranja da se raniji dogovori sprovedu”.¹⁹

Pitanje Fonda Federacije za kreditiranje nedovoljeno razvijenih republika i pokrajine Kosovo postavilo se kao pitanje ravnopravnosti Republike o kojoj se “nerijetko govorilo kao o nacionalno praznom prostoru” što je utjecalo čak i na investiranje i izgradnju pojedinih privrednih objekata.²⁰ Bosanskohercegovačko insistiranje na provedbi zakona pri raspodjeli saveznih sredstava bilo je povod da se njeno rukovodstvo optuži da stvara atmosferu pritiska i zaoštava međurepubličke odnose u Jugoslaviji.²¹ Međutim, partijsko rukovodstvo smatralo je da ključni problem nije izvor sredstava za ovaj Fond, nego zanemari vanje ukupne politike bržeg razvoja nerazvijenih, odstupanje od usklađenosti politike cijena, zaštite i režima uvoza, zbog čega je nastalo stanje privilegija jednih na štetu drugih.²²

Nakon razornog zemljotresa koji je zahvatio područje Bosanske krajine 27. oktobra 1969. godine, pitanje obnove stradalog područja i savezne pomoći postaje ključno u odnosu bosanskohercegovačkog rukovodstva i Federacije.²³ Izvještaji medija drugih republika o nemaru i neradu republičkih snaga u obnovi i zloupotrebi pristiglih saveznih sredstava, korišteni su da bi se kritiziralo bosanskohercegovačko rukovodstvo. Republička neslaganja oko iznosa i izvora sredstava kao i prijedlog o formiranju nove komisije za procjenu štete, bosanskohercegovačko rukovodstvo smatralo je neprihvatljivim odugovlačenjem.²⁴ Takvo ponašanje tumačilo se kao “stara navika da se prema nama tako ponaša, provodi diskreditacija Republike i njenog rukovodstva”. Novčani iznos koji je

¹⁸ AFBiH, Fond: BM, kut. 16, Bilješka: Izlaganje na 13. sjednici CK SK BiH 13. 11. 1969.

¹⁹ AFBiH, Fond: BM, kut. 17, Bilješka: Izlaganje na sjednici CK SK BiH 9-10. 3. 1971.

²⁰ “Bosna i Hercegovina u jugoslovenskoj Federaciji”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 30. 4. 1966. 3.

²¹ Mikulić B. 1978. 31.

²² AFBiH, Fond: BM, kut. 7, Bilješka: Proširena sjednica Sekretarijata CK SK BiH 7. 10. 1969. Opširnije o Fondu u: Pozderac H. 1976. 101-130.

²³ “Zemljotres ošteti Banju Luku”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. 10. 1969. 1. i 16.

²⁴ AFBiH, Fond: BM, kut. 9, Bilješka: Sjednica Predsjedništva SKJ Brioni, mart 1970.

savezna vlada trebala osigurati za sanaciju štete, nakon žučnih rasprava, ocijenjen je kao važan i s ulogom da “brani i uslovljava ravnopravnost Republike”.²⁵

Međutim, i pored navedenih poteškoća i na republičkoj i na saveznoj razini, bosanskohercegovačka politička elita polahko je ostvarivala svoje ciljeve. To je posebno vidljivo u organiziranju i izgradnji naučnih i kulturnih institucija, fakulteta i univerziteta, posebnog bosanskohercegovačkog TV-studija, Kulturno-sportskog centra Skenderija, uspjesima različitih akcija poput dugogodišnje rekonstrukcije i modernizacije putne mreže, akcije “Jedna knjiga na jednog stanovnika”, akcije izgradnje 1000 škola, organiziranju 14. zimskih olimpijskih igara 1984. godine i slično.²⁶

Principi ZAVNOBiH-a u javnoj riječi

Jedna od ključnih ličnosti bosanskohercegovačke političke elite 1970-ih i 1980-ih, Branko Mikulić, političar s republičkom i saveznom karijerom, nerijetko je u svojim javnim obraćanjima isticao značaj upravo ova dva spomenuta, vrijedna principa ZAVNOBiH-a.²⁷

Izdvojili smo neka od Mikulićevih izlaganja u kojima je, u kontekstu ključnih pitanja tog vremena, isticao značaj i dugoročnost principa ravnopravnosti Republike u Federaciji i principa ravnopravnosti svih naroda u Bosni i Hercegovini.

Za ljubljansko *Delo* 1. jula 1972. godine na pitanje o prednosti višenacionalnih zajednica poput Jugoslavije i mogućnosti usporedbe Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, Mikulić je odgovorio: “Nije naša nesreća što smo višenacionalna Republika. Slobodan sam da kažem da je to u izvjesnom smislu, naša

²⁵ AFBiH, Fond: BM, kut. 9, Bilješka: Sastanak sa drugovima iz Federacije 5. 10. 1970. O dugogodišnjoj otvorenosti “knjige o Krajini” kao “ogledalu” međurepubličkih odnosa, govori i činjenica da se na sjednici Predsjedništva SR BiH 14. oktobra 1974. godine razgovaralo o “koaliciji SHS”. Navodi se da tri republike, Srbija, Hrvatska i Slovenija još nisu dale svoju saglasnost na prijedlog zakona o obnovi Bosanske krajine iznova postavljajući pitanje valorizacije. AFBiH, Fond: BM, kut. 14, Bilješka: Sjednica Predsjedništva Republike, Sarajevo, 14. 10. 1974.

²⁶ “Skenderija otvorila dveri”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 30. 11. 1969. 5.; “Bitka za obrazovanje bitka za progres”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 11. 10. 1972. 1.; “Juče u Sarajevu otvorena Akademija likovnih umjetnosti”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 31. 10. 1972, 1.; “Jugoslavija u olimpijskoj istoriji”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 9. 2. 1984. 1.

²⁷ Mikulić je 1975. godine dobio nagradu ZAVNOBiH-a. “Priznanje za stvaralački doprinos razvitku Republike”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. 11. 1975. 5.

prednost i naša sreća, kao što je prednost za socijalizam i izgrađivanje humanih odnosa među narodima i ljudima uopšte i to što se Jugoslavija razvija kao samoupravna socijalistička zajednica, na principima nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva ljudi i naroda. Nama u krvi i mesu leži zahtjev da se i u Republici i u Jugoslaviji razvijamo kao društvo ravnopravnih i srećnih ljudi, a ne društvo u kojem će jedni vladati nad drugima. Zato nam je odiozno svako nametanje, kako u Republici, tako i u Jugoslaviji. Ni jedan narod u našoj Republici ne može kazati da je Bosna i Hercegovina samo njegova Republika, jer je Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina republika i Srba i Muslimana i Hrvata. U odlukama ZAVNOBiH-a zapisali smo da ona nije ni srpska ni muslimanska ni hrvatska, već i srpska i muslimanska i hrvatska.”²⁸

U novembru 1972. godine, Mikulić je prisustvovao svečanosti u Mirkonjić Gradu povodom 29-te godišnjice zasjedanja ZAVNOBiH-a. U svom obraćanju prisutnima je posebno istakao neprikosnovenost vrijednosti ZAVNOBiH-a, posebno principa jednakosti svih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini rekavši da su zahvaljujući tom jedinstvu “ostvareni tako veliki rezultati u razvoju privrede, školstva, zdravstva, nauke, kulture, u odbrani nezavisnosti i teritorijalnog integriteta zemlje, u oblikovanju i stalnom dograđivanju istinskog, ljudskog, demokratskog, samoupravnog socijalističkog društva u Bosni i Hercegovini.”²⁹ Mikulić je također smatrao da: “Bosna i Hercegovina je na tekovinama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a doživjela svoj veliki ekonomski, prosvjetni i kulturni preporod. Samo ilustracije radi, a kao kratak raport Republici na dan njenog rođenja, istakao bih da se danas u Bosni i Hercegovini školuje 743 000 učenika u osnovnim i srednjim školama i da na višim školama i fakultetima studira oko 40 000 studenta. U Republici se sada podiže 108 škola prvog i drugog stupnja i 6 fakulteta, dok je u pripremi izgradnja tri velikoškolske institucije i druga faza izgradnje studentskih domova u Zenici, Sarajevu i Tuzli. U zdravstvenoj službi Bosne i Hercegovine, sada, na primjer radi oko 3100 ljekara, stomatologa i magistara farmacije, a preko 900 zaposlenih je sa višom i preko 5100 sa srednjom stručnom spremom. U novom srednjoročnom planu biće elektrificirano skoro cijelo područje Republike. Podići će se veliki broj novih privrednih objekata, a postojeći će biti značajno modernizovani.”³⁰

²⁸ AFBiH, Fond: BM, kut. 18, Intervju za *Delo* 1. 7. 1972.

²⁹ “Tito nas sve poziva da odgovorno radimo”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1972. 4.

³⁰ “Tito nas sve poziva da odgovorno radimo”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1972. 4.

Za Radio-televiziju Zagreb u februaru 1974. godine Branko Mikulić govorio je o društveno-političkoj situaciji u Bosni i Hercegovini, posebno o aktivnosti Saveza komunista BiH (SK BiH) u periodu "velike akcije", tj. promjena nakon 21. sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) 1. decembra 1971. godine, smjene dijela hrvatskog i srbijanskog rukovodstva. Govoreći o vrijednosti zajedništva naroda Bosne i Hercegovine i tekovinama ZAVNOBiH-a, Mikulić je rekao: "Što se tiče zajedništva naroda Bosne i Hercegovine, ono ima svoju specifičnu istorijsku osnovu i dimenziju. Živeći vijekovima zajedno, narodi Bosne i Hercegovine su preživljavali teška vremena, bili su izvrgavani najbrutalnijim represalijama okupatorskih režima i domaćih gospodara. Izražavajući njihove davnašnje težnje, na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, pored ostalog, istaknuto je da je Bosna i Hercegovina višenacionalna državna zajednica i da nije ni srpska, ni muslimanska, ni hrvatska, već i srpska i muslimanska i hrvatska. Logičan smisao toga je da je SR Bosna i Hercegovina demokratska samoupravna država i Srba i Muslimana i Hrvata, i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji žive u njoj, u kojoj ostvaruju svoja nacionalna prava i slobode. Ističem to zbog toga što se, i u posljednje vrijeme, 'brkaju' pojmovi o nacionalnoj državi i pripadnosti. Notorno je da su Srbi koji žive u Bosni i Hercegovini dio srpske nacije, a Hrvati hrvatske, da su Muslimani posebna nacija i da je SR Bosna i Hercegovina – a ne neka druga njihova, kao se to kaže, matična država. Zato su za nas bile i ostale protivne istinskim interesima naroda Bosne i Hercegovine, sve etnocentričke tendencije, pored ostalog i zbog toga što im je cilj povezivanje koje vuče u pravcu suprotnom stvarnim društveno-istorijskim, klasnim, nacionalnim interesima naroda Bosne i Hercegovine, jer tim sugerišu da se njihova uža domovina nalazi negdje drugdje, i da se, prema tome, i o njihovim interesima rješava izvan društveno-ekonomskih i državno-pravnih okvira u kojima oni žive, tj. da njihova Republika, za koju su se, zajedno sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije izborili u toku NOB-a, nije kao druge, i da zajedno u njoj, navodno, ne mogu izraziti i ostvariti svoje interese i težnje. Bosna i Hercegovina uistinu nije nacionalna država u smislu kako se još uvijek shvata i tumači pojam nacionalne države, već je državna i samoupravna zajednica zbratimljenih naroda i narodnosti koji u njoj žive i, na bazi pune ravnopravnosti jednakosti, ostvaruju svoja ljudska i nacionalna prava. Zato je Ustav SR

Bosne i Hercegovine lišen bilo kakve definicije o nacionalnoj državi”.³¹

U intervjuu za *Oslobođenje* 1982. godine Mikulić je ponovo govorio o značaju vrijednosti ZAVNOBiH-a u kontekstu 1980-ih godina, stalnih pokušaja demistificiranja ličnosti Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja i snažnog djelovanja centralističkih sila kao i onih “koje teže povratku buržoaskih vrijednosti”. Istakao je da je osnovna vrijednost ZAVNOBiH-a to što je “tim zasjedanjem za sva vremena rečeno da Bosna i Hercegovina pripada nama koji u njoj živimo i radimo. Zato smo se izborili mi, Bosanci i Hercegovci, u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji sa svim drugim narodima i narodnostima Jugoslavije. Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, dakle, nije produkt dogovora drugih o nama, već rezultat naše borbe u kojoj je Bosna i Hercegovina zaista dala sve od sebe”.³² Mikulić je smatrao da je ZAVNOBiH istinski i legitimni parlament Bosne i Hercegovine te o tome kaže: “ZAVNOBiH je prvi istinski legitimni narodni bosanskohercegovački parlament. Parlament stvoren u vatri revolucije koji je otvorio puteve čovječnijem životu i ostvarenju prava bosanskohercegovačkih ljudi da sami uredi svoju zajednicu kako to najbolje odgovara njihovoj volji i interesima, a time i interesima naroda i narodnosti Jugoslavije. Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a koje je, kako je poznato, održano prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, odlučeno je da će narodi Bosne i Hercegovine učestvovati ravnopravno s ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije. Predstavnici naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine time su izrazili volju naroda da Bosna i Hercegovina bude jedna od šest ravnopravnih republika u sastavu jugoslavenske federacije. Kao predstavništvo višenacionalne zajednice, ZAVNOBiH je proklamovao da Bosna i Hercegovina nije *ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska*. Time je jasno rečeno da je SR Bosna i Hercegovina nacionalna domovina nas Bosanaca i Hercegovaca – Srba, Muslimana i Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti, a ne nekakva surogat – republika, ili, kako neki kažu, samo naš zavičaj. Naravno, pojedinci mogu da misle i drugačije, ali realno stanje oni ne mogu promijeniti, jer ovakva Bosna i Hercegovina najbolje odgovara interesima naroda i narodnosti koji žive u njoj, kao i svim narodima i narodnostima u Jugoslaviji. Tako organizovana SR Bosna i Hercegovina je subjekt samoupravnog udruživanja i povezivanja i sa raznim

³¹ Mikulić B. 1975. 279-280.

³² “Voljom svojih naroda”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. 11. 1982. 3.

ljudima, narodima i narodnostima u Jugoslaviji, a kao državna zajednica ona je konstitutivni element i subjekt ujedinjenja u zajedničku državu – SFRJ”.³³

O važnosti i velikoj vrijednosti principa ZAVNOBiH-a govorili su slično i drugi bosanskohercegovački političari 1980-ih godina. Godine 1984. na svečanosti povodom 25. novembra, “(...) događaja kojim je utemeljena SR Bosna i Hercegovina kao slobodna, ravnopravna i demokratska zajednica svih naroda i narodnosti”, član Predsjedništva SRBiH Munir Mesihović je istakao da rezolucije AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a nisu samo dokumenti istorije. Smatrao je da su to trajni temelji sadašnjice, ravnopravnosti i slobode naroda, suvereniteta i državnosti SR Bosne i Hercegovine. Reкао je da su odluke ZAVNOBiH-a “(...) svjetionik koji je razbio tamu naslijeđenih društvenih odnosa u zaostaloj i siromašnoj zemlji kakva je bila Bosna i Hercegovina” i dokinuo s praksom da je ova republika “kamen spoticanja i predmet nadmetanja i nagodbi političkih partija i njihovih reakcionarnih vrhova”.³⁴ Naredne godine, član Predsjedništva SR BiH Savo Čečur rekao je da su vrijednosti ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a “istorijski međaši, vezivno tkivo sadašnjice – koje pomaže da se sagleda veličina prošlosti i vidici budućnosti”.³⁵ Na svečanosti u Skupštini SR BiH 1986. godine povodom 25. novembra, član Predsjedništva SR BiH Mato Andrić naglasio je da su tekovine ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a trajne vrijednosti kojima se vraća “kao izvoru nemjerljivih istorijskih veličina i nikada dovoljno sagledanih značenja”, kao “nepresušnom vrelu inspiracije za sve one koji se bore za slobodu i pravednije društvene odnose”. Ponovno je istakao značaj principa ravnopravnosti naroda koji žive u Bosni i Hercegovini, ali i ravnopravnost Republike u Federaciji jer je “formiranjem Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice stvoren još jedan snažan stub nove SFRJ”.³⁶ O ZAVNOBiH-u i AVNOJ-u kao najdubljim prekretnicama i “vrelu inspiracije i nadahnuća za naše sadašnje i buduće istorijske iskorake i stremljenja” govorio je i Kemal Ramić, predsjednik Vijeća saveza sindikata Bosne i Hercegovine na svečanosti u Skupštini SR BiH 25. novembra 1987. godine. “To su veliki revolucionarni prelomi koji su suštinski odredili dalju sudbinu zemlje i ljudi. Oni su nas uveli

³³ Isto.

³⁴ “Samoupravljanje – razvojni put bez alternative”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1984. 3.

³⁵ “Istorijski međaši”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1985. 2.

³⁶ “Naša uporišta u tekovinama revolucije”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1986. 4.

u široke prostore ljudskih sloboda, u svijet u kojem će ime Jugoslavija i Titovo ime postati sinonim progresa i slobodarstva”.³⁷

Međutim, iako će se i u narednom periodu, posljednjim godinama postojanja Jugoslavije, obilježavati godišnjica održavanja ZAVNOBiH-a, u gradovima Bosne i Hercegovine slaviti “novembarski dani” u vidu svečanih sjednica i kulturno-umjetničkih programa, značajne promjene su bile vidljive.³⁸ Centralna svečana manifestacija obilježavanja 25. novembra ne zauzima više naslovnu stranu *Oslobođenja*, a članci donose kratke informacije i obavještenja o nagradi ZAVNOBiH-a.³⁹ U *Oslobođenju* se u novembarskim brojevima mnogo više piše o ustavnim amandmanima, neuspješnom djelovanju SIV-a, nezadovoljstvu i demonstracijama na Kosovu i reakcijama srbijanskog rukovodstva i drugim gorućim pitanjima jugoslavenskog društva u dubokoj krizi.⁴⁰ Na principe ZAVNOBiH-a ukazuje se ne u kontekstu slavne prošlosti, nego “mobilizacije svih socijalističkih snaga – pokretanja opštenarodnog fronta za pokretanje iz društvene i političke letargije u predstojeću odlučnu bitku u kojoj je kosovsko pitanje imperativ političkog društva”.⁴¹

“O sadašnjem političkom trenutku” i vrijednostima ZAVNOBiH-a govorio je za *Oslobođenje* u novembru 1987. godine Ibrahim Šator, tadašnji član Savjeta Republike, delegat Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a: “Značajan je to datum. U srcu hitlerovskih evropskih bedema držati sjednicu narodnog parlamenta, skupiti poslanike iz ilegale i odlučivati o sudbini naroda, utvrditi stavove sa kojima će Bosna i Hercegovina izaći na Drugo zasjedanje AVNOJ-a, velike su to stvari. Goleme. ZAVNOBiH je Bosni i Hercegovini udario temelje, AVNOJ je unjedrio u Federativnu Socijalističku Jugoslaviju. Neprocjenjive su to vrijednosti u koje ne treba dirati. I nije dobro što smo te temelje opasali novim zidovima, što smo se zatvorili svako iza svog ćepenjka, što vodimo cehovsku politiku, što smo se podijelili na *moju* i *tvoju* sredinu. Ove današnje republičko-pokrajinske državnosti su povisoki bedemi i takve ih nismo zamislili na zasjedanjima antifašističkih vijeća narodnog

³⁷ “Nema vremena za kolebanje”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1987. 2.

³⁸ “Novi pogoni i tvornice”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1988. 5.

³⁹ “Uručene nagrade ZAVNOBiH-a”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. 11. 1988. 1.

⁴⁰ “Trijumf oslobođenog uma”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 24. 11. 1988. 7.

⁴¹ “Radom sačuvati dostojanstvo čovjeka”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. 11. 1988. 5.

oslobođenja, niti na bilo kom drugom mjestu, gdje se prije više od četiri decenije rađala nova socijalistička Jugoslavija. Pa ljudi, mi imamo evropsko tržište, a nemamo jugoslovensko”!⁴²

Gledano u cjelini, može se reći da su vrijednosti ZAVNOBiH-a imale veliki značaj za bosanskohercegovačku političku elitu tokom 1970-ih i 1980-ih godina. O njima se najviše govorilo tokom obilježavanja “slavne ratne revolucije”, ali su odluke ZAVNOBiH-a korištene i kao odgovor na različita iskušenja i dileme koje su postavljane pred republičko rukovodstvo. Principi ravnopravnosti republika i jednakosti svih naroda bili su utkani u dugoročni program rada bosanskohercegovačke elite. Oni su bili osnova političke borbe za ravnopravnost u Federaciji, ali i osnova uređenja svakodnevnog života u samoj Republici. U javnim istupanjima političari su uvijek polazili od principa i vrijednosti ZAVNOBiH-a kao temelja vidljivog razvoja Bosne i Hercegovine i na društvenom i na privrednom planu. Međutim, procesi koji su se odvijali 1970-ih i 1980-ih u Bosni i Hercegovini govore o tome da su proklamirani principi ravnopravnosti i jednakosti istovremeno bili politički argument, ali i cilj do kojeg je bosanskohercegovačka politička elita nastojala doći.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo (AFBiH)

– Fond: Branko Mikulić (FBM)

b) Objavljeni izvori

– ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. 1943.-1944. 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša

⁴² “Nit koja traje”, *Oslobođenje*, 25. 11. 1987. 2.

- *ZAVNOBiH – dokumenti, knj. II. 1945.* 1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša

c) Štampa

- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1982-1988.

LITERATURA

- Filipović M. 2008. *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. Sarajevo: TDP.
- Kamberović H. 2011. *Hod po trnju*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kamberović H. 2012. *Džemal Bijedić: politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine.
- Mikulić B. 1975. *Za šta, a protiv čega*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje.
- Mikulić B. 1978. *Rasprave*. Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje.
- Pozderac H. 1976. *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*. Sarajevo: Svjetlost.
- Sarač-Rujanac Dž. 2012. *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Summary

THE ATTITUDE OF THE BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN POLITICAL ELITE TOWARDS THE VALUES OF ZAVNOBiH DURING THE 1970-IES AND 1980-IES

Generally speaking, it can be said that the values of ZAVNOBiH had a great significance for the Bosnian and Herzegovinian political elites during the 1970-ies and 1980-ies. They were mostly a topic of conversation during the marking of the "glorious war revolution", but the decisions of ZAVNOBiH were used as an answer to various challenges and dilemmas which faced the republican leadership. The principles of equality of republics and the peoples were etched into the long lasting

programme of work of the Bosnian and Herzegovinian elite. They were the basis of the political struggle for equality within the Federation, but also the basis for the regulation of every day life in the Republic itself. In public appearances politicians always began with the principles and values of ZAVNOBiH as the basis for the visible development of Bosnia and Herzegovina on the social and economical level. However, the processes which developed during the 1970-ies and 1980-ies in Bosnia and Herzegovina show that the proclaimed principles of equality were at the same time a political argument but also a goal which the Bosnian and Herzegovinian elite attempted to reach.

Key words: Bosnia and Herzegovina, ZAVNOBiH, Federation, equality, egalitarianism, Branko Mikulić

UDK 323:070 (497.6) "1983/1993"
Izvorni naučni rad

METAMORFOZE PRAZNIKA: OBILJEŽAVANJE PRVOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a (1983 - 1988 - 1993)

Edin Omerčić

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

Autor je u ovom radu na osnovu pisanja sarajevskog lista *Oslobođenje* usporedio na koji se način obilježavao jedan praznik u Bosni i Hercegovini, odnosno kako su se proslavljale "okrugle" godišnjice zasjedanja ZAVNOBiH-a. Kao polazne tačke uzete su tri godine: 1983. kao četrdeseta godišnjica, odnosno prva "okrugla" godišnjica nakon smrti Josipa Broza; potom 1988. godina u kojoj se na čitavom jugoslavenskom prostoru ispoljavala kriza i na kraju 50-ta godišnjica – jubilarno zasjedanje, obilježeno u ratnoj 1993. godini. Cilj istraživanja je sagledati na koji način je obilježavan jedan od državnih praznika i ukazati na promjene kroz koje je prolazilo obilježavanje godišnjica zasjedanja, u jednom relativnom kratkom, ali burnom desetogodišnjem razdoblju u izmijenjenim i potpuno drugačijim političkim okolnostima.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Dan Republike, državni praznik, *Oslobođenje*, godišnjica, Dan državnosti, Armija Republike Bosne i Hercegovine, antifašizam

U svojevrsnom nacrtu “za pristup istraživanju socijalističkih praznika” Dunja Rihtman Auguštin je zapazila da vrijeme u kojem živimo “ubrzava ne samo metamorfozu nego i kraj socijalističkih praznika”, te da dolazi vrijeme novog tipa praznovanja.¹ U radu će se nastojati, između ostalog, provjeriti ispravnost ove tvrdnje kada je u pitanju bosanskohercegovačko praznovanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Za pisanje ovog teksta korištena je i analiza Sonje Dujmović koja govori o obilježavanju pedesetogodišnjice *Dana pobjede* prema pisanju sarajevskog Oslobođenja,² u kojem je ponuđen obrazac putem kojeg je moguće sagledati i razmatrati pitanje koje je postavljeno u ovome radu, te ukazati na važnost pripremanja javnog mnijenja za proslavu, zatim ozračja u kojem će se obilježavanje dogoditi, u prvom redu putem medija iz centra moći.³ U ovom radu nastojat će se razmotriti uloga dnevnog lista *Oslobođenje* u ovoj komunikaciji.

Obljetnice ZAVNOBiH-a poklapaju se s godišnjicama dnevnog lista *Oslobođenje*, od 1953. godine zvaničnog organa Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, a od izbijanja agresije na Bosnu i Hercegovinu i početka rata 1992. godine preimenovan je u nezavisni bosanskohercegovački list. Tokom kratkog razdoblja nakon Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Oslobođenje* je bilo i službeno glasilo *Vijeća*.⁴ Saradnik Instituta, Budimir Miličić je u jednom svom radu primjetio kako “*Oslobođenje*, sa svim svojim osobinama koje karakterišu štampu, predstavlja vrijedan istorijski izvor”.⁵

Prema tome, preko pisanja *Oslobođenja* pokušat će se odgovoriti na postavljeno pitanje – kako je proslavljan, odnosno obilježavan datum Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a).

Osnovne karakteristike i razlike kod obilježavanja ovog praznika vidljive su već nakon prvog prelistavanja brojeva *Oslobođenja* iz navedenih godišta. Primjetno je kako se u sva tri slučaja jubilej obilježava na najvišem republičkom, odnosno državnom nivou. Tako su se 1983. godine, od sredine novem-

¹ Rihtman Auguštin D. 1990. 28, 30.

² Dujmović S. 2006. 205-215.

³ Isto. 207.

⁴ Miličić B. 1977. 347.

⁵ Isto. 353.

bra, u sklopu *novembarskih svečanosti*, intenzivno obilježavale i godišnjica zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, s time da je AVNOJ-u posvećeno nešto više pažnje, a ZAVNOBiH je na ljestvici hijerarhijski bio nešto niže. Situacija je 1988. godine bila donekle promijenjena. Praznikovanje *Dana Republike* i ZAVNOBiH-a, odnosno Dana Socijalističke Republike BiH (SR BiH),⁶ je svakako u sjenci “dostojanstvenih” mitingaških dešavanja u Srbiji i na Kosovu. U *Oslobođenju* su oba praznika dobila podjednak prostor, a novinski članci su s razlogom bili ispunjeni dozom zabrinutosti. Krajem ratne 1993. godine, u skladu s mogućnostima i prema ustaljenom običaju u prisustvu preživjelih vijećnika, predstavnika Armije Republike Bosne i Hercegovine, organa vlasti Republike Bosne i Hercegovine i grada Sarajeva, Akademije nauka i umjetnosti BiH, vjerskih zajednica te predstavnika političkih stanaka i udruženja građana obilježena je pedesetogodišnjica zasjedanja ZAVNOBiH-a.⁷

1983. godina: “I grobovi su nam zajednički i istorija nam je zajednička i nade su nam zajedničke”. (Rodoljub Čolaković)

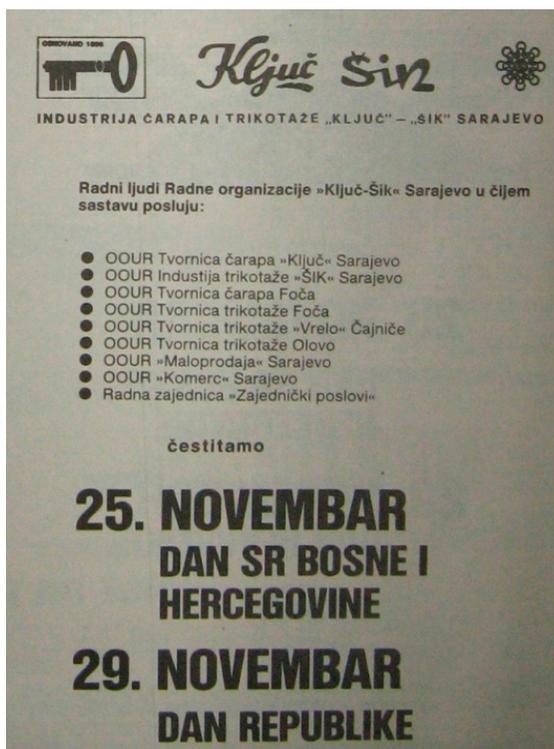
Nekoliko dana pred obilježavanje datuma zasjedanja, *Oslobođenje* je objavilo saopštenje Odbora za obilježavanje 40-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a prema kojem se centralna proslava obilježavanja trebala održati 25. novembra u Kulturno-sportskom centru Skenderija. Planirano je i najavljeno da će na svečanosti prisustvovati tadašnja politička i društvena elita: preživjeli vijećnici sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a, vijećnici AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine, potom delegacije pokrajina, republika i državnog vrha, te članovi državnih organa i društveno-političkih organizacija iz SR Bosne i Hercegovine, istaknuti revolucionari, javni, kulturni i naučni radnici. Za 24. novembar je najavljeno i održavanje svečane sjednice Skupštine opštine i društveno-političkih organizacija u Mrkonjić Gradu.⁸

Među centralnim događajima kojima je obilježena 40-ta godišnjica ZAVNOBiH-a bio je i trodnevni naučni skup pod naslovom *Odluke AVNOJ-a – trajna osnova nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, samoupravnog*

⁶ 25. novembar se na reklamnom prostoru u *Oslobođenju* neslužbeno čestita kao Dan SR BiH ili u pluralu kao *Novembarski praznici* što se povezuje sa zajedničkim proslavljenjem *Dana Republike* i ZAVNOBiH-a.

⁷ “Ravnopravnost hoće mir”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 21. 11. 1993. 8.

⁸ M. P. “Centralna proslava u Sarajevu”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 17. 11. 1983. 1.

Izvor: Oslobođenje. Sarajevo 25.10.1983.

zajedništva, razvoja i napretka naroda i narodnosti Jugoslavije u organizaciji Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog studijskog centra CK SK BiH "Veljko Vlahović" iz Sarajeva, održan od 16. do 18. novembra, u Skupštini SR BiH. Na skupu je referate podnijelo oko 150 učesnika. Analizirani su glavni tokovi društvenog, ekonomskog i kulturnog života. Skup je za cilj imao da "doprinese istorijskom osmišljavanju savremenih procesa i snagom marksističke misli ponudi cjelovitu viziju pređenog puta," od 1943. do 1983. godine. U uvodnim referatima bilo je govora o nacionalnom pitanju, stvaranju jugoslovenske zajednice, a elaboriran je i odnos klase, nacije i države.⁹ Hamdija Pozderac je u svome referatu naglasio kako "Revolucionarna, avnojska dostignuća i iskustva pokazuju da nijedan naš narod nije mogao niti može riješiti suštinska pitanja egzistencije u okviru svojih zatvorenih uskih

⁹ Isto. "Odluke koje opredjeljuju budućnost".

konceptija, zatvarajući se u sebe. (...) Zato opštejugoslovensko zajedništvo na avnojskim principima i zasadima nije nikakva apstrakcija. (...) Ono je plod revolucionarne borbe i njena tekovina, to je sam život – stvarnost našeg društvenog bića (...).¹⁰ Dušan Dragosavac je u tom pravcu istakao ulogu, važnost, značaj i potrebu da se Savez komunista bori protiv dominacije, unitarizma, separatizma i iredentizma, kao ideja koje ne vode rješavanju međunacionalnih pitanja i problema.¹¹ *Oslobođenje* na svojim stranicama je naglasilo težnju na “marksističkom vrednovanju avnojskog puta”, odnosno organizator proslave se nastoji, pa makar i nominalno držati tog “marksističkog” diskursa njegujući internacionalne, “opštejugoslavenske” vrijednosti. Istaknutu ulogu na skupu, veliku pažnju i interes javnosti imala je Sekcija za istoriju. Historičar Branko Petranović osvrnuo se na sazivanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a i na oktobarsku sjednicu Politbira, koja je prethodila samom zasjedanju. O priprema za zasjedanje i o načinu prenošenja vijesti koje se tiču odluka donesenih na zasjedanju govorio je Mehmedalija Bojić. Enver Redžić je ponudio jedan “koncizan istorijski presjek pod naslovom *Jugoslovenska misao i AVNOJ*.” O odnosu Saveznika prema Jugoslaviji i njihovim reakcijama prema donesenim odlukama na zasjedanju AVNOJ-a govorili su Vojmir Kljaković i Dušan Biber. Između ostalog, konstatirano je da iako je od održavanja skupa prošlo 40 godina, historijska nauka nije utvrdila sve činjenice i hronologiju događaja vezanu za AVNOJ, kao i da su pojedina pitanja u historiografiji tretirana tendenciozno, fragmentarno ili nedovoljno objektivno čime se u svom referatu pozabavio Koča Jončić.¹²

Oslobođenje je povodom 40-godišnjice ZAVNOBiH-a putem feljtona prenosilo već ranije (iz decembra 1943.) objavljene tekstove: Skendera Kulenovića pod naslovom *Bosna i Hercegovina prvi put slobodno vijeća* i tekst Hamze Bakšića o ZAVNOBiH-u. Također, pažnja je bila posvećena i *Nagradi lista Oslobođenje* koja je 1983. godine dodijeljena Ismetu Mujezinoviću te priznanjima za doprinos razvitku Bosne i Hercegovine – *Nagradi ZAVNOBiH-a*.¹³

¹⁰ Isto. 1. i 3.

¹¹ Isto. 3.

¹² Isto. 2. Prema pisanju *Oslobođenja* referate su na *Sekciji za istoriju* pročitali i Zdravko Antonić, Čedomir Štrbac, Ma Sipu, Marin Vidovšek i Vjenceslav Glišić. Na skupu zasjedano je na *Sekciji za društveno-ekonomske odnose* i na *Sekciji za kulturu*.

¹³ O nagradi ZAVNOBiH-a vidi članak Aide Ličina Ramić u ovom broju časopisa.

Ova četrdeseta godišnjica Prvog zasjedanja bila je obilježena nizom manifestacija, a centralna proslava “u znaku tog jubileja i u znaku revolucionarnih tekovina”, održana je 25. novembra u Domu mladih Kulturno-sportskog centra Skenderija. Cilj proslave i manifestacije *Dana SR Bosne i Hercegovine* bio je “dalje njegovanje i razvijanje borbenih i revolucionarnih tradicija i tekovina naroda i narodnosti” i “iskazivanje i potvrđivanje kontinuiteta socijalističke revolucije”.¹⁴ *Oslobođenje* je u skladu s pripremama i kreiranjem počudnog ozračja izvjestilo kako se u aktivnostima i manifestacijama putem kojih bi se afirmirale spomenute tekovine trebalo obezbijediti suštinsku “povezanost obilježavanja jubileja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, radi cjelovitog sagledavanja kontinuiteta razvoja narodne vlasti, federativnog uređenja, dosadašnjeg socijalističkog razvoja i narednih zadataka u razvoju naše socijalističke samoupravne zajednice”. Dalje se naglašavalo kako obilježavanje 40-te godišnjice “treba da ima, prije svega, radni karakter i da podstiče organizovane socijalističke snage u izvršavanju zadataka”, ranije utvrđenih. Zatim, ukazivano je na potrebu za širokim angažmanom svih političkih snaga – od Socijalističkog saveza preko Saveza sindikata do Saveza socijalističke omladine, odnosno, da se “razvije što šira aktivnost” radi obilježavanja godišnjice, i to putem održavanja akademija, predavanja, časova historije i slično. U vezi s tim, spomenuti Odbor je istaknuo poseban značaj odgojnog, obrazovnog i idejno-političkog utjecaja na omladinu kako bi se mladoj generaciji omogućilo “svestrano sagledavanje oba ova istorijska događaja”.¹⁵ *Oslobođenje*, kao medij i Odbor za obilježavanje kao centar moći su u ovom slučaju organiziranja i održavanja proslave sinkronizirano i uspješno djelovali.

Posebna pažnja u *Oslobođenju* bila je posvećena odnosu prema Josipu Brozu Titu i njegovanju ovog datuma u Bosni i Hercegovini. Delegacija SR Bosne i Hercegovine položila je tim povodom cvijeće na Titov grob. Isto tako se na stranicama *Oslobođenja* njegovao kult narodnih heroja, poštovali su se simboli i legende narodnooslobodilačke borbe, radnička postignuća, socijalistička revolucija i spomenička baština Bosne i Hercegovine.

¹⁴ M.P. “U znaku revolucionarnih tekovina”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 21. 11. 1983. 3.

¹⁵ Isto.

1988. godina: “Mi topove čistimo, mi topove hranimo, oni su nam potrebni, da se njima branimo”. (Oliver Dragojević)

Obilježavanje 45-te godišnjice od Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a, 1988. godine, proteklo je u sjeni višednevnih masovnih mitinga u Beogradu i Prištini, ali i donošenja, odnosno proglašenja amandmana na Ustav SFRJ. *Oslobođenje* je svojim pisanjem u znatno manjem obimu propagandno djelovalo. U vijestima, koje su donosili novinari *Oslobođenja*, nisu koristili futur, odnosno nisu pisali (za razliku od vijesti iz 1983.) o planovima i namjerama održavanja i načinima obilježavanja 45-te obljetnice. Kao novina, pokazalo se da je službeno glasilo *Oslobođenje* izgubilo ulogu glasnika u komunikaciji između centra moći i javnosti, te je u ovom slučaju postalo puklo sredstvo informiranja

Izvor: Ninković Đ. *Oslobođenje*. Sarajevo: 27. 11. 1988. 1.

o događajima koji su se već dogodili, što se može ilustrirati putem nekoliko primjera. Nije na odmet primjetiti kako je za razliku od pisanja iz 1983. godine, kada je 25. novembar, kao što je napomenuto, bio obilježavan kao *Dan SR Bosne i Hercegovine*, na stranicama *Oslobođenja* iz 1988. postao *Dan državnosti SR BiH*. S obzirom na društvenu krizu, pomalo je bio ironičan savjet da se praznični dani provedu u rekreaciji i skijanju na planinama u Bosni i Hercegovini, u sklopu “tradicionalnog pohoda *Stazama vjećnika AVNOJ-a*” ili u ino-

zemstvu. Svečanost uručivanja nagrada ZAVNOBiH-a dobitnicima upriličena je u Skupštini SR Bosne i Hercegovine. «Povodom državnog praznika SR BiH» republička delegacija posjetila je Kuću cveća, a *Oslobođenje* je prenijelo i poruku koju je ova delegacija upisala u spomen knjigu, u kojoj, između ostalog, stoji kako narodi i narodnosti SR Bosne i Hercegovine “obilježavajući državni praznik SR BiH – 25. novembar, izražavaju duboko poštovanje prema Josipu Brozu Titu, tvorcu svih naših pobjeda u ratu i miru. (...) najvećem sinu naše revolucije, čvrsti smo i odlučni da i dalje bogatimo i razvijamo njegovo i naše revolucionarno djelo”.¹⁶ Državni praznik je u Bosni i Hercegovini obilježen “svečano i radno”, a “najsvečanije je, naravno, bilo u gradovima i općinama gdje su povodom 25. novembra u pogon pušteni novi proizvodni pogoni koji će omogućiti posao mladim, nezaposlenim kadrovima”.¹⁷ Međutim, postojala je potpuna opreka između forme naslova i sadržaja teksta o obilježavanju praznika u “ova krizna vremena” otvaranjem novih pogona i tvornica. *Oslobođenje* je izvjestilo o obilježavanju praznika u Mrkonjić Gradu, Foči, Maglaju, Tuzli, Doboju, Srebreniku, Mostaru, Busovači, Varešu, Tesliću, Jajcu i Rogatici. Čitanjem novinarskih izvještaja iz navedenih bosanskohercegovačkih gradova stječe se utisak “napuhavanja” rezultata “borbe” radnih ljudi i građana. U tekstu stoji kako je zapravo u Foči, naprimjer, otvoreno ribogojilište i mrijestilište, u Maglaju se kao i u Tuzli rekonstruiraju i donekle unapređuju postojeća industrijska postrojenja koja imaju omogućiti “potpuno korišćenje kompleksa za proizvodnju toluenblizacijata (TBI) vrlo skupog i traženog proizvoda na svjetskom tržištu”; u Busovači je zahvaljujući dobrovoljnim priložima otvorena pošta i ambulanta, dok je u Tesliću pušten u rad pogon za proizvodnju naramenica.¹⁸ Istim povodom su na Spomen-parku Vraca u Sarajevu, uz vojne počasti, delagati SR BiH, grada i JNA, položili vijence s cvijećem. Praznik je na prigodan način obilježen u svim sarajevskim općinama.¹⁹ Održani su časovi historije, svečane sjednice i akademije, prijem u Titove pionire, otkrivane spomen-ploče, uručivane nagrade itd., što nam zapravo pokazuje kako se obilježavanje dvaju datuma, *Dana Republike* i 25. novembra – ispreplitalo, odnosno

¹⁶ “Delegacija SRBiH u Kući cvijeća”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 26. 11. 1988. 1.

¹⁷ “Novi pogoni i tvornice”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 26. 11. 1988. 5.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto. 12.

“utopilo” i slavilo kao jedan praznik, odnosno pretvaralo u praznikovanje od nekoliko neradnih dana.

1993. godina: Jubilej – Teže nego 1943?

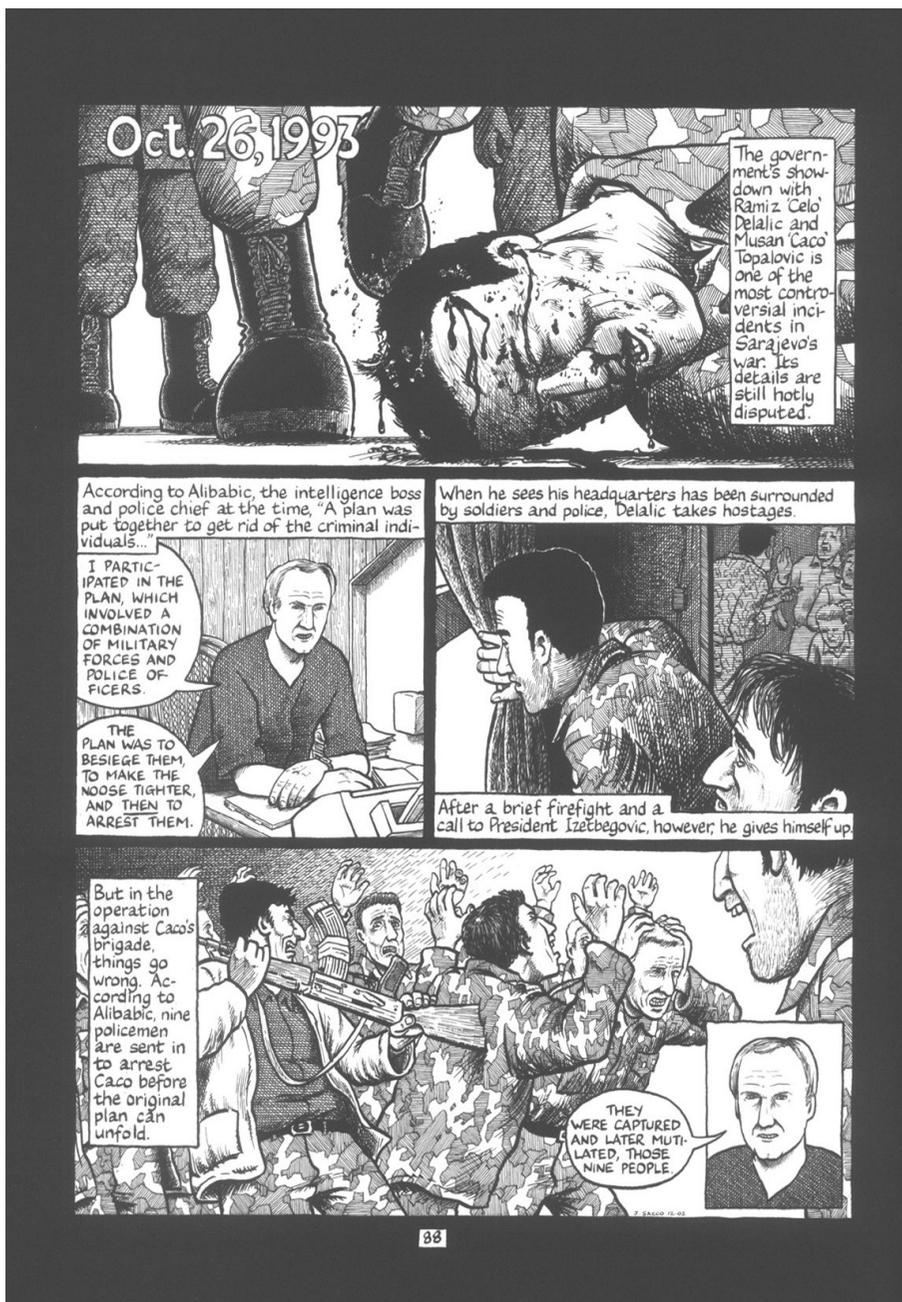
Svakodnevnica u Bosni i Hercegovini je krajem 1993. godine obilježena granatiranjima, stradanjem stanovništva, glađu, svakodnevnom borbom za nabavkom ogrijeva i vode. Agencijske vijesti javljale su o pripremanju novih ofanziva Vojske Republike Srpske i dolasku novih, svježih dobrovoljačkih snaga iz Srbije na područje istočne Bosne. Sudbina Bosne i Hercegovine bila je neizvjesna. Kritična situacija može biti plastičnije dočarana riječima predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine koji je na sjednici, neposredno nakon obilježavanja jubileja rekao: “Najradije danas, (...) iznio bih sve skupa ovo na referendum i rekao – evo vidite, postoje ovakve mogućnosti da ili ne? (...) Ne znamo mi. Ja imam običaj često ponavljati na ovim razgovorima da se u BiH sve izvrnilo, sve se okrenulo. Bosna nije ono što je prije bila. (...) Prema tome, skale vrijednosti ništa ne vrijedi to. Sve je propalo. Prema tome, treba ponovo opipati šta je to Bosna, šta je od Bosne ostalo. Demografski, politički, moralno – šta je to ostalo. I pitati tu novu Bosnu šta hoće. Bosna nije ono što je bila prije pet godina da znate. Ja bih volio da jeste. Ja sam volio onu Bosnu. Za mene je to što ja zovem lijepo lice Bosne. Ovo novo lice je puno brazgotina. Ali eto, preživjela je isto kao neka draga osoba koja je preživjela neki saobraćajni udes. Pa ti sad vidiš da je živa, hvala Bogu, ali pogledaš lice, nagrđeno dibidus. E, takvo je lice Bosne. Ali je ostala živa. Nije ona Bosna o tome se radi”²⁰

Jedini faktor koji je krajem 1993. mogao učvrstiti poziciju bosanskohercegovačke delegacije u mirovnim pregovorima bila je Armija Republike Bosne i Hercegovine koja još uvijek nije bila zrela vojna sila, ali je stekla samopouzdanje unatoč očajnom položaju u kojem je bila tokom 1993. godine,²¹ budući je ratovala protiv (najmanje) dva neprijatelja. Nakon raščišćavanja s kriminalom i sređivanja unutrašnjeg stanja stvorene su pretpostavke da ista bude doista organizirana, disciplinirana i realna vojna snaga.²²

²⁰ Magnetofonski snimak sa redovne sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane dana 15. decembra 1993. godine, 5.

²¹ CIA. 2002. 207.

²² Tomić M. “Ponovno partizani ili...”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 25. 11. 1993. 4.

Izvor: Sacco J. 2003. 88.

U ovakvom ambijentu je iznađena mogućnost obilježavanja 50-te godišnjice Prvog zasjedanja. Jubilej je obilježen održavanjem svečane akademije i koncerta u Kamernom teatru 55, o kojoj je pisalo sarajevsko ratno *Oslobođenje* u pet novinskih članaka i reportaža. Na početku svečanosti je minutom šutnje odana počast borcima palim u NOR-u 1941-1945. i palim borcima iz redova Armije Republike Bosne i Hercegovine, kao i svim civilnim žrtvama rata koji je od 1992. bjesnio Bosnom i Hercegovinom. Učešće u organiziranju akademije uzeo je i gradski odbor SUBNOR-a, čiji je predsjednik Vaso Radić izrazio radovanje zbog toga što su vlasti odlučile obilježiti “značajan datum naše istorije”.²³ Akademik i jedan od vijećnika, historičar Enver Redžić je tom prilikom rekao: “Mir smo imali 45 godina bez demokratije, a sada imamo rat i naciokratije, a samo mir otvara pretpostavke za stabilnu Bosnu i Hercegovinu”.²⁴ Sa svečanosti je borcima Armije Republike Bosne i Hercegovine upućena poruka da istraju u borbi protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, a UN-u da poduzmu odlučnije akcije koje za cilj imaju zaustavljanje ratnih dešavanja prije nadolazeće zime. Pošta poginulim oslobodiocima Sarajeva i žrtvama fašističkog terora odata je polaganjem cvijeća kod Vječne vatre i u “Ulici Prkosa”.

Karakteristike obilježavanja jubileja bile su povezivanje antifašističke narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. s borbom Armije Republike Bosne i Hercegovine, 1992.-1993. “za opstanak cjelovite Bosne i Hercegovine u kojoj će ravnopravno živjeti Muslimani, Srbi i Hrvati i svi ostali narodi”. Do prvih formalno-sadržajnih promjena u ceremoniji obilježavanja novembarskih praznika došlo je promjenom političkog sistema tokom ranih devedesetih. U 1993. godini je prilikom obilježavanja 25. novembra potpuno izostavljen ceremonijalni karakter obilježavanja *Dana Republike* koje je u razdoblju do izbijanja agresije na Bosnu i Hercegovinu išlo “u paketu” kao što je ranije pokazano u ovom radu.

Zaključna razmatranja

Erozijom političkog sistema, od smrti Josipa Broza, pa tokom osamdesetih godina, preko raspada SFRJ do 1993. godine i 50-te godišnjice je i samo pisanje dnevno-političke socijalističke novine, *Oslobođenja*, o obilježavanju Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a tokom godina gubilo marksističko-komunističku

²³ “Ravnopravnost hoće mir”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 21. 11. 1993. 8.

²⁴ Isto.

formu, ali i sadržaj. Zadržan je, samo formalno, socijalistički diskurs. Praznik je vjerovatno i prije 1988. poprimio državotvorni karakter, kojeg formalno pravno dobija tek 1995. godine, kada se imenuje Danom državnosti Bosne i Hercegovine. Kroz čitavo vrijeme od 1983. do 1993. forma praznovanja imala je antifašistički karakter koji je naročito naglašen tokom i nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

U posjedu autora

- Magnetofonski snimak sa redovne sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane dana 15. decembra 1993. godine

b. Štampa

- *Oslobođenje*, Sarajevo

LITERATURA

a. Knjige

- Central Intelligence Agency. 2002. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995, Volume I*. Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis.

b. Članci

- Dujmović S. 2006. "Dan pobjede prema sarajevskom ratnom *Oslobođenju* 1995. godine – šta nam kazuje jedna proslava?" u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 205-215.
- Miličić B. 1977. "List Oslobođenje kao istorijski izvor". u: *Prilozi*, god. XIII, br. 13. Sarajevo: Institut za istoriju. 346-354.

- Rihtman Auguštin D. 1990. "Metamorfoza socijalističkih praznika". *Narodna umjetnost – hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 27., No. 1. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. 21-32.

c. Strip

- Sacco J. 2003. *The Fixer, A Story from Sarajevo*. Montreal: Drawn and Quaterly.

Summary

THE METAMORPHOSIS OF HOLIDAYS: THE MARKING OF THE FIRST SESSION OF ZAVNOBiH (1983-1988-1993)

Through the writing of Sarajevo's newspaper *Oslobođenje* the author compared the mode of celebration of a statehood holiday in Bosnia and Herzegovina. As a case study he took the celebration of the 25th of November during the three years: in 1983, 1988 and 1993 (40th, 45th and the 50th jubilee anniversary). On that date during the Second World War in 1943 the Regional Anti-Fascist Council for the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH) took place in Mrkonjić Grad (Varcar Vakuf). The purpose of this paper is to perceive the mode of celebrating the 25th of November and to show the changes which the ceremony of celebration went through in the different political circumstances, from 1983, after Tito's death, across the years of crises and the breakdown of Yugoslavia, until the year of 1993, in which the war was raging all over Bosnia and Herzegovina. Among those years the writing of *Oslobođenje* newspaper lost the Marxist-Communists form and contents. Socialistic discourse was kept. Trough all those years the form of celebration had an anti-fascist character which is particularly emphasized during the war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995.

Key words: Regional Anti-Fascist Council for the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina, The Day of the Republic, Statehood Holiday, *Oslobođenje*, Anniversary, Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, antifascism

(Translated by author)

UDK 7.092 (497.6) "197/199"
Izvorni naučni rad

NAGRADA ZAVNOBiH-a – OSNIVANJE, TRAJANJE I ZNAČAJ

Aida Ličina Ramić

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

Autorica u ovom radu piše o Nagradi ZAVNOBiH-a kao posebnom priznanju ustanovljenom 1971. godine koje se dodjeljivalo povodom obilježavanja državnog praznika Dana ZAVNOBiH-a, 25. novembra. Na osnovu arhivskih izvora i štampe opisano je osnivanje nagrade, njeno trajanje i značaj. S obzirom na to da je nagrada dodjeljivana uz obilježavanje bosanskohercegovačkog državnog praznika neophodno je pratiti uporedo i transformaciju ovog praznika, kao i opća društveno-politička kretanja u zemlji kako bi se dobila vjerodostojnija slika o ovom pitanju.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Nagrada ZAVNOBiH-a, Dan državnosti SR BiH, Dan Republike, 25. novembar

Nastojanje da se Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), koje je održano 25. novembra 1943. godine, sagleda iz nove perspektive, perspektive današnjice, neopterećene ideološkim i dogmatskim pritiscima prošlog vremena, otvara prostor za brojna pitanja, a jedno od njih koje do danas nije posebno razmatrano je Nagrada ZAVNOBiH-a. Nagrada je ustanovljena i dodjeljivana povodom obilježavanja bosanskohercegovačkog državnog praznika, 25. novembra, dana kada je održano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a.

Osnivanje i obilježavanje praznika u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u ostalim republikama, organizirano je najvećim dijelom u cilju utvrđivanja legitimiteta preko obilježavanja i proslavljanja brojnih datuma iz revolucionarne prošlosti.¹ Uz proslavu praznika mogu se vezati određene svečanosti, kao što su bili: mitinzi, komemorativne svečanosti, otvaranje raznih objekata i slično. Ovim proslavama pripadala je i dodjela nagrada i priznanja.² U okviru takvog svečarskog ambijenta može se analizirati i odnos Nagrade ZAVNO-BiH-a i državnog praznika, 25. novembra.

Nagrada ZAVNOBiH-a ustanovljena je 1971. godine Zakonom o osnivanju nagrade, donesenim od strane Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH). Prema ovom zakonu, priznanje se dodjeljivalo za “izuzetan stvaralački doprinos razvitku Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine”.³ Dodatno obrazloženje ponuđeno je izmjenama navedenog zakona 1988. godine, u kojem je navedeno da se nagrada dodjeljuje “radi održavanja kontinuiteta u daljem revolucionarnom razvoju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine između djela socijalističke revolucije utvrđenih odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i rada savremenih generacija i trajnog sjećanja na ta djela i odluke”.⁴ Ovom izmjenom zakona nastojala se dodatno naglasiti funkcija nagrade u smislu podsjećanja na tekovine narodnooslobodilačke borbe na kojima se gradio legitimitet cjelokupnog državnog sistema, a koji je već 1988. godine bio u sve dubljoj krizi.

Osnivanje nagrade ZAVNOBiH-a može se povezati i s posebnim društveno-političkim prilikama toga vremena. Nagrada se dodjeljivala povodom proslave praznika SR BiH, koji se obilježavao 25. novembra, odnosno na dan održavanja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ovaj praznik ustanovljen je Zakonom u februaru 1969. godine zbog “trajnog obilježavanja istorijskog značaja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a”.⁵ Uspostavljanje ovog praznika na repu-

¹ Rihtman Augustin D. 1990. 21.

² Gržinić V. 2013. 83. i 84.

³ Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 35/71., 20. 12. 1971. 880.

⁴ Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 2/88. 14. 1. 1988. 58.

⁵ Zakon o proglašenju dvadesetpetog novembra državnim praznikom Socijalističke Republike

bličkom nivou posljedica je intenzivnih promjena u vrijeme decentralizacije vlasti, odnosno jačanja republika. U tom pravcu kretao se i Savez komunista Jugoslavije (SKJ), koji je svojim Statutom iz 1969. godine ojačao republike, tako što su republički savezi zasjedali prije SKJ, što do tada nije bio slučaj. Osnivanje Nagrade ZAVNOBiH-a također je imalo važnu ulogu u jačanju bosanskohercegovačkog identiteta, naročito u vrijeme burnih dešavanja početkom 1970-ih godina. Optužbe da se nacionalni interesi manjih naroda zastavljaju podstakli su na isticanje nacionalne pripadnosti svakog stanovnika te na jačanje suvereniteta federalnih jedinica koji je dodatno naglašen donošenjem Ustava 1974. godine.⁶

Premda je nagrada ustanovljena 1971. godine prošle su dvije godine do dodjele prvih priznanja, tačnije ona su uručena prilikom obilježavanja godišnjice ZAVNOBiH-a kao državnog praznika 1973. godine. Razlog je, kako se navodi, to što se čekala jubilarna trideseta proslava od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, kao i od Drugog zasjedanja AVNOJ-a, čime se još jednom željela naglasiti povezanost sa saveznim praznikom.⁷ Među dobitnicima 1973. godine bili su: Džemal Bijedić, Ante Babić, Rodoljub Čolaković, Uglješa Danilović, Rato Dugonjić, Avdo Humo, Olga Marasović, Đuro Pucar i drugi. Za 1973. godinu dodijeljeno je ukupno dvadeset nagrada istaknutim društveno-političkim, kulturnim i naučnim radnicima.⁸

Glavnu odluku u izboru kandidata vršio je Odbor za dodjeljivanje nagrade ZAVNOBiH-a, koji su činili predsjednik i dvanaest članova, odnosno četrnaest od 1978. godine, s mandatom od dvije godine. Odbor je odlučivao o dodjeli nagrade, obavještavao javnost o imenima nagrađenih i o tome izvještavao Skupštinu SR BiH. S namjerom za što boljim izborom kandidata, ovo tijelo imalo je mogućnost obrazovanja posebnih komisija za pojedine oblasti društvenog života da bi se ocijenila dostignuća pojedinih kandidata za prestižnu nagradu. U ove komisije imenovani su istaknuti pojedinci iz društveno-političkih, naučnih, stručnih i kulturnih oblasti života. Osim toga, Odbor je u nekim posebnim slučajevima mogao zatražiti mišljenje o prijedlozima za

Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 5/69. 11. 2. 1969. 65.

⁶ Petranović B. 1989. 401. i 402; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. 1990. 180; Kamberović H. 2012. 113-155; Čalić Mari-Žanin. 2013. 285., 286. i 319-322.

⁷ Šajatović B. "Dvadeset laureata". *Oslobođenje*, 25. 11. 1973. 9.

⁸ Vidi prilog na kraju rada.

nagradu i u određenim naučnim i stručnim ustanovama.⁹

Kandidate su mogli predlagati organizacije udruženog rada, samoupravne interesne zajednice, društveno-političke organizacije, stručna i druga udruženja te grupe građana.¹⁰ Često su prijedlozi za pojedine kandidate stizali iz više organizacija. Tako naprimjer, 1985. godine reditelja i glumca Radoslava Zoranovića istovremeno za nagradu predložile su Zajednica profesionalnih pozorišta BiH i Festival malih i eksperimentalnih scena Jugoslavije. Ovo nije bio usamljen primjer. Za sve predložene kandidate prilagane su iscrpne biografije i obrazloženje prijedloga.¹¹

Sredstva za dodjelu nagrade, u početku, osiguravala su se iz budžeta SR BiH preko Republičkog fonda za dodjeljivanje nagrade ZAVNOBiH-a. Ova sredstva mogli su dati građani te druge organizacije u vidu poklona i zavještavanja. Ovakav način finansiranja ukinut je vrlo brzo, a već 1973. godine usvojena je odluka da se prihodi za nagradu i rad Odbora osiguraju iz budžeta SR BiH na godišnjoj razini što se održalo na snazi sve do 1991. godine kada su dodijeljena i posljednja priznanja.¹²

Nagradu su činile plaketa i novčani dio. Likovno rješenje izgleda Povelje utvrđivao je odbor, a svojim oblikom i sadržajem nastojao se simbolizirati *Dan državnosti SR BiH*. Visinu novčanog dijela nagrade prvo je određivao Odbor, a od 1988. godine iznos je bio utvrđen fiksno u visini pet prosječnih mjesečnih ličnih dohodaka radnika SR BiH iz prethodne godine. S obzirom

⁹ Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 35/71. 20. 12. 1971. 880; Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 14/78. 15. 5. 1978. 514.

¹⁰ Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 35/71. 20. 12. 1971. 880.

¹¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Fond: *Socijalistički savez radnog naroda SR BiH (SSR-NBiH)*, Koordinacioni odbor za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne historije Bosne i Hercegovine. Kutija: Nagrade AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. (nesređena građa). Dopis Zajednice profesionalnih pozorišta BiH za Odbor za dodjelu Nagrade ZAVNOBiH-a, 29. 8. 1985; Isto. Dopis Festivala malih i eksperimentalnih scena Jugoslavije za Odbor za dodjeljivanje Nagrade ZAVNOBiH-a, 30. 8. 1985.

¹² Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 35/71. 20. 12. 1971. 880; Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 16/73. 18. 6. 1973. 511.

na sve veću finansijsku krizu, ovaj stav je već naredne, 1989. godine, bio izmijenjen, pa se visina nagrade utvrđivala u iznosu od pet prosječnih plata iz prvog tromjesečja, a naknadnom izmjenom iz trećeg tromjesečja godine za koju se dodjeljivala nagrada. Međutim, ekonomska kriza bila je do te mjere prisutna da je vrijednost ustanovljena prema primanjima s početka godine do uručenja nagrade (25. novembra – odnosno četvrtog tromjesečja) postala znatno manja.¹³

Nije zabilježen ni jedan slučaj oduzimanja nagrade, ali i ovo pitanje bilo je regulirano Zakonom o nagradi ZAVNOBiH-a iz 1988. godine. Nagrada se mogla oduzeti u posebnim okolnostima i to je podrazumijevalo oduzimanje povelje, ali ne i novčanog dijela nagrade. Oduzimanje se moglo izvršiti onim primaocima koji su pravosnažnom sudskom presudom osuđeni na kaznu zatvora ili težu kaznu za krivična djela protiv: osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja i bezbjednosti SFRJ; protiv čovječnosti i međunarodnog prava; ugleda SFRJ; oružanih snaga SFRJ; privrede i jedinstva jugoslavenskog tržišta; socijalističkog samoupravljanja i službene dužnosti. Osim navedenog, nagrada se mogla oduzeti ako je lice bilo osuđeno na kaznu zatvora preko tri godine ili težu kaznu, a radilo se o već navedenim krivičnim djelima. O oduzimanju nagrade odlučivao je Odbor i o tome obavještavao Skupštinu SR BiH, te se ista informacija objavljivala i u sredstvima javnog informiranja. Oduzeta nagrada vraćala se odboru.¹⁴

Do 1978. godine nagrada je dodjeljivana samo pojedincima, a nakon te godine i radnim organizacijama, odnosno kolektivima. Ova praksa prekinuta je 1988. godine. Od osnivanja do 1991. godine kada su uručene posljednje nagrade ZAVNOBiH-a, ukupno je bilo dodijeljeno 438 nagrada pojedincima i 25 kolektivima.¹⁵

Prema dostupnim podacima za period 1973-1985. regionalna zastupljenost kandidata bila je sljedeća:

¹³ Ukaz o proglašenju zakona o izmjeni zakona o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 24/89. 30. 6. 1989. 671; Ukaz o proglašenju zakona o izmjeni zakona o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 43/89. 23. 12. 1989. 1080.

¹⁴ Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 2/88. 14. 1. 1988. 58.

¹⁵ Vidi prilog na kraju teksta.

Regija	Broj dobitnika nagrade
Banja Luka	68
Bihać	32
Doboj	13
Goražde	5
Livno	15
Mostar	73
Sarajevo	51
Tuzla	46
Zenica	19
Ostalo	7
Ukupno	329

Tabela 1. Zastupljenost dobitnika nagrade ZAVNOBiH-a po regionalnom principu.¹⁶

Regionalna pripadnost određivana je prema mjestu rođenja dobitnika, a samo je u pojedinim slučajevima napravljena iznimka pa se regionalna pripadnost određivala prema mjestu boravka, odnosno mjestu gdje su ostvareni određeni rezultati u radu. Iz tabele može se vidjeti da su najveći regionalni, ujedno ekonomski, društveno-političkih i kulturni centri poput Banje Luke, Sarajeva, Tuzle i Mostara imali i najveći broj dobitnika nagrade ZAVNOBiH-a.

Sve do 1988. godine broj nagrada za jednu godinu nije bio tačno određen te je varirao iz godine u godinu. Najviše dodijeljenih nagrada bilo je 1985. godine kada je uručeno čak četrdeset dva pojedinačna priznanja i tri kolektivna. Od 1988. godine utvrđeno je da će se godišnje birati samo po deset laureta.¹⁷ Tako je i bilo sve do 1991. godine kada je od jedanaest prijavljenih dodjeljeno tek sedam nagrada. Među posljednjim dobitnicima bili su Rahela Albahari-Perišić, Josip Pejaković, Mersad Berber, Inga Kraljević, Salih Osmanbegović, Ivan Sokolić i Milorad Ekmečić.

¹⁶ Tabela je urađena prema podacima preuzetim iz ABiH, Fond: *SSRNBiH*, Kordinacioni odbor za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne historije Bosne i Hercegovine. Kutija: Nagrade AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. (nesređena građa). Pregled dobitnika nagrade ZAVNOBiH-a (regionalna pripadnost).

¹⁷ Zakon o nagradi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. *Službeni list SR BiH*, 2/88. 14. 1. 1988. 58.

Jugoslavenska kultura obilježavanja značajnih datuma bila je povezana s potrebom stvaranja kolektivnog sjećanja stanovništva na tekovine narodno-oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Svaki praznik, pa tako i Dan Republike BiH – 25. novembar, doživljavao je određene promjene vezane uz opća društvena kretanja.¹⁸ Ove promjene ostavile su značajne posljedice i na popratni sadržaj tih manifestacija, u ovom slučaju na dodjeljivanje Nagrade ZAVNOBiH-a. Dodjela nagrada ZAVNOBiH-a od konca osamdesetih do 1991. godine postepeno je gubila na značaju jednako kao što se mijenjao i značaj obilježavanja proslave zasjedanja ZAVNOBiH-a. Proslavi 25. novembra kao državnog praznika SR BiH se iz godine u godinu posvećivalo sve manje prostora i na stranicama *Oslobođenja*, tek najosnovnije uz dosta šture informacije. Slično je bilo i sa Nagradom ZAVNOBiH-a. Od prve dodjele 1973. godine pa do 1988. godine ovom priznanju poklanjala se velika pažnja u *Oslobođenju*. Imena svih dobitnika s biografijama, kao i detaljni izvještaji s manifestacije dodjele nagrade bili su prezentirani ponekad i na četiri stranice ovog dnevnog lista.¹⁹

U govorima povodom uručenja nagrada isticala se važnost ovog priznanja. Tako je Vaso Gačić, član Predsjedništva SR BiH, u govoru održanom ispred dobitnika nagrade ZAVNOBiH-a, 1978. godine, naglasio kako nagrada ima

¹⁸ O tome će više riječi biti u radu kolege Edina Omerčića u ovom broju *Historijskih traganja*.

¹⁹ "Dvadeset laureata". *Oslobođenje*, 25. 11. 1973. 9; "Priznanje za izuzetan doprinos razvitku BiH". *Oslobođenje*, 26. 11. 1974. 10; "Uručene nagrade ZAVNOBiH-a". *Oslobođenje*, 26. 11. 1974. 2; "Priznanje za stvaralački doprinos razvitku Republike". *Oslobođenje*, 25. 11. 1975. 5; "Priznanja za entuzijazam za stvaralaštvo". *Oslobođenje*, 26. 11. 1975. 4; "Priznanja tridesetorici pregalaca". *Oslobođenje*, 20. 11. 1976. 1, 4; "Uručena najviša priznanja Republike". *Oslobođenje*, 25. 11. 1976. 15; "Priznanja za stvaralaštvo i doprinos razvoju SRBiH". *Oslobođenje*, 23. 11. 1977. 1; "Dobitnici Nagrade ZAVNOBiH-a". *Oslobođenje*, 25. 11. 1977. 8; "Životno djelo Republici". *Oslobođenje*, 24. 11. 1978. 1., 4. i 5; "Podstrek za nova pregnuća". *Oslobođenje*, 26. 11. 1978. 3; "Djelo života – životu Republike". *Oslobođenje*, 23. 11. 1979. 2. i 3; "Stvaralački doprinos razvoju Republike". *Oslobođenje*, 25. 11. 1980. 4. i 5; "Istrajni i nepokolebljivi na Titovom putu". *Oslobođenje*, 26. 11. 1980. 3; "Priznanje za doprinos razvoju Republike". *Oslobođenje*, 25. 11. 1981. 12. i 13; "Priznanje za pregalaštvo". *Oslobođenje*, 26. 11. 1981. 2; "Priznanje za doprinos razvoju Republike". *Oslobođenje*, 25. 11. 1982. 6. i 7; "Uručene nagrade ZAVNOBiH-a". *Oslobođenje*, 26. 11. 1982. 3; "Dodijeljene nagrade ZAVNOBiH-a". *Oslobođenje*, 23. 11. 1983. 1; "Priznanja za doprinos razvitku Bosne i Hercegovine". *Oslobođenje*, 25. 11. 1983. 7; "Uručene nagrade ZAVNOBiH-a". *Oslobođenje*, 26. 11. 1983. 3; "Priznanje za doprinos razvoju SRBiH". *Oslobođenje*, 26. 11. 1984. 4; "Priznanje za izuzetan stvaralački doprinos". *Oslobođenje*, 25. 11. 1985. 10; "Nagrade ZAVNOBiH-a". *Oslobođenje*, 26. 11. 1986. 2.

“visoku političku i moralnu pouku”, te je istakao njenu povezanost i kontinuitet s tekovinama revolucije i odlukama ZAVNOBiH-a.²⁰ Godine 1980., dodjela nagrada odvijala se kao i većina događaja u vrijeme smrti Josipa Broza Tita te se nastojala naglasiti povezanost nagrade s Titom, odnosno uz njegovu ličnost i djelo. Tako se u govoru Seida Maglajlije, predsjednika Republičke konferencije SSRNBiH i predsjednika Odbora za dodjelu nagrade, navodi da dodjela nagrade “predstavlja najveće priznanje i čast kada i ovogodišnje dobitnike Nagrade ZAVNOBiH-a s pravom nazovem Titovim saborcima i dostojnim sljedbenicima Titovih revolucionarnih pregnuća i djela”.²¹

Za razliku od prethodnog perioda, od 1988. godine, pored toga što je broj dobitnika značajno manji, u novinama se mogu pronaći tek kraći članci o dodjeli ove nagrade, bez detaljnijih informacija o dobitnicima, njihovim fotografijama i slično.²² O tome kako je ova pojava u *Oslobođenju* našla svoj odraz i u proslavi Dana Republike najbolje svjedoči članak koji je objavljen 1989. godine pod naslovom: “Značajan datum, ne i državni praznik”. Dan Republike je državni praznik koji se proslavljao na dan održavanja Prvog zasjedanja AVNOJ-a, 29. novembra, i njegovo obilježavanje je ustanovljeno još 1945. godine.²³ U navedenom članku problematizira se tada aktuelno pitanje o izmjeni Zakona o praznicima prema kojem je predloženo da se 1. decembar, dan formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, obilježava kao državni praznik, umjesto već spomenutog. Ipak, na sjednici Predsjedništva SR BiH ovaj prijedlog je odbijen jer kako je navedeno, između ostalog, nije zastupao interese svih naroda, već samo tri naroda.²⁴

Ako posmatramo obilježavanje ZAVNOBiH-a u sistemu ostalih jugoslavenskih praznika uočiti ćemo da već 1990. godine u Mrkonjić Gradu, mjestu

²⁰ “Podstrek za nova pregnuća”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1978. 3.

²¹ “Istrajni i nepokolebljivi na Titovom putu”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1980. 3.

²² “Deset dobitnika Nagrade ZAVNOBiH-a”. *Oslobođenje*, 25. 11. 1987. 1; “Priznanje za doprinos razvitku Republike”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1987. 2; “Deset dobitnika Nagrade ZAVNOBiH-a”. *Oslobođenje*, 22. 11. 1988. 1; “Uručene nagrade ZAVNOBiH-a”. *Oslobođenje*, 25. 11. 1988. 1; “Dodijeljene nagrade ZAVNOBiH-a”. *Oslobođenje*, 22. 11. 1989. 1; “Uručene nagrade ZAVNOBiH-a”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1989. 5; “Novi povijesni ispit zrelosti”. *Oslobođenje*, 25. 11. 1990. 3; “Zaboravljeni rođendan”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1990. 3; “Uručene nagrade ZAVNOBiH-a”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1991. 1; “Riječ-dvije sa dobitnicima”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1991. 3.

²³ Gržinić V. 2013. 76.

²⁴ “Značajan datum, ne i državni praznik”. *Oslobođenje*, 24. 11. 1989. 1.

održavanja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, nije bilo nikakve manifestacije kojom je obilježen 25. novembar.²⁵ Svi navedeni podaci ukazuju na postepeno opadanje značaja obilježavanja Dana državnosti pa ujedno i dodjeljivanja Nagrade ZAVNOBiH-a. Za 1991. godinu dodijeljeno je samo sedam nagrada, a prilikom uručivanja državne nagrade iza koje je stajala Skupština SR BiH, jedan od dobitnika ove nagrade, Milorad Ekmečić, izjavio je sljedeće: “Pitate me gdje sam i šta radim? Ne znam gdje sam, a znadem šta radim. Tu sam u Bosni i Hercegovini, u jednoj državi koja se zajedno sa Jugoslavijom polako raspada, u skupštini koja jeste i nije skupština. A šta radim? Radim ono što sam uvijek radio. Gledam svoje papire, pokušavam da uobličim još jednu novu temu koju sam već odavno zamislio i koja će biti predmet moga istraživanja i dograđivanja u toku naredne godine”.²⁶

Nagrada ZAVNOBiH-a, ustanovljena početkom sedamdesetih u vremenu jačanja republičkih identiteta, formirana je s ciljem da podsjeća na revolucionarna pregnuća iz Drugog svjetskog rata te kao dio proslave obilježavanja državnog praznika, u znak sjećanja na Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a. Uočljiva je sličnost proslave 25. novembra i dodjele nagrade ZAVNOBiH-a, kao i obilježavanje Dana Republike, 29. novembra, i dodjele Nagrade AVNOJ-a. Oba događaja činila su sastavni dio memorijalne kulture jugoslavenkog društva. Kako se bližila disolucija jugoslavenske države i zaoštravala politička kriza u zemlji, tako je i ovaj državni praznik u Bosni i Hercegovini poprimao drugačiji sadržaj te se smanjivao prostor koji mu je bio posvećen. Posljednja proslava 25. novembra s dodjelom Nagrade ZAVNOBiH-a zabilježen je 1991. godine. Poslije toga, nema spomena o dodjeli Nagrade ZAVNOBiH-a premda se 25. novembar nastavio obilježavati kao Dan državnosti Bosne i Hercegovine, što je potvrđeno i zakonskom odredbom iz 1995. godine.

²⁵ “Zaboravljeni rođendan”. *Oslobođenje*, 26. 11. 1990. 3.

²⁶ “Davna zamisao”. *Oslobođenje*, 25. 11. 1991. 3.

Prilog br. 1.

Tabela s imenima svih pojedinačnih i kolektivnih dobitnika
Nagrade ZAVNOBiH-a od 1973. do 1991. godine.

Godina dodjele nagrade	Imena i prezimena dobitnika nagrade	Naziv kolektiva
1973.	Osman Karabegović, Rudi Kolak, Ismet Mujezinović, Iso Jovanović, Dušanka Kovačević, Đuro Pucar, Anto Babić, Rodoljub Čolaković, Uglješa Danilović, Franjo Herljević, Niko Jurinčić, Šefket Maglajlić, Vlado Šegrt, Džemal Bijedić, Jovanka Čović, Rato Dugonjić, Avdo Humo, Mevla Jakubović, Olga Marasović i Vojo Todorović.	-
1974.	Nisim Albahari, Bogomir Brajković, Edhem Čamo, Ibro Maglajlić, Cvijetin Mijatović, Čedomil Milićević, Tripo Milićević, Grujo Novaković, Mehmed Okanović, Boško Šiljegović, Mica Todorović, Zaga Umićević i Todor Vujasinović.	-
1975.	Jozo Bakrač, Nikola Cvijetić, Halid Čomić, Hamdija Čemerlić, Jolanda Đačić, Branislav Đurđev, Blažo Đuričić, Jahiel Finci, Derviš Gazić, Jure Kerošević, Mladen Knežević, Franc Novak, Slobodan Marjanović, Ilija Materić, Branko Mikulić, Milan Pantić, Alija Sirotanović, Dedo Trampić, Ibrahim Šator i Milica Vrhovac.	-
1976.	Branko Babić, Vlado Bajić, Sulejman Čaušević, Nijaz Dizdarević, Ilija Došen, Salko Fejić, Pavle Fukarek, Julije Hahamović, Adem Hercegovac, Rade Jakšić, Pero Jelčić, Hatidža Karabeg, Dragutin Kosovac, Todo Kurtović, Salamon Levi, Nada Manojlović, Drago Mažar, Risto Mijatović, Mitar Minić, Dane Olbina, Radovan Papić, Isidor Papo, Božo Peranović, Branko Popić, Hamdija Pozderac, Srđan Prica, Cvjetko Rihtman, Elizabeta Ristić, Ahmet Šehović i Vaso Trikić.	-

1977.	Ljubo Babić, Šukrija Bijedić, Oskar Danon, Karlo Dombaj, Nedim Filipović, Jakob Gaon, Mustafa Mujko Gluhić, Hasan Grabčanović, Mesud Hotić, Ivo Jerkić, Rahmija Kadenić, Kemal Kapetanović, Desa Koštan, Ignjat Marić, Mladen Mlađo Marin, Niko Mihaljević, Smilja Mučibabić, Božo Nenadić, Mile Perković, Dragica Pirnat, Danilo Protić, Mara Radić, Mićo Rakić, Ivo Šermet, Mirko Vranić i Marko Zovko.	-
1978.	Mato Andrić, Stipe Bilan, Krstan Bjeljac, Ljubo Božić, Ivan- Ivić Bubaš, Mida Čadra-Malkoč, Enver Čemalović, Zaim Dizdarević, Moni Finci, Vaso Gačić, Jure Galić, Dušan Grk, Ratko Jovičić, Momir Kapor, Anđa Knežević, Simo Komlenić, Vinko Konta, Nikola Kotle, Joco Marjanović, Novak Mastilović, Munir Mesihović, Vlado Milošević, Juraj Neidhardt, Hamdija Omanović, Safet Pašalić, Stevo Popović, Stevo Rauš, Milanko Renovica, Brano Savić, Vojislav Spaić, Ivo Sunarić, Džemil Šarac, Mehmedalija Tufekčić, Dušan Vujatović i Miloš Zekić.	NIŠRO "Oslobođenje"
1979.	Salamon Abinun, Fazlija Alikalfić, Nikola Andrić, Josip Bač, Bora Batoz-Mijić, Muhidin Begić, Olga Brajković, Dušan Brstina, Vojislav Čolović, Branko Ćopić, Raif Dizdarević, Luka Džalto, Josip Gardaš, Fatima Hadžialić, Asim Hodžić, Dušan Jovanović, Filip Karaga, Miloš Kecman, Slobodan Kezunović, Ajša Maličević-Vujović, Ante Marić, Mira Meštrović, Milančić Miljević, Džemal Muminagić, Augustin Papić, Đorđe Pašajlić, Ratko Perić, Borivoje Popović, Draško Popović, Hakiija Pozderac, Nevenka Pucar, Džemal Ramović, Enver Redžić, Sana Salahović, Boško Simatović, Ramiz Sladić, Nikola Stojanović, Derviš Sušić, Mihajlo Škondrić, Božo Vukoje i Savo Vulin.	Omladinska radna akcija "Šamac- Sarajevo '78" Univerzitet u Sarajevu
1980.	Ankica Albahari, Boško Baškot, Drago Begić, Nijaz Begtašević, Danilo Bilanović, Stojan Bjelajac, Stipe Brekalo, Zahid Bukurević, Savo Čečur, Drago Davidović, Sredo Đukarić, Svetolik Gospić, Muhamed Grebo, Dušan Josipović, Radoslav Jovanović, Teufik Kadenić-Cinkara, Nikola Karanović, Stana Knežević-Delikuska, Drago Krndija, Džemal Mahmutčehajić, Milutin Morača, Nada Novak, Asim Pervan, Simo Radić, Ante Raštegorac, Jovo Rosić, Mustafa Sefo, Rizo Selmanagić, Božo Slavić, Mitar Soldat, Velimir Stojnić, Mitar Subotić, Uglješa Subotić, Miroslav Špiler, Simo Tadić, Gojko Ubiparip i Šukrija Uzunović.	Fabrika duhana Sarajevo Rudnici mrkog uglja "Zenica" Tkaonica ćilima Sarajevo

1981.	Fahrija Ajanović, Rade Bašić, Emerik Blum, Đurađ Vojinović, Milan Bosnić, Franjo Budimir, Esad Cerić, Dara Četković, Mujo Dizdar, Pero Đukanović, Bahra Đukić, Rajko Gagović, Rade Galeb, Ahmet Hadžić, Marica Himerlajh, Hajro Kapetanović, Haso Katanić, Ante Krezo, Derviš Kršlak, Sreten Lopandić, Relja Lukić, Nedeljko Macanović, Lazo Materić, Slavko Mićanović, Milorad Mijatović, Sreten Miović, Dušan Misirača, Roza Papo, Ante Ramljak, Tripo Šarenac, Mustafa Temim, Muzafer Spužić, Midhat Šamić, Mehmed Trbonja i Sofija Veselić-Dujković.	Industrija alata "Trebinje" SOUR "Jelšingrad" Banja Luka
1982.	Fikret Abdić, Milan Ačić, Karlo Barić, Alojz Benac, Abaz Deronja, Petar Dodik, Asim Džumhur, Dragutin Hlubna, Arfan Hozić, Hrvoje Ištuk, Muhamed Kadić, Jovo Kecman, Ljubo Kojo, Vlajko Kovačević, Mikan Marjanović, Panto Nikolić, Mitar Papić, Kemal Ramić, Mirjana Stankov-Šinik, Anto Sučić, Hamida Šabanac, Ahmet Šabić, Franjo Šimić, Danilo Štaka, Redžo Terzić, Stanko Tomić, Mirko Turić i Vlajko Ubavić.	OOUR "Hidroinženjering" u sastavu "Energoinvesta" Sarajevo OOUR "Mira Cikota" Prijedor u sastavu RO "Josip Kraš" Zagreb SOUR "Šipad" Sarajevo
1983.	Ante Alerić, Midhat Begić, Krešo Buntić, Esad Čengić, Edhem Džabić, Hasan Hadžimerović, Fatima Jaganjac, Danilo Komnenović, Vera Krstić-Galeb, Cvija Mazalica, Asim Mujkić, Mirko Ostojić, Đurin Predojević, Mirko Radić, Hiba Ramadanović, Dragutin Stanić, Dušan Šobot, Rade Todović, Milan Trninić Crni, Aleksander Trumić, Rifat Tvrtković, Đuro Vekić i Smajo Zolj.	RO "Elektrobosna" Jajce RO "Fabrika sode" Lukavac RO "Hidroelektrane na Neretvi" Jablanica RO "Pretis" Vogošća
1984.	Milan Bjelogrić, Idriz Čejvan, Osman Đikić, Jova Grkavac, Kemal Halilović, Svetko Kačar, Boško Kecman, Alija Kreso, Željko Krešić, Danica Kurtović, Vjera Kušec, Spaso Mičić, Milorad Popović, Zehdo Suljić, Nikola Škobić, Savo Trikić, Miroslav Varadin, Dušan Vidović, Olga Vidović i Izet Zubović.	SOUR "Borac" Travnik SOUR "Krivaja" Zavidovići Republička konferencija Crvenog krsta BiH RO Rudnik i željezara Vareš

1985.	Džemal Alikalfić, Novak Anđelić, Ratko Bajić, Vlajko Begović, Krsto Dabović, Makso Dakić, Milan Daljević, Adolf Dančević, Hazim Eminefendić, Žak Finci, Kazimir Franković, Razija Handžić, Ahmet Hromadžić, Olga Humo, Vlado Ivković, Čedo Kapor, Milan Knežević, Mićo Kolundžija, Đuran Kovačević, Lazo Krneta, Dušanka Ostojić-Gvozdrenović, Tahir Hadžović, Boško Kućanski, Slavica Kujundžić, Jovica Lazarević, Radovan Makić, Hajrija Marjanović, Rajka Mikulić, Žarko Miličević, Mladen Oljača, Salko Oruč, Vasilije Radić, Ilija Raić, Vojislav Savić, Vehid Smajlović, Ahmed Smajiš, Mustafa Šabić, Arif Tanović, Bisera Puzić-Taušan, Milan Trninić, Abdurahman Tupara i Anto Vrdoljak – Šale.	SOUR MMK "Bratstvo" Pucarevo RO Rudnik "Kakanj" u Kaknju SOUR "Svjetlost" Sarajevo
1986.	Albert Altarac, Dimitrije Bajalica, Ibro Brkić, Hiba Čehajić, Galib Ćumurović, Avdo Hakirević, Adem Kovačević, Šefko Lokmić, Ekrem Maglajlić, Radomir Mitrić, Pero Morača, Nevenka Novaković, Slavko Odić, Ruža Oljača, Milenko Ostojić, Lujza Pihler, Veselin Radojčić, Džemal Rezaković, Raza Tufekčić, Stjepo Vidović i Rade Zorić.	SOUR "Famos" Sarajevo RO "Tvornica obuće" Derventa
1987.	Džemal Dizdar, Ahmed Džubo, Salih Mehikić, Vukica Obradović, Vojislav Rakić, Veljko Ržehak, Mile Trkulja, Branko Vuković i Dušan Zgonjanin.	RO "Bilećanka " Bileća
1988.	Ranko Balorda, Hajrudin Krvavac, Mustafa Kušmić, Sidika Lokmić, Manojlo Maravić, Ivica Miličević, Mira Morača, Isak Ozmo, Osman Pirija i Nedim Šarac.	-
1989.	Nađija Biser – Taso, Momir Čećež, Rešad Dizdarević, Seid Huković, Franjo Kožul, Vojo Ljujić, Edhem Pabrić, Pero Raca, Izet Sarajlić i Frano Sučić.	-
1990.	Pero Gajić, Danilo Jakovljević, Boško Jović, Radovan Marušić, Lujza Pajić, Fadila Redžić, Nusret Seferović, Dara Sekulić, Ivan Stojčić i Lazo Vukota.	-
1991.	Rahela Albahari – Perišić, Mersad Berber, Milorad Ekmečić, Inga Kraljević, Salih Osmanbegović, Josip Pejaković i Ivan Sokolić.	-

IZVORI I LITERATURA:

A. IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo

- Fond: *Socijalistički savez radnog naroda SR BiH (dalje: SSRNBiH)*, Kordinacioni odbor za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne historije Bosne i Hercegovine. (nesređena građa)

b) Objavljeni izvori

- *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*

c) Štampa

- *Oslobođenje*, Sarajevo

B. LITERATURA

- Rihtman Auguštín D. 1990. “Metamorfoza socijalističkih praznika”. *Narodna umjetnost*, br. 27. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Gržinić V. 2013. “Jugoslavensko trojstvo: rad, mladost i Republika”. u: *Radionica za suvremenu povijest*. Pula-Zagreb: Srednja Europa.
- Čalić Mari-Žanin 2013. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.
- Petranović B. 1989. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. Beograd: Nolit.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. 1990. Sarajevo: Institut za istoriju, NIŠRO “Oslobođenje”.
- Kamberović H. 2012. *Džemal Bijedić – politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine.

Summary

THE “ZAVNOBiH PRIZE” – ESTABLISHMENT, CONTINUATION, SIGNIFICANCE

The “ZAVNOBiH prize” was established in 1971 and was awarded for the first time two years later in 1973, on the occasion of the thirtieth anniversary of the First Session of ZAVNOBiH. This prize was firstly awarded to individuals and later to collectives who gave a “remarkable creative contribution to the development of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina”. Symbolically, the presentation of the award was connected to the state holiday of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, the 25th of November, which was established in 1969 with the goal of “permanent marking of the historical significance of the First Session of ZAVNOBiH”. This can be viewed in a specific social and political context of that time, the process of gradual strengthening of the sovereignty of federal units compared to the federal centre. The “ZAVNOBiH prize” was awarded from 1973 to 1991 and 438 individual and 25 collective prizes were awarded altogether. It is important to hint at the similarity between the celebration of the 25th of November and the presentation of the “ZAVNOBiH prize” with the marking of the Day of the Republic on the 29th of November and the awarding of the “AVNOJ prize”. Both events constituted an integral part of the culture of remembrance of Yugoslav society. From the end of the 1980-ies the prize gradually lost its importance as did the marking and celebration of the state holiday. After 1991 there is no more mention of awarding the “ZAVNOBiH prize” even though the 25th of November remained as the The Day of Bosnia and Herzegovina’s statehood, which was confirmed by a legal decree from 1995.

Key words: ZAVNOBiH, ZAVNOBiH prize, The Day of Bosnia and Herzegovina’s statehood, The Day of the Republic, 25th of November

UDK 371.3 (497.6) "1945/2013"
Izvorni naučni rad

SLIKA ZAVNOBiH-a U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM UDŽBENICIMA HISTORIJE (1945 – 2013)¹

Sanja Gladanac

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

Svjesne višestruke uloge udžbenika u odgojno-obrazovnom procesu učenika vladajuće političke elite ne propuštaju priliku da kreiraju i interpretiraju udžbenički sadržaj koji će reflektovati dominantnu ideologiju i aktuelnu politiku. Imajući spomenuto u vidu, kroz članak se nastoji utvrditi koliko su na udžbeničku interpretaciju ZAVNOBiH-a i ocjenjivanje značaja njihovih odluka za poslijeratnu sudbinu Bosne i Hercegovine i njeno društveno-političko uređenje uticale političke okolnosti i dominantan ideološki diskurs. Analiza udžbeničkog sadržaja otkriva da je ZAVNOBiH, bez obzira na njegov značaj za izgradnju državnosti BiH, neujednačeno vrednovan. Različito interpretiranje odnosno naglašavanje ili potpuno zamagljivanje važnosti njegovih tri zasjedanja pokazuje da se tumačenje tri ratna zasjedanja bosanskohercegovačkih antifašista mijenjalo zajedno s promjenama historijskih okolnosti i političkih potreba.

¹ U radu su analizirani dostupni školski udžbenici koji su korišteni u školskim sistemima Bosne i Hercegovine od 1945. godine do danas. Arhivska građa prosvjetnih organa vlasti, časopis za pedagoška pitanja *Nаша škola*, službeni listovi NR/SR BiH ne otkrivaju nazive i autore udžbenika koji su korišteni u nastavi tokom socijalističkog perioda. Zbog nemogućnosti poimeničnog traganja za udžbenicima rekonstrukcija slike ZAVNOBiH-a načinjena na osnovu školskih knjiga pronađenih u katalogu Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, biblioteke Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića i biblioteke Historijskog arhiva Sarajevo. Udžbenici koji su eventualno deponirani u biblioteci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nisu mogli biti korišteni jer je spomenuta institucija zatvorena za javnost.

Ključne riječi: školski udžbenici, ZAVNOBiH, politika prošlosti, Bosna i Hercegovina, državnost, posebnost.

Školski udžbenik pored primarne funkcije prenošenja znanja često se koristi kao sredstvo propagande pogodno za odgoj mlađih naraštaja u duhu svjetonazora, ideologije i vrijednosnog sistema određenih aktuelnim društveno-političkim kontekstom. Svjesna njegove višestruke uloge, odnosno obrazovnog i odgojnog značaja, politička elita kao nosilac državne vlasti, ne propušta priliku da preko resornog ministarstva ili nekog drugog organa vlasti koji odobrava upotrebu udžbenika u nastavnom procesu, odabere onaj udžbenički sadržaj koji je koncipiran i interpretiran u skladu sa njenim ideološko-političkim potrebama i društvenim vrijednostima jer se, upravo preko takvog udžbenika promovišu i ugrađuju u učenikovu svijest dominantna ideologija i društvene vrijednosti koje vladajuća struktura pokušava uspostaviti i/ili održati. Budući da je primjereni ideološko-odgojni sadržaj udžbenika važan faktor pri modelovanju budućih generacija, postaje nam jasno zašto se ni jedna vlast ne odriče uticaja na politiku kreiranja školskih udžbenika. Imajući u vidu da se kroz udžbenički sadržaj obavezno reflektuje dominantna ideologija i aktuelna politika nastojala sam na primjeru Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) propitati političku funkciju udžbenika, tačnije na koji način su udžbenici historije, različitih školskih sistema koji su djelovali na području Bosne i Hercegovine od 1945. do danas, prikazivali i tumačili tri zasjedanja ZAVNOBiH-a (1943-1945). Namjera mi je bila utvrditi da li su svi autori udžbenika, bez obzira na državne okvire iz kojih su poticali i političke okolnosti u kojima su pisali, taj politički skup bosanskohercegovačkih antifašista prikazivali u približnom obimu i s jednakom interpretacijom i ocjenom njegova značaja za određivanje postratne sudbine Bosne i Hercegovine i izgradnju njene državnosti.

Historijsko značenje tri zasjedanja ZAVNOBiH-a

Dvadesetpetog novembra ratne 1943. godine u Mrkonjić gradu (Varcar Vakufu) održana je Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a kao najvišeg političkog predstavničkog tijela Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u BiH. Od-

lukama njegovog sljedećeg zasjedanja (Sanski Most, 30. juna – 2. jula 1944. godine) jasno je nagoviještena vizija nosilaca NOP-a odnosno Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) o državno-pravnom statusu Bosne i Hercegovine u postratnom periodu. Prerastanjem ZAVNOBiH-a u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, a time u najviši organ vlasti u BiH te opredjeljenjem njegovih vijećnika za federalno uređenje Jugoslavije sa Bosnom i Hercegovinom kao njenom ravnopravnom sastavnom jedinicom, istaknuta je njena posebnost, i što je najvažnije za njenu dalju sudbinu, udaren je temelj bosanskohercegovačke moderne državnosti. Najvažniji dokument Drugog zasjedanja, *Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana*, koji je svojim sadržajem nagovijestio budući ustav BiH, građanima je garantovao osnovna ljudska prava i slobode: nacionalnu ravnopravnost, izričito nabrojanih muslimana (Bošnjaka), Srba i Hrvata, slobodu savjesti i vjeroispovijesti, slobodu zbora i dogovora, slobodu udruživanja i štampe, ličnu i imovinsku sigurnost građana, slobodu privatne inicijative u privrednom životu, ravnopravnost polova u svim oblastima društvenog života, aktivno i pasivno pravo glasa sa navršениh 18 godina i drugo. Proces izgradnje sistema vlasti u BiH okončan je u tek oslobođenom Sarajevu. Odlukama njegovog Trećeg zasjedanja (Sarajevo, 26. – 28. aprila 1945. godine), ZAVNOBiH dotadašnji najviši organ narodnooslobodilačke vlasti u BiH, prerastao je u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine te je istovremeno formirana Narodna vlada Bosne i Hercegovine.² Zaključci sa tri zasjedanja pokrajinskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja imali su dalekosežne posljedice za Bosnu i Hercegovinu. Spomenutim odlukama istaknuta je posebnost Bosne i Hercegovine, njena ravnopravnost s drugim jugoslovenskim republikama te je oblikovan njen poslijeratni društveni i politički život. O vrijednosti političkih odluka ZAVNOBiH-a jasno govori činjenica da su pedesetak godina kasnije poslužile kao važan kapital za osamostaljenje BiH i njeno međunarodno priznanje. Uprkos istaknutoj historijskoj i političkoj važnosti ovog događaja, on se neravnomjerno prikazivao u udžbenicima historije korištenim u posljednjih 70-ak godina na području BiH otkrivajući različitim interpretacijama ne samo politiku prošlosti već ideološke vrijednosti koje je preko školstva promovisala aktuelna vlast.

² Vidi: ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I. (1943-1944). 1968.

Forsiranje AVNOJ-a

Iako svjesni važnosti udžbenika u odgojno-obrazovnom procesu omladine, vlasti Narodne Republike Bosne i Hercegovine dugo vremena se nisu uspijevale izboriti s problemom štampanja udžbenika adekvatnog sadržaja. U prvim postratnim godinama učenici su se služili udžbenicima iz drugih jugoslovenskih republika, predratnim izdanjima ili prevedenim sovjetskim udžbenicima koji sadržajem ne samo da nisu odgovarali domaćem nastavnom programu već su imali dosta objašnjenja “natačnih i uvredljivih za naše narode.”³ Međutim, zbog važnosti politike prošlosti u procesu ideološkog odgoja mlađih naraštaja upotreba udžbenika historije štampanih pod pokroviteljstvom Kraljevine Jugoslavije nije dolazila u obzir. Kartkoća vremena uticala je da se poželjan nastavni materijal priredi u najsazetijem obliku. Stoga je već 1946. godine Anto Babić objavio priručnik koji je prikazivao prošlost jugoslovenskih naroda do osmanskih osvajanja sredinom XV stoljeća. Njegova *Istorija naroda Jugoslavije, prvi dio*⁴ koja je korištena u nastavi širom Jugoslavije⁵ nije prikazivala dešavanja vezana za Drugi svjetski rat, odnosno Narodnooslobodilačku borbu (NOB) što je bio i primarni odgojno-obrazovni cilj novih vlasti. Ta tematska praznina popunjena je početkom 50-ih godina kada započinje

³ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond: MP NR BiH, kut. 202, sign. 405/1946. Kao primjeri netačnih i uvrijedljivih historijskih objašnjenja za jugoslovenske narode navodi se tumačenje Mlade Bosne kao oficirske nacionalističke organizacije te nazivanje Gavrila Principa ubicom princa Ferdinanda. Mijatović C. “O školstvu”. *Naša škola*. Sarajevo: (2-1) 1950 20. Kritiku prevedenih sovjetskih udžbenika historije dao je Fuad Slipičević zamjerajući im nedostatak prikaza historijskog razvoja manjih naroda, odnosno davanje prednosti historiji velikih država, nesrazmjer između društvene i političke historije, opširan prikaz pojedinih historijskih pojava i uopšte prenatrpanost udžbenika gradivom. Slipičević F. “Naša iskustva sa sadašnjim udžbenicima opšte istorije”. *Naša škola*. Sarajevo: 1950 (3-4). 90-93.

⁴ Anto Babić je planirao kroz svoj dvodjelni priručnik predstaviti historijski razvoj jugoslovenskih naroda do sredine XIX stoljeća. Prateći marksističku periodizaciju odlučio se da prikaz završi sa periodom otpočinjanja likvidacije feudalnih odnosa i uspostavljanja kapitalističkog načina privređivanja. Prvi dio tog historijskog prikaza objavio je 1946. godine tretirajući prošlost jugoslovenskih naroda od najstarijeg doba do propadanja feudalnih država i osmanskog osvajanja Balkana sredinom XV stoljeća dok drugi dio nikad nije bio publikovan. Milovan Đilas je ocijenio da je Babićev priručnik “nesređena zbirka mahom netačnih apstraktnih formulacija o društvenim formacijama i proizvoljnih piščevih ocjena”. U Đilasovoj negativnoj kritici, Enver Redžić, autor monografije o liku i djelu Ante Babića, vidi razlog izostanka drugog planiranog dijela priručnika. Redžić E. 2001. 27.

⁵ Papić M. 1981. 129; Koren S. 2012. 230-231.

produkcija domaćih udžbenika historije.⁶ Izdavačko preduzeće “Svjetlost” iz Sarajeva 1951. godine objavljuje *Istoriju za IV razred osnovne škole sa istoriskom čitankom* Hasana Đikića, koja će se preštamovati tokom cijele decenije te 1957. godine, *Istorijsku čitanku za VIII razred osmogodišnje škole* Dževahire Midžić i Marije Pavlić. Za ostale razrede osnovne i srednje škole korišteni su udžbenici historije susjednih republika i sovjetska udžbenička izdanja.

Bez obzira da li su štampani u Bosni i Hercegovini ili u drugim jugoslovenskim republikama udžbenički sadržaji iz prve decenije socijalističke vlasti uopšte ne spominju zasjedanja ZAVNOBiH-a već u kontekstu priče o razvoju narodnooslobodilačkog pokreta i konstituisanja narodne vlasti tretiraju Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), tačnije, zbog važnosti i dalekosežnosti odluka, prikazuju isključivo njegovo Drugo zasjedanje.⁷ U sklopu idejnog cilja svog udžbenika koji je trebao da prikaže “kako su naši narodi vodili borbu za oslobođenje od okupatora i kapitalista” Đikić na simplificiran način spominje najvažnije odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, izbjegavajući kontekstualizirati njegovo održavanje, odnosno prikazati historiju osnivanja AVNOJ-a (spomenuti njegovo Prvo zasjedanje) i sudbinu njegova daljeg razvoja u najviši zakonodavni organ Jugoslavije (prerastanje AVNOJ-a u Privremenu Narodnu skupštinu Jugoslavije, odlukama njegova Trećeg zasjedanja).⁸ Na principu izdvojenog prikazivanja Drugog zasjedanja AVNOJ-a, insistira se i u historijskoj čitanci za starije uzraste u kojoj njegovi autori Midžić-Pavlić, uz tekst koji romantičarski rekonstruiše atmosferu sa zasjedanja i koji otkriva starosnu, spolnu i klasnu strukturu vijećnika te njihovo

⁶ Izrada domaćih udžbenika usko je povezana s *IV Plenuma CK KP BiH* koji je odlučio da: izrada udžbenika bude u središtu pažnje republičkog ministarstva prosvjete, da se obezbjedi udžbenici iz drugih republika koji se ne mogu štampati u BiH kako bi se likvidirao problem nedostatka adekvatnih udžbenika te da se uklone prevedeni udžbenici, naročito iz društvenih nauka, koji ne odgovaraju aktuelnom nastavnom programu i određenim odgojnim ciljevima. “Odluke IV plenuma CK KP BiH o školstvu”. *Naša škola*. Sarajevo: 1950 (1-2). 11-12.

⁷ Odlukama njegovog Drugog zasjedanja, održanog 29. novembra 1943. godine u Jajcu, AVNOJ je prerastao u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, a funkciju narodne vlade obavljao je tek osnovani Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. Tom prilikom je također odlučeno: da se oduzmu prava “zakonite vlade” izbjegličkoj vladi u Londonu, da se zabrani povratak kralja Petra II Karađorđevića u zemlju s tim da će o sudbini kralja i monarhije odlučiti narod nakon rata te da se nova Jugoslavija izgradi na federativnom principu koji će obezbijediti ravnopravnost svih njenih naroda. Petranović B. 1980. 327.

⁸ Đikić H. 1953. 42-43.

oduševljenje Titovim govorom, prenosi i prošireni spisak odluka sa drugog ratnog okupljanja jugoslovenskih antifašista u Jajcu.⁹

Historijski period Drugog svjetskog rata, prema nastavnom planu i programu za više razrede osmogodišnjih škola, odnosno za niže razrede gimnazija, pratio se kroz prizmu narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. U sklopu prikaza tih ratnih dešavanja spominjano je Prvo te detaljnije tematizovano Drugo zasjedanje AVNOJ-a.¹⁰ Insistiranjem na prikazu borbe protiv fašističko-nacističkog neprijatelja i njegovih domaćih pomagača te procesa izgradnje sistema narodne vlasti nove Jugoslavije radilo se na jačanju legitimiteta postratne komunističke političke elite.¹¹ Favorizovanje AVNOJ-a na uštrb prikaza važnosti ZAVNOBiH-a i drugih pokrajinskih antifašističkih vijeća,

⁹ Tekst koji prikazuje atmosferu sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a preuzet je iz zbornika sjećanja Rodoljuba Čolakovića *“Zapisi iz oslobodilačkog rata” II dio, 1956*: “Bilo je neprijatno veće kasne jeseni – sipila je studena kiša, ulice su bile mračne i kaljave, tako da se čovjek u svijetloj toploj i skromnoj ali ukusno dekorisanoj sali Doma osjećao lako i radosno. (...) Među prisutnim delegatima ima sijedih glava i golobradih mladića, radnika i profesora, seljaka i književnika, viših oficira naše Armije i običnih boraca, sveštenika – pravoslavnih, katoličkih i muslimanskih, žena ubrađenih prostom seljačkom maramom i intelektualci. (...) Odjednom u sali je prestao žagor – ušao je drug Tito u pratnji članova Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Partije: Kardelja, Rankovića, Pijade i drugih. Jedan sekund možda bila je tišina, a onda su delegati skočili na noge, salom se prolomio pljesak i oduševljeni poklici delegata i publike Titu, Partiji, vojsci. (...) Titov referat trajao je oko jedan čas, bio je jednostavan, jasan i jezgrovit, lišen svake suvišne riječi. (...) Delegati su često prekidali Tita pljeskanjem i poklicima, ali na jednom mjestu to je bila prava provala jarosti, ogorčenja i negodovanja. To je bilo povodom Titovih riječi – da je narodima Jugoslavije bilo potrebno mnogo žrtava da bi uvjerali svjetsku javnost da je krv prolivena u Jugoslaviji njihova krv, a ne onih izdajnika čije poglavnice uživaju gostoprimstvo u savezničkim zemljama.” Vidi: Midžić Dž. i Pavlič M. 1957. 190-192.

¹⁰ ABiH, Fond: SPNK, kut. 73, sign. 365/1952.

¹¹ Istorisko društvo Narodne republike Srbije organizovalo je 1956. godine kurs za nastavnike historije kroz čija su se predavanja pet pozvanih nastavnika iz BiH, podučavali o Prvom svjetskom ratu i Oktobarskoj revoluciji, međunarodnim odnosima u međuratnom periodu, Jugoslaviji između dva rata te o razvitku NOB-a u Jugoslaviji i formama i karakteru narodne socijalističke revolucije. Selekcija tema je krajnje zanimljiva jer upućuje na pretpostavku da su odabrani nastavnici tokom predavanja trebali steći poželjnu interpretaciju spomenutih tema koje su inače bile vrlo bitne u socijalističkoj politici prošlosti i značajne za izgradnju slike KPJ te komunističkog pokreta uopšte. Ipak, takvo nešto sa sigurnošću se ne može tvrditi jer je u nastavnom procesu predratne Jugoslavije, u okviru kojeg su se školovali i neki od tadašnjih nastavnika, bio slabo ili gotovo nikako zastupljen historijski period nakon Prvog svjetskog rata. To bi mogao biti jedan od razloga zbog kojeg su spomenuti nastavnici poslani na doškolvavanje. Vidi: ABiH, Fond: SŠ, kut. 5, sign. 603/1956.

možemo tumačiti u kontekstu jačanja državnih centralističkih struktura, obnovljenog “jugoslovenskog zajedništva” i s tim u vezi forsiranja obilježavanja datuma iz zajedničke prošlosti jugoslovenskih naroda ili napose u činjenici da je iz odluka AVNOJ-a proisticao legitimitet Jugoslavije kojeg je bilo neophodno dodatno dokazivati i utvrđivati.

Na tom principu djelovala je jugoslovenska udžbenička politika i tokom 60-ih godina kada se u školskim knjigama insistiralo na detaljnom prikazu AVNOJ-a, kao najvažnije tekovine narodnooslobodilačkog pokreta u smislu izgradnje narodne vlasti. U skladu s takvim obrazovnim tendencijama srednjoškolski udžbenici davali su opširnu genezu AVNOJ-a te tumačenja odluka njegova tri zasjedanja, usputno spominjući i “antifašistička vijeća u pokrajinama” preko kojih se “izražavala državna individualnost i samostalnost svake pokrajine i naroda u okviru bratske jugoslovenske zajednice, nove države koja se stvarala”.¹² U sklopu prikaza izgradnje narodne vlasti u federativnom duhu, akcentovano je zasjedanje bosanskohercegovačkog antifašističkog vijeća u Sanskom Mostu, ljeta 1944. godine, jer je isto bilo ključno za konstituisanje ZAVNOBiH-a u “najviši organ vlasti naroda BiH”.¹³ Uključenje BiH kao ravnopravne federalne jedinice u jugoslovenske okvire tumačeno je kao posljedica njene nacionalne složenosti¹⁴ mada nije dovođena u pitanje individualnost Bosne i Hercegovine koja predstavlja “posebnu geografsku, ekonomsku i kulturnu sredinu, a ima i posebnu istorijsku prošlost”.¹⁵ Ustrajavajući na ideji stvaranja zajedničke kulture sjećanja, uz poštovanje republičkih posebnosti, kreatori nastavnog sadržaja pristupali su široj kontekstualizaciji i detaljnijem prikazu tri zasjedanja AVNOJ-a, spominjući i pokrajinska vijeća, odnosno njihova najznačajnija zasjedanja, ali samo u kontekstu izgradnje federalnog uređenja Jugoslavije. Detaljniji prikaz zasjedanja i tumačenja važnosti odluka ZAVNOBiH-a, realno se nije moglo ni očekivati jer, kako nam historijski izvori nagovještavaju (arhivska građa, službeni listovi, časopis za prosvjetna pitanja *Naša škola*), u BiH tokom 60-ih godina nisu štampani udžbenici historije za starije razrede osnovne i srednje škole već su isti “uvoženi” iz Beograda ili

¹² Knežević Đ. i Smiljević B. 1962. 206.

¹³ Isto. 222.

¹⁴ Isto. “Ta nacionalna složenost bila je glavni razlog da je BiH postala posebna jedinica u jugoslovenskoj federaciji”.

¹⁵ Isto.

Zagreba. Kao opcija za rješavanje hroničnog problema nedostatka udžbenika, republički Savjet za prosvjetu razmatrao je saradnju sa Zavodom za udžbenike iz Beograda s kojim su vođeni razgovori o makar djelomičnom izdavanju udžbenika za školski sistem Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) te se također razmišljalo i o formiranju bosanskohercegovačkog zavoda koji bi preuzimanjem obaveze nabavke, a potom i izrade udžbenika najefikasnije podmirio domaće nastavne potrebe i snizio cijenu udžbenika. Još od kraja 50-ih godina Savjet za prosvjetu SR BiH radio je na uspostavljanju takve ustanove.¹⁶ Sa zadatkom da finansira, priprema, uređuje i izdaje udžbenike, priručnike i ostalu pomoćnu školsku literaturu za sve vrste škola, pomaže snabdijevanje škola onim udžbenicima koje štampaju druge ustanove te provjerava vrijednost izdatih udžbenika, 19. septembra 1960. godine osnovan je Zavod za izdavanje udžbenika Bosne i Hercegovine Sarajevo.¹⁷ Na ovako sistemsko i institucionalno rješavanje problema deficitarnosti školskih udžbenika i snižavanja njihove tržišne vrijednosti, što je bila ozbiljna prepreka pri školovanju djece na području Bosne i Hercegovine, republičke prosvjetne vlasti su se odlučile nakon neuspjelog pokušaja da se novčanim dotacijama izdavačkim kućama bitnije smanji cijena udžbenika i školskog pribora te da se osnivanjem školskih udžbeničkih biblioteka po školama, uz stalno nadopunjavanje tih udžbeničkih fondova postepeno ostvari realna mogućnost prelaska na besplatno školovanje.¹⁸ Osnivanjem Zavoda za izdavanje udžbenika Bosne i Hercegovine postepeno se krenulo u izdavanje domaćih udžbenika i stvaranje optimalnijih uslova za dostupnost udžbenika svim učenicima i njihovo sveobuhvatnije uključivanje u školu.

“Otkrivanje” državotvornog značaja ZAVNOBiH-a

Upotreba domaćih udžbenika historije u školskom sistemu SR BiH ustalila se krajem 70-ih godina od kada izdavačko preduzeće “Svjetlost” redovno izdaje udžbenike historije i historijske čitanke domaćih autora koji će u

¹⁶ ABiH, Fond: SP, kut. 7, Sign. 757/1959.

¹⁷ ABiH, Fond: SP, kut. 62, sign. 08-01/64; “Rješenje o osnivanju Zavoda za izdavanje udžbenika”. *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: 19. 9. 1960. 33; “Zakon o Zavodu za izdavanje udžbenika”. *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: 17. 3. 1967. 199-200.

¹⁸ ABiH, Fond: SP, kut. 7, Sign. 757/1959.

nastavnoj upotrebi ostati do početka 90-ih godina, odnosno do raspada Jugoslavije. Tokom tog historijskog perioda koji je obilježen političkim procesom izraženog jačanja republika te isticanja njihove posebnosti i republičkih identiteta, bosanskohercegovački školski udžbenici detaljnije razrađuju sliku ZAVNOBiH-a u smislu naglašavanja njegovog državotvornog značaja za BiH. Otkrivanje državotvornog karaktera ZAVNOBiH-a odvijalo se postepeno. Od kraja 70-ih godina počelo se s paralelnim prikazivanjem AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a koje je po obimu i detaljnosti bilo ujednačeno. Prateći takvu tendenciju prikazivanja avnojskih i zavnobihskih zasjedanja, uporedno s prenošenjem glavnih dijelova *Deklaracije Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, koja sadrži sve političke stavove i zaključke tog sastanka, udžbenici su citirali i akcentovali značaj glavnog dokumenta Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Deklaraciju ZAVNOBiH-a o pravima građana* “koja je, sa ostalim odlukama, predstavljala osnovu budućeg federalnog ustava”.¹⁹ Ocjenjujući njegovu političku i historijsku vrijednost autori udžbenika su AVNOJ prikazivali kao tijelo koje je donijelo odluke od najvećeg historijskog značaja za južnoslavenske narode u smislu stvaranja nove državne zajednice dok su ZAVNOBiH prezentovali kao izraz želje i borbe naroda BiH koji su “prvi put u istoriji (su) izvojevali pravo da sami odlučuju o svojoj budućnosti” i koji su prihvatili uključenje Bosne i Hercegovine u zajedničku državu jugoslovenskih naroda. Da bi se naglasila veličina i cijena postignutog uspjeha te narodno jedinstvo istaknuto je da su historijsko pravo na uređenje svoje zemlje bosanskohercegovački narodi ostvarili “uz ogromne žrtve u narodnooslobodilačkoj borbi” razbivši pri tome “sve snage koje su ih razjedinjavale i sijale mržnju među njima”.²⁰ Akcentujući kroz udžbenički sadržaj historijsku važnost ovih zasjedanja te ispravnost njihovih političkih odluka omladina se podučavala o političkim zaslugama nosilaca aktuelne vlasti u izgradnji Jugoslavije i rješavanju statusa BiH čime je ona, od ranije poznata kao “zemlja neriješenih suprotnosti i kamen spoticanja, konačno postala zemlja sloge, most povezivanja i faktor objedinjavanja”.²¹ Upravo zbog ovako pogodne prilike da mlađe naraštaje upozna s dometima svoje politike i s vrijednostima uspostavljenog društveno-političkog sistema, politička elita je koristila udžbenike kao sredstvo vlastite promocije i dugoročnijeg vezivanja

¹⁹ Grbelja T. i Otašević D. 1978. 124.

²⁰ Perazić S. i Serdarević H. 1990. 139.

²¹ Grbelja T. i Otašević D. 1986. a. 177.

mlađih generacija za vladajuće strukture, a prosvjetu je u cjelini tretirala kao odgojno-ideološku i obrazovnu aktivnost. U tom smislu je razumljivo da je promocija tekovina komunističke vlasti i njenih aktualnih političkih stajališta dolazila do izražaja pri interpretaciji događaja iz neposredne prošlosti. Refleksija takve tendencije vidljiva je i na primjeru kreiranja kalendara državnih/republičkih praznika pri čemu se insistiralo na datumima i događajima iz Drugog svjetskog rata. Glorifikujući državotvorni karakter ZAVNOBiH-a, datum njegovog osnivanja 25. novembar, proglašen je republičkim praznikom 1969. godine²², što je imalo odraza i na bosanskohercegovačke školske udžbenike, gdje se taj praznik spominje kao *Dan bosanskohercegovačke državnosti*.²³ Tako se uz čestu upotrebu prefiksa "državni", od kraja 70-ih godina kada Izdavačko preduzeće "Svjetlost" i domaći zavod za udžbenike štampaju školsku literaturu za predmet historije, otvorenije nagovještava uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti.²⁴ Stidljivo spominjanje državotvornog značaja ZAVNOBiH-a tokom 80-ih godina prerasta u nedvojbeno tumačenje da su na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a "udareni (su) temelji bosansko-hercegovačke državnosti", što se jasno naglašava i kroz naslove udžbeničkih lekcija, *Temelj bosanskohercegovačke državnosti; Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*.²⁵

Budući da je prethodna vlast, odnosno nosioci rojalističkog političkog sistema, negirala bosanskohercegovačku individualnost konstantnim parcijalisanjem njenog teritorija, kroz socijalističke udžbenike isprva je akcentovana posebnosti Bosne i Hercegovine, da bi se krajem 70-ih i tokom 80-ih godina forsirala činjenica da su temelji njene državnosti udareni u jeku rata zahvaljujući odlukama pokrajinskog antifašističkog vijeća BiH. Insistirajući na principu poštovanja narodne volje, odluke ZAVNOBiH-a prikazivane su kao izraz želje bosanskohercegovačkih naroda **"da BiH bude uređena kao federalna je-**

²² "Zakon o proglašenju dvadesetpetog novembra državnim praznikom Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: 11. 2. 1969. 65.

²³ Grbelja T. i Otašević D. 1978. 118.

²⁴ U skladu sa tendencijom jačanja i sticanja većih nadležnosti, republike su od početka 70-ih stekle isključivo pravo upravljanja prosvjetnom politikom na svom području. Wachtel A. B. 1998.174. Vidi u: Petrunčević S. 2009. 87.

²⁵ Grbelja T. i Otašević D. 1986.a. 154; Grbelja T. i Otašević D. 1986.b. 74.

dinica i da uđe u zajedničku državu jugoslovenskih naroda – Demokratsku federativnu Jugoslaviju, kao njena ravnopravna federalna jedinica”²⁶ (izvorno boldiranje dijela teksta). Mogućnost naroda Bosne i Hercegovine da konačno odlučuju o uređenju zemlje prema svojim interesima predstavljeno je kao pravo koje su stekli učešćem u oružanoj borbi za njenu nezavisnost i slobodu.²⁷

Odabir federativnog uređenja zemlje predstavljeno je kao višestruko korisno rješenje kojim je s jedne strane, osigurana ravnopravnost naroda Bosne i Hercegovine, a s druge, je likvidiran problem kojeg su nosioci građanske klase koristili za ostvarivanje uskonacionalističkih i eksploatatorskih interesa.²⁸ Ovakvo negativno percipiranje građanskog sloja bilo je u skladu s klasnom interpretacijom tada dominantne socijalističke ideologije. Radi većeg glorifikovanja tekovina ZAVNOBiH-a i legitimiziranja novih vlasti kroz udžbenički sadržaj je istovremeno kritikovan predratni kapitalistički privredni sistem, buržoazija kao nosilac vlasti i državno uređenje Jugoslavije s kraljem na čelu. Time se nastojalo s jedne strane, dokazati nezadovoljstvo naroda starom vlašću i tadašnjim uređenjem Jugoslavije, a s druge, ukazati na iskorak kojeg su načinile komunističke političke elite omogućivši ravnopravan status Bosni i Hercegovini koju je u predratnom periodu “ugnjetavala velikosrpska gospoda uz pomoć i zajedno sa reakcionarnim klikama u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji i u Hrvatskoj seljačkoj stranci”.²⁹ Ideološki antagonizam prema monarhijskom obliku vlasti, kalju Petru II Karađorđeviću i kapitalizmu konstantno je reflektovan u okviru lekcija o AVNOJ-u i ZAVNOBiH-u na način da je zabrana povratka kralja Petra II u Jugoslaviju tumačena kao “izraz narodne volje” zbog kraljeve izdaje Jugoslavije i njenih naroda s proljeća 1941. godine. Autori udžbenika su, objašnjavajući odluke zasjedanja jugoslovenskih i bosanskohercegovačkih anti-

²⁶ Perazić S. i Serdarević H. 1990. 136.

²⁷ Isto. “Narodi Bosne i Hercegovine, Srbi, Muslimani i Hrvati, u oružanoj borbi za nezavisnost i slobodu, kao i ostali narodi Jugoslavije, izvojevali su pravo da urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i interesima i njihovim i svih naroda Jugoslavije.” 135.

²⁸ Federativno uređenje “najviše je odgovaralo interesima i Srba i Muslimana i Hrvata, i obezbjeđivalo suverenitet svakog od njih i svih zajedno. Na taj način, iz političkog života Jugoslavije eliminisan je problem koji je građanskoj klasi gotovo čitavo jedno stoljeće, od pojave nacionalnih pokreta na jugoslovenskom tlu, služio za ostvarivanje uskonacionalističkih i eksploatatorskih interesa na području Bosne i Hercegovine.” Vidi: Grbelja T. i Otašević D. 1986. a. 154.

²⁹ Grbelja T. i Otašević D. 1986. b. 75.

fašista, demonizovali predratni društveno-politički sistem, stvaranjem slike o Kraljevini Jugoslaviji kao monarhiji koja je “dosta zla nanela narodu” koji “sa njom želi da raskrsti” i novim uređenjem zemlje “spriječi povratak kapitalističkih društvenih odnosa”.³⁰ Bez obzira na društvene okolnosti i vremensku udaljenost od historijskog perioda postojanja Kraljevine Jugoslavije, kroz socijalističke udžbenike konstantno se insistralo na kraljevoj izdaji naroda s početka Drugog svjetskog rata i federativnom uređenju Jugoslavije kao rješenju nacionalne nejednakosti, ukazujući na taj način na karakter predratne i socijalističke vlasti, odnosno na kraljev nelojalan odnos prema narodu i spremnost komunističkih vlasti da avnojskim ratnim odlukama o federalnom uređenju zemlje dokine neravnopravnost naroda i društvenih slojeva u Jugoslaviji. Dok su u socijalističkim udžbenicima odluke tri zasjedanja ZAVNOBiH-a bile u službi legitimiziranja, promocije i glorifikovanja socijalističke vlasti i tekovina NOP-a te isticanja bosanskohercegovačke posebnosti, isti događaji su od 90-ih godina striktno korišteni za dokazivanje bosanskohercegovačke državnosti i legitimiziranja novih, demokratskih vlasti.

Forsiranje bosanskohercegovačke državnosti

Suprotno očekivanju da se u okolnostima tek ostvarenog međunarodnog priznanja, ratnih dešavanja te stvarne opasnosti osporavanja bosanskohercegovačkog suvereniteta snažno insistira na državotvornom značaju ZAVNOBiH-a, kroz nabrinu pripremljen udžbenički sadržaj objavljen već 1993. godine tri zasjedanja bosanskohercegovačkog antifašističkog vijeća prikazana su u kontekstu stvaranja vrhovnih narodnooslobodilačkih organa i izgradnje narodne vlasti u Bosni i Hercegovini. Konstituisanje ZAVNOBiH-a nije tumačeno kao dokaz bosanskohercegovačke državnosti, kao što će to biti slučaj u kasnijim udžbeničkim izdanjima, već se republički status BiH zamagljeno objašnjavao kao “potvrda istorijskog kontinuiteta bosansko-hercegovačke posebnosti”.³¹ Ovakvom nedovoljno jasnom formulacijom podučavali su se mla-

³⁰ Knežević Đ. i Smiljević B. 1962. 208-209; Perazić S. i Serdarević H. 1990. 137.

³¹ “Bosna i Hercegovina nije svoj status unutar jugoslovenske zajednice stekla na osnovu nacionalnog kriterijuma, nego kao istorijska zajednica tri naroda koji kroz stoljeća zajedno žive. U ovoj odluci sadržana je i svijest o vijekovima stvaranom iskustvu zajedničkog života i vrijednostima koje su u njemu stvarane, ali i izražena potvrda istorijskog kontinuiteta bosansko-hercegovačke posebnosti koju su morali prihvatiti svi koji su njom do tada vladali.” Vidi: Jašarević R. 1993. 64.

đi naraštaji da tek izvojevana samostalnost Bosne i Hercegovine ima svoje uporište i u prošlosti. Direktniji nagovještaj bosanskohercegovačke državnosti nalazimo u prvom poslijeratnom udžbeniku historije bošnjačkih autora³² (1996) koji nedvojbeno tumače da je “odlukama Drugog zasjedanja ZAVNO-BiH-a Bosna i Hercegovina (je) u suštini konstituirana kao federalna državna jedinica u okviru tadašnje Demokratske Federativne Jugoslavije kao složene države.” Stvaranje ravnopravne BiH kao federalne države, konstituisanje ZAVNOBiH-a u njeno najviše zakonodavno i izvršno tijelo, a time u najviši organ vlasti te spominjanjem *Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine* koja je “po svom sadržaju imala karakter ustava”, predstavljano je kao dio procesa izgradnje bosanskohercegovačke državnosti. Citiranjem njenog sadržaja o zagaranovanim pravima i slobodama građana BiH, a koje su tumačene kao dio “svakog demokratskog ustava” promovisane su glavne vrijednosti tek uspostavljenog demokratskog političkog sistema, a time i demokratije kao simbolike vladajuće političke ideje.³³ Opisana interpretacija ZAVNOBiH-a prisutna u udžbeničkom sadržaju objavljenom neposredno poslije ovih nije bitnije izmijenjena ni u najnovijim udžbenicima historije. Početkom XXI stoljeća u školski sistem koji funkcioniše na dijelu Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), većinski naseljenim bošnjačkim stanovništvom, ulazi nova generacija udžbenika, tehnički i ilustrativno kvalitetnija, a sadržajno ne nužno drugačija od prethodnih izdanja.³⁴ Upotreba jedinstvenog udžbenika zamijenjena je pluralnošću istih. Naime, nadležni prosvjetni organi koji su ranije određivali upotrebu odgovarajućeg udžbenika sada odobravaju više adekvatnih udžbenika za isti razred. Među ponuđenom udžbeničkom literaturom nastavnici historije prema vlastitom nahođenju prave konačan izbor udžbenika

³² Specifičnost državnog uređenja Bosne i Hercegovine određenog Dejtonskim ugovorom uslovlja je postojanje više školskih sistema formiranih po etničkom principu. Svaki školski sistem ima zaseban nastavni plan i program te udžbenike koji su koncipirani i opremljeni sadržajem pisanim sa nacionalnih pozicija. Stoga se u tekstu kaže da je neki udžbenik bošnjačkog, srpskog ili hrvatskog autora ili da se isti koristi u školskom sistemu određenog dijela države Bosne i Hercegovine.

³³ Imamović M. i Pelešić M. 1996. 98-99.

³⁴ Npr. udžbenik Muhameda Ganibegovića, Enesa Durmiševića, Muhidina Pelešića, *Historija-Povijest za 4. razred gimnazije i drugih srednjih škola* iz 2001. godine sadržajno je gotovo identičan udžbeniku istih autora objavljenom 1996. godine (Mustafa Imamović, Muhidin Pelešić, *Historija za IV razred gimnazije*) s tom razlikom što su u novom izdanju umetnuta dva nova podnaslova i drugačija ilustracija.

kojeg koriste u nastavi svoje škole. Budući da se u posljednjih desetak godina na tržištu našla obimna školska literatura, od koje je neka doživjela nekoliko izdanja, u ovom radu su korištena četiri najpopularnija udžbenika kroz čiju je analizu načinjena slika historiografskog prikaza ZAVNOBiH-a bošnjačkih autora.³⁵ Udžbenička slika ZAVNOBiH-a koja se stvara u Bosni i Hercegovini dopunjena je analizom udžbenika srpskih i hrvatskih autora koji se, zbog specifičnog uređenja zemlje i postojanja više obrazovnih sistema u njoj, koriste u nastavnom procesu Republike Srpske i dijela FBiH s hrvatskim nastavnim planom i programom.³⁶ Različiti ciljevi nacionalnih nastavnih programa usloveli su i drugačije interpretacije historijske zbilje, što je svoju refleksiju imalo i na primjeru tumačenja tri zasjedanja ZAVNOBiH-a.

U udžbenicima bošnjačkih autora slika ZAVNOBiH-a razvijana je po principu uspostavljenom u prvom poslijeratnom udžbeniku iz 1996. godine.³⁷ Suprotno od socijalističkih udžbenika u kojima su selektivno spominjana avnojska i zavnobihska zasjedanja koja su po donesenim odlukama bila bitna za federalno uređenje Jugoslavije, poslijeratni udžbenici bošnjačkih autora, u skladu s aktuelnim političkim potrebama dokazivanja kontinuiteta bosanskohercegovačke državnosti detaljno prikazuju sva zasjedanja jugoslovenskih i bosanskohercegovačkih antifašističkih vijeća uz posebno naglašavanje njihova značaja za konstituisanje Bosne i Hercegovine kao ravnopravne jugoslovenske republike i izgradnju vlasti u njoj. Kroz udžbenike se stvara jednolična slika ZAVNOBiH-a kao najvišeg organa vlasti koji odlukama svog Drugog zasjedanja prerasta u najviše zakonodavno i izvršno tijelo, a potom, odlukama Trećeg zasjedanja, u Narodnu skupštinu. Zbog dalekosežnosti donesenih odluka najjače se akcentuje Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a koje se u udžbeničkom tekstu različitih autora uvijek oslikava istim obimom informacija. Obavezno se spominju značenje njegovih odluka za državnost BiH te važnosti Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana. Garancije spomenute u Deklaraciji se, prema potrebama promocije uspostavljenog demokratskog po-

³⁵ Hadžiabdić H. et. al. 2003; Ganibegović M. 2003; Šehić Z. i Kučuk-Sorguč I. 2003; Šehić Z. et. al. 2009.

³⁶ U školskom sistemu RS i dijela FBiH većinski naseljenim hrvatskim stanovništvom tokom ratnog i poslijeratnog perioda koristili su se udžbenici školskih sistema Srbije i Hrvatske da bi se tek u posljednjih desetak godina krenulo sa štampanjem domaćih udžbenika historije.

³⁷ Riječ je o udžbeniku Imamović M. i Pešić M. 1996.

litičkog sistema i legitimiziranja savremene političke strukture, tumače kao "ljudska prava koja čine sadržinu svakog demokratskog sistema".³⁸ Radi važnosti odluka ZAVNOBiH-a za republičko konstituisanje Bosne i Hercegovine i izgradnju vlasti, njegova udžbenička interpretacija, nezaobilazna pri prikazu historije Bosne i Hercegovine, je usko povezana sa aktuelnim političkim momentom. Kroz podnaslove udžbeničkih tekstova autori jasno ukazuju na ulogu ZAVNOBiH-a u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti i time insistiraju na državotvornom karakteru njegovih odluka. Međutim, osim dvaju udžbenika Zijada Šehića u kojima se učenici nedvojbeno podučavaju da su odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a postavljeni "temelji državnosti Bosne i Hercegovine",³⁹ drugi autori ZAVNOBiH-u ne spočitavaju ulogu u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, ali udaranje njenih temelja datiraju u starije doba. U tom smislu, Muhamed Ganibegović tretirajući pitanje uređenja Jugoslavije ukazuje da su vijećnici AVNOJ-a poštivanjem principa suvereniteta i ravnopravnosti jugoslovenskih naroda odlučili da buduća Jugoslavija bude organizovana na federalnom principu na način da svaki do tada službeno priznati narod dobije svoju republiku.⁴⁰ Dileme nastale u vezi sa položajem BiH koja u nacionalnom pogledu nije bila monolitna, razriješene su dodjeljivanjem ravnopravog federalnog statusa. Tako BiH federalni status nije stekla na osnovu nacionalnih kriterija, poput ostalih republika, već se, prema Ganibegoviću, upravo zbog njene nacionalne složenosti i posebnosti komunističko rukovodstvo⁴¹ opredijelilo da uvaži njenu "državnost, tj. političku

³⁸ Ganibegović M. 2003. 102.

³⁹ Šehić Z. i Kučuk-Sorguč I. 127 .2003; Šehić Z. et. al. 183 .2009.

⁴⁰ Muhamed Ganibegović u svom udžbeniku *Historija-Povijest za 8. razred osnovne škole* iz 2003. godine ukazuje učenicima na problem službenog nepriznavanja muslimanske nacije. Kontekstualizirajući položaj Bosne i Hercegovine prema Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije, autor spominje dilemu nastalu pri stvaranju grba Jugoslavije kada se dvojilo da li unijeti šestu buktinju koja bi simbolizirala muslimane. Budući da je zvanična politika stajala na stanovištu da svaka nacija dobije buktinju, u grb su ušli simboli pet naroda. Akcentirajući problem službenog nepriznavanja muslimana kao posebnog naroda, autor navodi da je Husein Husaga Čišić, poslanik Ustavotvorne skupštine reagovao na izostanak buktinje i da je jedini glasao protiv Ustava "s obrazloženjem da se u njemu ne pominju bosanski Muslimani kao nacija." Ganibegović M. 2003. 118.

⁴¹ O nepostojanju nejedinstvenog stava među komunistima o statusu Bosne i Hercegovine u poslijeratnoj Jugoslaviji tematizira se u ratnim i postratnim udžbeničkim izdanjima. U kontekstu priče o federativnom uređenju zemlje ukazuje se na razmimoilaženja članova Pokra-

tradiciju” te činjenicu da “na njenom području žive tri naroda, Muslimani, Srbi i Hrvati i više nacionalnih manjina”.⁴² Uvažavanje “državosti, tj. političke tradicije” trebalo je sugerisati da je Bosna i Hercegovina svoj republički status stekla na osnovu ranije utemeljene državnosti, a koja se jedino može baštiniti u srednjovjekovnoj Bosanskoj kraljevini što je u skladu sa dominantnim narativnom prošlosti vladajuće političke elite kod Bošnjaka. Očigledno prisutan pluralitet viđenja porijekla bosanskohercegovačke državnosti može se tumačiti kao refleksija ideoloških pozicija autora, kao posljedica uticaja savremenih političkih okolnosti na njihovo viđenje prošlosti ili jednostavno kao primjer različitog razumijevanja historijskih procesa. Eklatantan pokazatelj uticaja savremenih političkih okolnosti na odabir udžbeničkog sadržaja i selekciju ponuđenih podataka nudi primjer ZAVNOBiH-a. Prema tematizovanju značaja njegovih zasjedanja, autori parafraziraju *Rezoluciju*, glavni dokument Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, u kojem je navedeno da narodi Bosne i Hercegovine stvaraju ravnopravno s ostalim narodima novu Jugoslaviju i da ”hoće da njihova zemlja koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata”.⁴³ Ova poznata fraza o nepripadnosti Bosne i Hercegovine isključivo jednom od njenih naroda u udžbeničkom sadržaju aktivirana je 80-ih godina u jeku zatezanja međunacionalnih odnosa i direktnog iskazivanja nacionalnih aspiracija na BiH, da bi u postdejtonskim udžbenicima (od 1996) zbog nacionalne složenosti Bosne i Hercegovine i u političkoj svakodnevnicu sveprisutne upitnosti njenog opstanka kao države tri konstitutivna naroda bila obavezna, podučavajući mlađi naraštaj o jednakopravnosti bosanskohercegovačkih naroda i njihovoj zajedničkoj pripadnosti ovoj zemlji. Očigledno je da se naknadnim umetanjem ili izostavljanjem određenog historijskog momenta mijenja uspostavljena slika prošlosti i da takav postupak otkriva redizajniranu politiku prošlosti i njene nove odgojne ciljeve što bi u slučaju uvođenja

jinskog komiteta BiH (Avdo Humo, Rodoljub Čolaković) i članova CK KPJ (Milovan Đilas, Moša Pijada i Sreten Žujović) o sudbini Bosne i Hercegovine. Presudnom odlukom Tita i Kardelja podržan je stav da Bosna i Hercegovina treba da bude šesta ravnopravna federativna jedinica, a ne autonomna pokrajina direktno povezana sa centrom federacije kako su to predlagali Đilas i dr. Vidi: Jašarević R. 1993. 64; Imamović M. i Pelesić M. 1996. 95.

⁴² Ganibegović M. 2003. 101.

⁴³ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. (1943-1944). 73.

spomenute fraze u udžbenički narativ o ZAVNOBiH-u značilo da se željelo naglasiti nenacionalni karakter BiH, sloga i ravnopravnost njenih naroda.

Suprotno opisanom trendu insistiranja na državotvornom karakteru ZAVNOBiH-a i naglašavanja njegova značaja za ravnopravan status bosanskohercegovačkih naroda, udžbenički prikaz ZAVNOBiH-a u školskom sistemu Republike Srpske i u školama kantona FBiH većinski naseljenim hrvatskim stanovništvom,⁴⁴ obilježen je ignorisanjem i prešućivanjem značaja njegovih odluka za poslijeratnu sudbinu Bosne i Hercegovine. Hrvatski autori u veoma šturoj tekstu o izgradnji vlasti u "Avnojskoj Jugoslaviji" samo taksativno spominju datum i mjesto održavanja dva zasjedanja ZAVNOBiH-a uz jedino objašnjenje da on postaje "najviša zakonodavna i izvršna vlast tadašnje BiH".⁴⁵ Nepojašnjenja važnosti prerastanja ZAVNOBiH-a u najviši organ vlasti, prešućivanje presudnosti njegovih odluka za republičko konstituisanje BiH i njeno poslijeratno unutrašnje uređenje otkrivaju idološku pozadinu udžbenika koji, pisan s izrazito nacionalnih pozicija, ignoriše doprinos ZAVNOBiH-a u procesu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti. Po sličnoj nacionalnoj matrici ignorisanja ZAVNOBiH-a kreirani su i udžbenici Republike Srpske. Oni također ne analiziraju ZAVNOBiH i njegove odluke već zamagljuje značaj tri ratna zasjedanja bosanskohercegovačkih antifašista za izgradnju vlasti u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, apsolutno izostavljajući nagovijestiti da je formiranje BiH kao republike i prerastanje ZAVNOBiH-a u najviši zakonodavni i izvršni organ bilo od državotvornog značaja za Bosnu i Hercegovinu. ZAVNOBiH kao i druga pokrajinska antifašistička vijeća spominju se u kontekstu izgradnje vlasti u Jugoslaviji. Prikaz Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a odvija se šablonski akcentovanjem činjenice da su "predstavnici Srba, Hrvata i muslimana odlučili (su) da BiH uđe u sastav nove Jugoslavije kao njena ravnopravna federalna jedinica".⁴⁶ Poput bošnjačkih autora koji, mo-

⁴⁴ Tri kantona sa većinskim hrvatskim stanovništvom u FBiH, a u kojima se koristi hrvatski nastavni plan i program, su: [Zapadnohercegovački](#), [Hercegbosanski](#) i [Posavski kanton](#) i dva kantona s mješovitim hrvatsko-bošnjačkim stanovništvom ([Hercegovačko-neretvanski](#) i [Srednjobosanski kanton](#)).

⁴⁵ Matković H. et. al. 2003. 184.

⁴⁶ Pejić R. 2001. 123; Pejić R. 2005. 138; Tešić S. et. al. 2007. 141. Zanimljivo je da udžbenici RS-a prikazuju ZAVNOBiH samo kroz prizmu njegovog Prvog zasjedanja i odluke da Bosna i Hercegovina bude sastavni dio buduće Jugoslavije. Za razliku od navedenih udžbenika, u udžbeničkom prikazu Mire Šobot, Branke Štrbac, Esada Zahovića. 2007. 205., spomenuto za-

tivisani političkom potrebom dokazivanja državnosti Bosne i Hercegovine, koju pojedine političke struje konstantno osporavaju, akcentuju državotvorni značaj ZAVNOBiH-a, hrvatski i srpski autori također iz ideološko-političkih pobuda ne tretiraju ZAVNOBiH u smislu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti, već ga spominju kao jednu u nizu zemaljskih antifašističkih vijeća koje su se odlučile za ulazak u federalnu Jugoslaviju. Tako u zavisnosti od političko-ideološke opredjeljenosti autora, a time i činjenice iz kojeg dijela BiH dolazi udžbenik, prikaz historijske važnosti ZAVNOBiH-a prolazi puni krug od forsiranja do njegovog potpunog ignorisanja.

Zaključak

Slika ZAVNOBiH-a u udžbenicima raznih školskih sistema koji su funkcionisali ili/i danas funkcionišu na prostoru Bosne i Hercegovine nije prošla onu uobičajnu revizionističku sudbinu kakvu su imali pojedini događaji iz Drugog svjetskog rata koji su glorifikovani u socijalističkom društvenom sistemu da bi u postsocijalističkim društvima poprimili kontroverzan predznak propitujući značenje istih na način da se degradiraju ili u najgorem slučaju demonizuju. ZAVNOBiH je uz očiglednu ideološko-političku motivaciju prošao put od usputnog spominjanja do kraja 70-ih godina XX stoljeća do kada se insistiralo na obilježavanju drugog zasjedanja AVNOJ-a kao ključnog događaja za konstituisanje i federalno uređenje poslijeratne Jugoslavije; potom pojačanog tematizovanja od kraja 70-ih godina kada se radilo na jačanju republičkih identiteta, da bi njegovo izrazito akcentovanje uslijedilo 90-ih godina, prije svega u udžbenicima bošnjačkih autora koji u kontekstu tek izvojevané bosanskohercegovačke nezavisnosti insistiraju na državotvornoj ulozi ZAVNOBiH-a. Indikativno je da istovremeno udžbenici tzv. hrvatskih i srpskih školskih sistema u Bosni i Hercegovini ne prate takve tendencije u prikazu ZAVNOBiH-a. S jasnim uticajem srpskih i hrvatskih nacionalnih historiografija, udžbenički sadržaji ne analiziraju ZAVNOBiH i njegov značaj u smislu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti već se u kontekstu izgradnje narodne vlasti za vrijeme Drugog svjetskog rata samo taksativno navodi datum i mjesto njegovog održavanja. Različito tumačenje značaja ZAVNOBiH-a

sjedanje se tumači na način da su “predstavnici Srba, Hrvata i muslimana tada (su) odlučili da Bosna i Hercegovina ostane u sastavu Jugoslavije kao njena ravnopravna federalna jedinica.” (podvukla: S. G.)

koje se reflektuje u vidu akcentovanja ili ignorisanja njegovog državotvornog značaja možemo pripisati prisutnoj instrumentalizaciji historijske nauke od strane vladajuće elite koja adekvatnom interpretacijom prošlosti pokušava zadobiti legitimaciju svoje politike i kreirati novu sliku prošlosti, teleološki opisanu, koja sugerije učeniku da je historijski razvoj prethodio savremenom društveno-političkom sistemu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

a. Neobjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
- Fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1951. (MP NR BiH)
- Fond Savjet za prosvjetu 1958-1963. (SP)
- Fond Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu 1951-1956. (SPNK)
- Fond Savjet za školstvo 1956-1958. (SŠ)

b. Objavljeni izvori

- Službeni list Narodne/Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine
- *ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I. (1943-1944)*.1968. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, IP Veselin Masleša.

c. Štampa

- *Naša škola*, Sarajevo

d. Udžbenici

- Babić A. 1946. *Istorija naroda Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Đikić H. 1953. *Istorija za IV razred osnovne škole sa istoriskom čitankom*. Sarajevo: Svjetlost.

- Ganibegović M., Durmišević E. i Pelesić M. 2001. *Historija – povijest za 4. razred gimnazije i drugih srednjih škola*. Sarajevo: IP Svjetlost d.d.
- Ganibegović M. 2003. *Historija – Povijest za 8. razred osnovne škole*. Sarajevo: IP “Svjetlost”, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Grbelja T. i Otašević D. 1978. *Istorijska čitanka za VIII razred osnovne škole*. Sarajevo: IGKRO “Svjetlost”, OOUR Zavod za udžbenike.
- Grbelja T. i Otašević D. 1986.a. *Istorija za 2. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja*. Sarajevo: “Svjetlost”, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Sarajevo.
- Grbelja T. i Otašević D. 1986.b. *Istorija – priručnik za izbornu nastavu za VIII razred osnovne škole*. Sarajevo: “Svjetlost”, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Hadžiabdić H., Dervišević E., Mulić A. i Mehić V. 2003. *Historija; udžbenik za četvrti razred gimnazije*. Tuzla: Bosanska knjiga.
- Imamović M. i Pelesić M. 1996. *Historija za IV razred gimnazije*. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulutre i sporta Federacije Bosne i Hercegovine.
- Jašarević R. 1993. *Historija za VIII razred osnovne škole*. Sarajevo: Ambasada Republike Bosne i Hercegovine Zagreb, Odjel za izbjeglice.
- Knežević Đ. i Smiljević B. 1962. *Istorija novijeg doba za IV razred gimnazije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
- Matković H., Mirošević F., Goluža B. i Šarac I. 2003. *Povijest 4; udžbenik za 4. razred gimnazije*. Mostar: Školska naklada.
- Midžić Dž. i Pavlić M. 1957. *Istorijska čitanka za VIII razred osmogodišnje škole*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pejić R. 2001. *Istorija za osmi razred osnovne škole*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pejić R. 2005. *Istorija za IX razred osnovne škole*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Perazić S. i Serdarević H. 1990. *Povijest, udžbenik za VIII razred osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Perazić S. i Serdarević H. 1990. *Povijest, udžbenik za VIII razred osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šehić Z. i Kučuk-Sorguč I. 2003. *Historija, istorija, povijest; udžbenik za 4. razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Šehić Z., Marči-Matošević Z. i Leka A. 2009. *Historija, istorija, povijest; udžbenik i čitanka za 8. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.

- Šobot M., Štrbac B. i Zahović E. 2007. *Istorija za 1. razred srednjih škola osim zanimanja poslovno-pravni tehničar, turistički tehničar i ugostiteljsko-kulinarski tehničar*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Tešić S., Gavrić S. i Pejić R. 2007. *Istorija za 9. razred osnovne škole*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

LITERATURA

- Koren S. 2012. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*. Zagreb: Srednja Europa.
- Papić M. 1981. *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*. Sarajevo: "Svjetlost", OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Petranović B. 1980. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit.
- Petrungaro S. 2009. *Pisati povijest iznova; Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*. Zagreb: Srednja Europa.
- Redžić Enver. 2001. *Anto Babić – čovjek i djelo (1899-1974)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Summary

THE PORTRAYAL OF ZAVNOBiH IN THE HISTORY TEXTBOOKS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-2013)

Apart from their primary function in the relaying of knowledge, school textbooks were often used as means of propaganda with the aim of raising the young generations in the spirit of the worldview, ideology and values determined by the contemporary social and political context. Considering that the dominant ideology and politics are reflected in the contents of the textbooks, this paper attempts to use the portrayal of ZAVNOBiH in order to question the political function of textbooks, i.e. in which way did history textbooks of various educational systems on the territory of Bosnia and Herzegovina from 1945 to the present day portray and interpret the three sessions of the Regional Anti-Fascist

Council for the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (1943-1945).

Regardless of the importance of this event for the building of the statehood of Bosnia and Herzegovina, it was differently valued through the contents of textbooks. The different interpretations, the emphasis or the complete negation of its importance of the three sessions of ZAVNOBiH in the different social and political systems shows that the interpretation of ZAVNOBiH changed together with the changes in the historical circumstances and political necessities. The textbook portrayal of ZAVNOBiH, along with a clear ideological and political motivation, passed the road from occasional mentions until the 1970-ies when it was insisted that the Second Session of AVNOJ be marked as the key event for the constituting the federal organization of the post-war Yugoslavia, through its highlighting and the emphasis of its statehood character from the 1970-ies when republican identities were being strengthened, until its importance was emphasized in the 1990-ies, above all in the textbooks written by Bosniak authors who insisted on the statehood character of ZAVNOBiH in the context of recently accomplished independence of Bosnia and Herzegovina. This trend was motivated not only by the general need of proving the statehood of Bosnia and Herzegovina, which certain political currents constantly deny, but rather by the necessity to legitimize the new political elites. Depending on the fact from which part of Bosnia and Herzegovina the textbook stems from, the statehood character of ZAVNOBiH completes a full circle, from its prominence to the complete ignorance of the event. The ignorant attitude towards ZAVNOBiH can be found in the textbooks used in the educational system of Republic of Srpska and the educational system of cantons of the Federation of Bosnia and Herzegovina which are mostly populated by Croatian population. Through the contents of textbooks ZAVNOBiH is not analysed in the sense of the building of Bosnian and Herzegovinian statehood but in the context of the establishment of popular government during the Second World War when only the date and the place where it was held are mentioned. The different interpretations of ZAVNOBiH, reflected in its general portrayal or only occasional mentions, can be attributed to the use of historical science from the ruling elite which tries to achieve the legitimacy of its policy and to create a new image of the past through the adequate interpretation of history.

Key words: school textbooks, ZAVNOBiH, politics of the past, Bosnia and Herzegovina, statehood, distinctiveness

UDK 930.85 (497.6) "19"
Pregledni rad

ZAVNOBiH U KULTURI SJEĆANJA

Amra Čusto

Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Ovaj članak analizira koliko i na koji način je događaj Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, u potpuno različitim političkim kontekstima, u vrijeme socijalizma i savremenog bosanskohercegovačkog društva, prisutan u kolektivnoj kulturi sjećanja. Posebna pažnja bila je usmjerena na službene proslave i obilježavanje godišnjica 25. novembra.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Bosna i Hercegovina, kultura sjećanja, Dan državnosti, proslave i obilježavnje godišnjica, 25. novembar.

Poslije 1945. godine izgradnja novog jugoslavenskog društva zasnivala se na potiskivanju prethodnog naslijeđa i njegovih vrijednosti. Nove vlasti u potrebi stvaranja sopstvene tradicije usvajaju i grade socijalističke vrijednosti. U konstrukciji kolektivnog sjećanja važnu ulogu odigralo je obilježavanje značajnih događaja, datuma ili ličnosti iz prošlosti Drugog svjetskog rata, koji je predstavljao nultu tačku stvaranja Druge Jugoslavije. Obilježavanje godišnjica odabranih datuma zajedno sa praznicima bili su prilika da savremeni politički akteri promoviraju službeni narativ o prošlosti, a ustanovljeni kalendar praznika značio je mogućnost "integracije preko datuma"¹ novouspostavljene zajednice jugoslavenskih naroda.

¹ Kuljić T. 2005. 30-34.

Dvadesetpetog novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu održano je Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a), i taj datum je u kolektivnoj kulturi sjećanja socijalističke Bosne i Hercegovine predstavljao važan događaj, prigodno obilježavan i prije nego što je 1969. godine postao državnim praznikom Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH).² U podsjećanju na ovaj datum, bosanskohercegovačka politička elita zajedno sa boračkim udruženjem, SUBNOR-om, podcrtavala je značaj ne samo dokumenata donesenih na ovom zasjedanju, nego i sam čin stvaranja predstavničkog tijela u ratu u kome su participirali svi bosanskohercegovački narodi, naravno ne zaboravljajući pri tome naglasiti ulogu komunista i Josipa Broza Tita. Dvadesetpeti novembar bio je najprije prezentiran kao dan na kome su donesene presudne odluke za izgradnju nove "narodne vlasti", pri čemu je temelj nove državne zajednice trebalo predstavljati bratstvo i jedinstvo svih jugoslavenskih naroda.

Pored Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, u memorijalnoj kulturi bilo je njegovano sjećanje i na Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, održano u Sanskom Mostu 1944. godine³ i Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano u oslobođenom Sarajevu 1945. godine nakon kojeg je formirana prva Narodna vlada Bosne i Hercegovine.⁴ Ipak razvojem politike sjećanja u Bosni i Hercegovini 25. novembar se izdvojio kao jedan od najvažnijih datuma iz vremena Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a), procesa formiranja nove Jugoslavije i mjesta Bosne i Hercegovine u njoj. Vrijeme nastanka krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, usvajanjem Ukaza o proglašenju dvadesetpetog novembra državnim praznikom SR BiH, koincidira sa pojačanom afirmacijom republičkog identiteta koji se odrazio i na organiziranijem pristupu oblikovanja memorijalne kulture – osmišljenijim sadržajima ceremonija sjećanja, proslavama praznika, izgradnji spomeničkih kompleksa, njegovanju tzv. revolucionarnih tradicija i slično. Na jugoslavenskom nivou obilježavanje važnih datuma iz NOR-a i slavljenje najznačajnijih praznika bilo je regulirano saveznim zakonom, usta-

² Zakon o proglašenju dvadesetpetog novembra državnim praznikom Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list SR BiH* br.5,11. 2. 1969.

³ Jedan od najvažnijih dokumenata donesenih na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a bila je *Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*.

⁴ Zgrada u Sarajevu u kojoj je održano Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a označena je spomen-pločom 1985. godine na kojoj stoji kratka informacija o održavanju zasjedanja.

novljenim kao svojevrsni “revolucionarni kalendar praznika koji je činio ritmove prošlosti u okviru jednog godišnjeg ciklusa”,⁵ te bio temeljem jedinstvene politike sjećanja jugoslavenskog društva.

U Bosni i Hercegovini 25. novembar obilježavao se prazničnim manifestacijama: svečanim sjednicama, prijemima, vrlo često otkrivanjem novih spomenika posvećenih antifašizmu i Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB-i). Sarajevo je tako u okviru proslava ovog datuma 1981. godine dobilo na Vraca-ma najveći antifašistički memorijalni kompleks posvećen Drugom svjetskom ratu. Otvaranje nekog važnog objekta, puštanje u rad fabrike, stavljanje u funkciju novih komunikacija, puteva, željeznica i slično bilo je prilika za predstavljanje ostvarenog progressa na najznačajniji republički praznik. U okviru obilježavanja, naročito okruglih godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, navodili su se rezultati iz oblasti rasta privrede i industrije, uspjesi u oblasti školstva, zdravstva i socijalne zaštite. Sumirali su se uspjesi, a radni ljudi su se poticali na “nova pregnuća i nove napore u borbi za dalji razvitak i procvat naše SR BiH”.⁶ Ceremonije proslava i radne pobjede imale su ideološki okvir u kome se isticao posebni, razvojni put jugoslavenske revolucije i socijalističkog društva predvođenog Komunističkom partijom. Dnevne novine donosile su sadržaje koji su se odnosili na ratne događaje, evocirala su se sjećanja na mrkonjičke novembarske dane iz 1943. godine, donosila svjedočanstva vijećnika o pripremama zasjedanja ZAVNOBiH-a.⁷ Tokom proslava ZAVNOBiH-a stvarana je svečarska atmosfera. Njoj je doprinosilo i dodjeljivanje najvećeg republičkog priznanja – Nagrade ZAVNOBiH. Ustanovljena sedamdesetih godina dodjeljivana je značajnim ličnostima, umjetnicima ili javnim i političkim radnicima Bosne i Hercegovine.⁸ U organizaciji Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine u čast dana ZAVNOBiH-a od 1947. godine,

⁵ Auguštín Rihtman D.1990. 21-32.

⁶ “Od zaostale Bosne i Hercegovine stvorili smo socijalističku Republiku koja se izgrađuje na temeljima bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda”, govor Đure Pucara Starog na svečanoj zajedničkoj sjednici Glavnog odbora SSRN BiH povodom dvadeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. 11. 1963.

⁷ Vidi: *Oslobođenje*, 25., 26. i 27. 11. 1963.

⁸ Derviš Sušić, Ahmed Hromadžić, Midhat Begić, Ismet Mujezinović, Izet Sarajlić, Dara Sekulić, Mersad Berber samo se neki od pojedinaca koji su dobili Nagradu ZAVNOBiH.

kontinuirano do danas, predstavlja se izložba članova ovog udruženja.⁹ S druge strane, u Mrkonjić Gradu, mjestu održavanja zasjedanja, bio je organiziran pohod putevima kojima su prošli vijećnici ZAVNOBiH-a, a sve u cilju podsjećanja i identificiranja s učesnicima zasjedanja 1943. godine. Također, bilo je obavezno održavanje narodnog zbora na kojem se okupljalo građanstvo i na kojem su govore držali najviši republički politički predstavnici. Svaki govor se obično završavao pozivom na očuvanje bratstva i jedinstva.¹⁰

Živu aktivnost u kreiranju kolektivne kulture sjećanja i službenog stava o prošlosti Drugog svjetskog rata provodili su i Muzeji revolucije, otvarani širom jugoslavenskih prostora. Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, današnji Historijski muzej Bosne i Hercegovine, formiran je 1945. godine¹¹ i bio je nezaobilazna institucija koja je svojim izložbama prezentirala širem građanstvu, naročito mladima, birane događaje i datume iz NOR-a, historije radničkog pokreta i Komunističke partije. Politika i ideologija KPJ bila je odlučujuća u samoj koncepciji Muzeja revolucije, pa je partijska bosanskohercegovačka politička elita umnogome koristila potencijale ovog muzeja u izgradnji socijalističke memorije. Prekretnica u radu Muzeja revolucije nastupila je prvo izgradnjom nove, reprezentativne zgrade 1963. godine koja je svojim savremenim arhitektonskim izrazom trebala simbolizirati borbenu prošlost, ali i napredak ostvaren u revoluciji i socijalizmu,¹² a potom otvaranjem stalne mu-

⁹ Vidi: www.ulubih.ba

¹⁰ "Bratstvo i jedinstvo – osnova svih naših akcija, Proslava 23-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a". *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1966.

¹¹ Tokom svoga postojanja ovaj muzej nekoliko puta mjenjao je ime: prvo je bio Muzej narodnog oslobođenja, zatim Muzej narodne revolucije (1950-1966), potom Muzej revolucije Bosne i Hercegovine (1967-1993.), da bi od 1993. godine ponovno promjenio naziv u Historijski muzej BiH, čime je proširio i svoje tematsko djelovanje.

¹² Zgradu Muzeja revolucije BiH projektirali su arhitekti Šmidhen i Magaš. Za nju su 1964/65. dobili nagradu "Viktor Kovačić", iz oblasti arhitekture. U obrazloženju nagrade stoji: "Muzej revolucije sam po sebi, kao kulturna institucija, neobično je suptilan i kompleksan zahvat u bližu borbenu povijest ovog nemirnog kraja, ali to je ujedno i neminovno, pokušaj zahvata u cjelinu svih svijetlih, ljudskih, revolucionarnih pokretanja i borbi na tlu BiH. Na jednom i u jednom određenom, omeđenom prostornom fenomenu trebalo je omogućiti sažimanje u niz različitih fokusa i sagledavanja s raznih aspekata bogatog tkiva revolucionarnih pojava ovog kraja". Nagrada "Viktor Kovačić", *Čovjek i prostor*, br. 154-155, Zagreb, 1966. Zgrada Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine (Muzeja revolucije BiH) proglašena je nacionalnim spomenikom 2013. godine od strane Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

zejske izložbe, upriličene upravo na dan 25. novembra 1966. godine. Činu svečanog otvorenja prisustvovali su tadašnji visoki partijski i državni službenici Bosne i Hercegovine ističući značaj ove kulturne institucije koja se otvorila u okviru obilježavanja dvadesettrogodišnjice zasjedanja ZAVNOBiH-a i koja je kroz svoju stalnu izložbenu postavku odgovorila zadatku prezentiranja “vijeka revolucionarnih stremljenja”¹³ na bosanskohercegovačkim prostorima. Vijek revolucionarnih kretanja značio je utiskivanje ideologije u prošlost, kreiranje tradicije o revolucionarnom duhu jugoslavenskih naroda koji su i prije Drugog svjetskog rata i socijalističke revolucije, u bunama, ustancima iskazivali svoj borbeni i revolucionarni karakter. Otvaranje stalne postavke Muzeja revolucije osim što je bilo organizovano na dan ZAVNOBiH-a, upriličeno je u okviru proslava dvadesetpet godina od početka ustanka, još jednog važnog datuma iz memorijalne kulture socijalističke Jugoslavije. Ustaljena praksa da se ceremonija obilježavanja jednog događaja često vezuje i za druge važne godišnjice iz Drugog svjetskog rata bila je ostvarena i u ovom slučaju.

Najveći dio stalne muzejske postavke Muzeja revolucije BiH odnosio se na narodnooslobodilački rat, pa su i zasjedanja ZAVNOBiH-a, zauzimala reprezentativna mjesta. Ovaj muzej organizirao je povremene izložbe na temu “Svjedočanstva o ZAVNOBiH-u”, naročito upriličena u vrijeme obilježavanja “okruglih godišnjica” ovog događaja.¹⁴ Muzej revolucije Bosne i Hercegovine predstavljao je svojevrsnu “krovnu muzejsku instituciju” za ostale memorijalne muzeje posvećene temama narodnooslobodilačke borbe, pa je tako ovaj muzej postavio stalnu izložbu u Muzeju Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu. Iako je odlukom Izvršnog vijeća još 1953. godine objekat u kojem je održano zasjedanje bio pretvoren u Muzej ZAVNOBiH-a i to u okviru proslave desetogodišnjice ovog događaja, stalna izložbena postavka otvorena je 1968., a potom dopunjena, također uz pomoć Muzeja revolucije BiH 1973. godine.¹⁵ Tokom svoga postojanja Muzej ZAVNOBiH-a imao je pe-

¹³ “Vijek revolucionarnih stremljenja – svečano otvoren Muzej revolucije u Sarajevu”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1966.

¹⁴ *Katalog Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Šezdeset i pet godina Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine*. 2010.

¹⁵ Odluka Nacionalne komisije za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju Muzeja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a sa stalnom izložbenom postavkom za nacionalni spomenik. www.kons.gov.ba, pristup 7. 12. 2013.

dagošku ulogu i bio je nezaobilazno mjesto za posjete bosanskohercegovačkih đaka različitih uzrasta, čime je aktivno doprinosaio odgoju mladih u duhu tada poželjnih socijalističkih vrijednosti. Muzej Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, zajedno sa nekadašnjom stalnom izložbenom postavkom, zbog svoje historijske i simboličke vrijednosti, proglašen je 2002. godine, od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, dok je nešto kasnije, 2012. godine, isti takav status dobila i zgrada u Sanskom Mostu u kojoj je održano Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a.¹⁶

Nekada sveprisutna socijalistička kultura sjećanja ostavila je duboke tragove u individualnom sjećanju stanovnika, savremenika socijalističke Jugoslavije. Tome su pridonijeli i praznični datumi kakav je u Bosni i Hercegovini bio 25. novembar. Ovaj datum dolazio je neposredno prije proslava najznačajnijeg saveznog praznika 29. novembra¹⁷, pa je tako kraj novembra u Bosni i Hercegovini značio ulazak u slavljeničke i praznične dane koji su služili afirmaciji zajedničkog jugoslavenskog duha. Takva atmosfera ostavljala je trag i u svakodnevnom životu. Za “obične građane” ti dani značili su neradne dane i bili su dobra prilika za organizaciju pravog malog odmora.¹⁸

ZAVNOBiH u kulturi sjećanja od devedestih godina 20. stoljeća do danas

Društveno-politička previranja devedesetih godina u Jugoslaviji donijela su značajne promjene u memorijalnoj kulturi. Pripreme za prve višestranačke izbore protekle su u znaku jačanja nacionalističkog i antikomunističkog diskursa. Odmak od socijalizma, formiranje višestranačkog sistema značilo je kraj za nekada dominantnu socijalističku kulturu sjećanja. U Bosni i Hercegovini, uz Socijaldemokratsku partiju koja je baštinila tradiciju nekadašnjeg Saveza komunista BiH, pojedine novonastale političke partije, uzimale su bi-

¹⁶ Objavljeno u: *Službenom glasniku BiH* 6/03 i *Službenom glasniku BiH* 51/12.

¹⁷ Na ovaj datum prvačići širom jugoslavenskih prostora svečano su primani u Savez pionira, dobijali su plave kape i crvene marame te polagali pionirsku zakletvu.

¹⁸ Svoje podsjećanje o nekadašnjim novembarskim praznicima u BiH ostavio je novinar Hamza Bakšić u tekstu pod nazivom *Bosna u vremenu*, objavljenom za vrijeme opsade Sarajeva u *Oslobođenju* 25. 11. 1993. godine: “Gledam kalendar, ove godine bi se sjajno sastavljali nekadašnji praznici 25. i 29. novembar. Kolone automobila bi već danas kretale prema moru, vraćale bi se negdje početkom naredne sedmice, ukoliko neko već unaprijed nije ugradio tričetiri dana godišnjeg i sve sastavio sa onim tamo vikendom.”

rane sadržaje iz socijalističke kolektivne memorije, oblikovale ih i prilagodile njihovo značenje novim kontekstima. U vezi s tim, jedna od novoformiranih nacionalnih stranaka u BiH, Stranka demokratske akcije, u svrhu podupiranja državnog legitimiteta, u trenucima suočavanja s osporavanjem postojanja Bosne i Hercegovine, iz “prethodne memorije” preuzima i podupire obilježavanje datuma Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a.¹⁹

U godinama tragičnih ratnih devedesetih godina, dan ZAVNOBiH-a je obilježavan u opkoljenom Sarajevu s namjerom da se odbace nastojanja koja su osporavala Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu državu. Svečane akademije povodom Dana ZAVNOBiH-a održavale su se u Domu Armije Republike BiH. Iz Predsjedništva Bosne i Hercegovine, kao i iz sjedišta političkih partija slane su čestitke građanima povodom ovog datuma.²⁰ Ostalo je zabilježeno da je prvo javno predstavljanje himne Republike BiH bilo izvedeno u okviru proslave ZAVNOBiH-a 1995. godine.²¹ Himna, važan simbolički atribut svake države, pod nazivom *Jedna si jedina* tom prilikom odsvirana je u Domu Armije.²²

U Sarajevu je također ratne 1993. godine bila obilježena okrugla, pedesetogodišnjica održavanja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Bila je upriličena svečana akademija najviših predstavnika vlasti. Na njoj su učestvovali predstavnici Armije Republike BiH, Akademije nauka i umjetnosti BiH, nacionalnih, humanitarnih društava i vjerski velikodostojnici. Sa govornice ovog skupa povodom obilježavanja godišnjice ZAVNOBiH-a, predsjednik Skupštine R BiH Miro Lazović odaslao je poruke o ponovnoj potrebi, unutar zemlje, okupljanja svih bosanskohercegovačkih građana, bez obzira na nacionalnost, kao nekada antifašista tokom 1941-1945, u svrhu očuvanja, reintegriranja, izgradnje demokratske i cjelovite Bosne i Hercegovine.²³ Ovaj patriotski poziv zasnovan na zavnobihovskoj tradiciji nije urodio plodom. Bosna i Hercego-

¹⁹ Veladžić S. 2011. 299-312.

²⁰ “Čestitka za Dan državnosti – SDA uputila svim građanima Bosne i Hercegovine”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 24. 11. 1995.

²¹ “Bosna je ideja, društvo i država”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. 11. 1995.

²² Ova himna čiji autor je bio Dino Dervišhalidović (Dino Merlin) važila je samo nekoliko godina, do vremena kada je visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu donio Zakon o himni BiH 1999. godine koji je značio usvajanje nove himne bez teksta pod nazivom *Intermezzo*. www.mvp.gov.ba, pristup 28.11.2013.

²³ “Istorijska veličina izbora”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. 11. 1993.

na je još pune dvije godine stradavala u ratu, a potom je potpisan Daytonski mirovni sporazum. Bosna i Hercegovina postaje složena država i izuzetno podijeljeno društvo u kojem nema konsenzusa oko 25. novembra, niti bilo kojeg drugog datuma iz prošlosti Bosne i Hercegovine koji bi mogao predstavljati zajednički Dan državnosti.

Nakon uspostave mira, sadržaji sjećanja postaju ispunjeni najsvježijim sukobom, etnocentrizam postaje glavno obilježje nove kolektivne memorije, a redefinira se i odnos prema memoriji Drugog svjetskog rata. U Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstvena politika sjećanja, a nakon 1995. godine 25. novembar, sada kao Dan državnosti,²⁴ našao je svoje mjesto u novom kalendaru praznika samo jednog dijela zemlje, Federaciji BiH. U argumentima onih koji su “za” 25. novembar stoji da se u dokumentima donesenim na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a jasno prepoznaje državno-pravni kontinuitet Bosne i Hercegovine. Ipak, ovaj datum proslavlja se samo u Federaciji i to ne jednakim intenzitetom. Na prostoru Federacije, naročito onim dijelovima gdje Bošnjaci čine većinu održavaju se bogatiji prigodni programi obilježavanja Dana državnosti. Mladi se animiraju, posebno u školama, organiziraju se posjete spomenicima i to ne samo onima posvećenim NOB-i nego i spomenicima iz perioda 1992-1995. godine, čime se u novu kulturu sjećanja ugrađuje ideja o kontinuitetu borbe protiv fašizma. Održavaju se nagradni literarni i likovni konkurs za đake osnovnih i srednjih škola sa prostora Federacije. Na temu *Moja domovina BiH*, najbolji radovi dobijaju nagrade koje se dodjeljuju na svečanoj akademiji povodom Dana državnosti.

Na državnom nivou ne postoji zakon koji regulira pitanje praznika, pa tako pored toga što je 25. novembar nosio “potencijal zajedništva”, koji je mogao postati osnova za jedinstven praznik za cijelu zemlju, međutim, on to nije u sadašnjoj Bosni i Hercegovini. Povodom Dana državnosti samo dva člana Predsjedništva BiH održavaju svečani prijem, dok iz kabineta predsjednika Republike Srpske protestuju zbog toga, i šalju pisma ambasadorima stranih zemalja u Bosni i Hercegovini u kojima osporavaju proslave ovog datuma.²⁵ Polemike i razmimoilaženja oko značaja i proslave 25. novembra treba posmatrati u kontekstu sveukupnih polariziranih političkih odnosa u bosanskohercegovačkom javnom

²⁴ *Službeni list RBiH* 9/95.

²⁵ Dodik uputio pismo stranim ambasadorima: “25. novembar nije Dan državnosti BiH”. <http://www.24sata.info>, pristup 29.11.2013.

prostoru. Oko zavnobihovske memorijalne kulture ne može se složiti i nekada jedinstvena i autoritativna u njegovanju tradicija NOR-a, organizacija boraca iz Drugog svjetskog rata. Danas se iz dva SUBNOR-a, Republike Srpske i Federacije BiH čuju disonantni tonovi o ZAVNOBiH-u kao Danu državnosti Bosne i Hercegovine. Potvrda toga bila je proslava šezdesetšest godina ZAVNOBiH-a. Naime, po dogovoru dvije boračke organizacije iz dva entiteta i usaglašenom scenariju proslave u Mrkonjić Gradu, pozdravni govor trebao je održati i Hakija Ibraković, član Upravnog odbora SUBNOR-a BiH, ali nije. Po izjavama članova SUBNOR-a iz Federacije da se naslutiti da je razlog za to bio njihov poziv da 25. novembar bude praznik za cijelu državu.²⁶

Današnje ceremonije proslave 25. novembra potenciraju da kontinuitet bosanskohercegovačke državnosti proizilazi iz antifašističke borbe. Ipak, obilježavanje ovog praznika prati novi narativ i nova simbolika. Jednako kao i u proslavama 1. marta Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovini,²⁷ važnog datuma iz novoustanovljenog kalendara praznika Federacije BiH. Pomenuti praznici su danas nezamislivi bez simbola ljiljana ranije nepoznatog u kolektivnoj kulturi sjećanja. Od devedesetih godina kada ulazi u upotrebu, ljiljan je do sada postao simbol s kojim se posebno identificiraju Bošnjaci.²⁸ U sadašnjim proslavama Dana državnosti pored zvanične zastave Bosne i Hercegovine često se može vidjeti i zastava samostalne Republike Bosne i Hercegovine na kojoj se nalaze ljiljani. S tim u vezi “ažuriranje” obilježavanja i proslava 25. novembra sa novim simbolima ostvareno je i na spomen-ploči postavljenoj na mjestu gdje se nekada nalazila zgrada Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu. Naime, nakon devastacije zgrade tokom ratnih godina, opštinski organi su odlučili potpuno srušiti uništenu zgradu, ali su 1998. godine postavili spomen-ploču na kojoj se nalazi simbol ljiljana.²⁹

Od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a pa do danas proteklo je burnih sedamdeset godina tokom kojih su trajala i razvijala se dva politička sistema bo-

²⁶ “Ovo ne može biti praznik samo za polovinu države!” *Glas antifašista*, br. 50, Sarajevo, 2009. 14.

²⁷ Praznik ustanovljen u spomen na Referendum o samostalnoj i nezavisnoj Bosni i Hercegovini (održan 29.2. i 1. 3. 1992.)

²⁸ Hašimbegović E. (rukopis u štampi)

²⁹ Na spomen ploči stoji: “Na ovom mjestu u Zgradi Sokolskog doma u vremenu od 30. 6. do 2. 7. 1944. godine održano je II zasjedanje ZAVNOBiH-a na kojem su udareni temelji državnosti države Bosne i Hercegovine”.

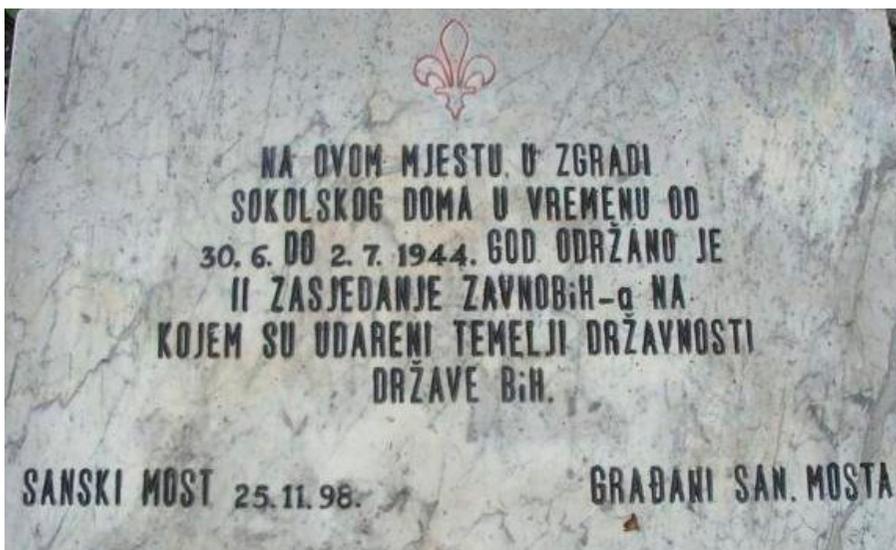
sanskohercegovačkog društva, ali u kojima je na različite načine ZAVNOBiH bio i jeste prisutan u memorijalnoj kulturi. U vrijeme postojanja socijalističke Jugoslavije dokumenti ZAVNOBiH-a bili su posebno važni za prepoznavanje Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice. Obilježavanje i proslavljanje 25. novembra kao praznika tog vremena treba posmatrati u kontekstu Jugoslavije, njenog ideološkog okvira i postojanja jedinstvene politike sjećanja.

Šta je danas u Bosni i Hercegovini ostalo od zavnobihovske memorijalne kulture koja je promovirala zajedništvo i ravnopravnost bosanskohercegovačkih naroda? Proslave dana ZAVNOBiH-a nakon devedesetih godina u Bosni i Hercegovini odvijaju se u uvjetima dubokih promjena i sveopće, političke i nacionalne podjeljenosti društva. U Federaciji BiH, 25. novembar, naročito među Bošnjacima, prisutan je u novonastaloj kulturi sjećanja, u kojoj se podvlači narativ o ZAVNOBiH-u kao događaju oživljavanja bosanskohercegovačke državnosti, dok se u Republici Srpskoj ovaj datum ignorira, a naspram njega favoriziraju se neki sasvim drugi događaji.

PRILOG: Fotografije

Slika 1. Proslava u Sarajevu, april 1945.

Slika 2. Spomen ploča u Sanskom Mostu postavljena 1998.

Slika 3. Nove proslave - grupa građana na putu za Mrkonjić grad

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- *Službeni list SR BiH*, Sarajevo, 1969.
- *Službeni list RBiH*, Sarajevo, 1995.
- *Službeni glasnik BiH*, Sarajevo, 2003. i 2012.

b) Štampa

- *Čovjek i prostor – stručni časopis Udruženja hrvatskih arhitekata*, Zagreb, 1966.
- *Glas antifašista*, Sarajevo, 2009.
- *Oslobođenje*, Sarajevo: 1963, 1966, 1993. i 1995.

c) Internet

- www.ulubih.ba
- www.kons.gov.ba
- www.mvp.gov.ba
- <http://www.24sata.info>

LITERATURA

- Hašimbegović E. *From (Pure) Christian to (Exclusively) Muslim Symbol or How the Golden Lily got Green The Lily in Bosnia and Herzegovina*. (rukopis u pripremi za štampu).
- Katalog *Historijski muzej Bosne i Hercegovine. Šezdeset i pet godina Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine 2010*. Sarajevo: Historijski muzej Bosne i Hercegovine.
- Kuljić T. 2005. *Integracija preko datuma*. Beograd: Helsinška povelja.
- Rihtman Auguštín D. 1990. "Metamorfoza socijalističkih praznika". u: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 27., No. 1. Zagreb: Institut za filozofiju i folkloristiku.
- Veladžić S. 2011. "Kretanje ka nultoj tački – politički narativ SDA 1990-1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka". *Zbornik radova: Kultura sjećanja:1991. povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.

Summary

ZAVNOBiH IN THE CULTURE OF REMEMBRANCE

After 1945 the newly established government in Yugoslavia created its own tradition and built its socialist values. The marking of important events, dates or personalities from the Second World War, which represented the initial point for the construction of the Second Yugoslavia, played an important role in the construction of collective memory. The 25th of November 1943 was the day when the First Session of ZAVNO-

BiH was held in Mrkonjić Grad and which represented an important event in the collective culture of remembrance of the Socialist Bosnia and Herzegovina, which was appropriately marked even before it became a state holiday in 1969. This date was marked by various manifestations, solemn sessions, audiences, opening of new statues dedicated to anti-fascism and the liberation struggle or by opening of new important buildings, factories, roads, etc.

From the 1990-ies, in the changed political discourse the contents of collective remembrance became very complex. They are reflected in the confronting opinions, new views and interpretations of ZAVNOBiH. Bosnia and Herzegovina is today a complex state with a divided society which cannot reach a consensus over the 25th of November, or any other date from history which could represent a common day of statehood.

Key words: ZAVNOBiH, Bosnia and Herzegovina, culture of remembrance, Day of statehood, celebrations and marking of anniversaries, 25th of November

U spomen na · In memory of
akademik Marko Šunjić (1927-1998)

UDK 929 ŠUNJIĆ (497.6) "19"
Pregledni rad

NAUČNO DJELO MARKA ŠUNJIĆA - POVODOM 15 GODINA OD SMRTI

Nedim Rabić

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina

Rad stavlja u fokus jednu od najznačajnijih naučnih ličnosti iz oblasti istraživanja srednjovjekovne historije ovog podneblja – akademika Marka Šunjića. On je autor niza radova koji najčešće tematiziraju prošlost Bosne i Dalmacije. Šunjić se istakao i na području priređivanja izvora za opću historiju srednjeg vijeka i monografije o ranosrednjovjekovnoj Evropi. Njegov poziv historičara medievaliste bio je usko vezan uz Odsjek za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U ovoj ustanovi prošao je sva nastavnička zvanja i ostao joj vjeran do smrti, bivajući upamćen kao jedan od njenih najuglednijih ličnosti. Izraženo je nastojanje da se cjelokupni naučni opus prof. dr. Marka Šunjića sagleda u kratkim crtama kako bi se dobila jasnija predstava o njegovom značaju u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni. U tu svrhu učinjen je uvid u objavljene, i dijelom u neobjavljene radove. Raznovrsnost tema kojima se bavio uslovio je potrebu da se iznađe rješenje kako razdijeliti tematske cjeline njegovog naučnog djela. Kako bi osvrt na ovu značajnu ličnost bio potpuniji, u sažetom obliku prezentirani su biografski podaci koje smo smatrali važnim. To se prije svega odnosi na njegov političko-društveno angažirani rad, koji je bio sastavni dio njegove karijere.

Ključne riječi: Marko Šunjić, srednji vijek, biografija, bibliografija, historiografija, naučno djelo, Bosna, Venecija, Dalmacija.

Biografski osvrt

Marko Šunjić pripada generaciji historičara koji su svoj naučni put etablirali u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Rođen je u Rodoču kod Mostara, 15. februara 1927. godine. U Mostaru je završio osnovno, a srednje obrazovanje prekida zbog izbijanja Drugog svjetskog rata. Nakon uspostave mira, završava Učiteljsku školu i upisuje studij historije na tek otvorenom Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Kao jedan od najboljih studenata prve generacije, s naglašenim interesom za naučnoistraživački rad, diplomski studij okončava 1955. godine. Prije nego je otpočeo karijeru na ovoj visokoškolskoj ustanovi, zbog nedostatka kadra, vratio se u Mostar gdje je radio dvije godine kao gimnazijski profesor, te je obnašao funkciju direktora škole. Na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu zapošljava se 1957. godine. Polazna tačka njegove karijere univerzitetskog profesora veže se za predmet Opća historija srednjeg vijeka, koju je otpočeo u svojstvu asistenta uglednog historičara srednjeg vijeka Ante Babića. Doktorsku disertaciju "Uspostavljanje i organizacija mletačke vlasti u Dalmaciji u XV stoljeću" odbranio je 1964. godine na matičnom fakultetu. Tokom izrade doktorske teze boravio je u više navrata u venecijanskim arhivima kao stipendista talijanske vlade. Cijeli njegov životni vijek ostao je usko vezan za Filozofski fakultet. Na njemu je prošao sva nastavnička zvanja: 1965. izabran je u zvanje docenta, 1970. za vanrednog profesora, a od 1975. godine za redovnog profesora. Dekan Filozofskog fakulteta bio je od 1977. do 1979. godine. Iako je penzioniran 1990., ovoj naučnoj instituciji ostao je vjeran do smrti, uključujući teške godine opsade grada, pomažući svojim stručnim savjetima mladim istraživačima prilikom izrade njihovih magistarskih i doktorskih teza.

Tokom bogate karijere koja je obilježena predanim naučnim i angažiranim društveno-političkim radom, težište je usko vezao uz svoj profesionalni poziv kao historičara medievaliste. Od 1993. godine, prof. dr. Marko Šunjić postao je član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost u Sarajevu, a osnivanjem Matice hrvatske – ogranak Sarajevo, 1996. godine, postaje član njenog predsjedništva. U svojstvu dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH) izabran je 1995. godine. Pred kraj života, u periodu između 1995. i 1998. obavljao je veoma zahtjevnu dužnost direktora Centra za balkanološka ispitivanja koji djeluje pri ANUBiH. Biografski pre-

gled bio bi nepotpun ako se ne bi ukazalo na njegovu uspješnu političku karijeru kroz koju se uspeo do visokih političkih funkcija. Tokom dva mandata bio je poslanik u Skupštini SR BiH između 1963. i 1967. godine, a od 1969. do 1974. potpredsjednik Izvršnog vijeća SR BiH. Kruna političkog angažmana je njegov četverogodišnji boravak u Venecueli kao ambasadora SFRJ u periodu 1979-1982. Umro je 30. marta 1998. godine. Smrt ga je zatekla u Sarajevu u 72. godini života.¹

Naučni rad

Naučni rad dugogodišnjeg profesora na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Marka Šunjića, može se pratiti punih četrdeset godina.² Fokus njegovog istraživanja bio je bosanski srednji vijek, mada je veliki broj radova posvetio mnogo širim prostornim i vremenskim temama, kao što je prošlost Dalmacije i evropskog srednjeg vijeka.³ Kao odličnom poznavaoču Državnog arhiva u Veneciji bilo mu je omogućeno da objavi mnoštvo podataka do tada malo ili nikako poznatih i da ih ugradi u temelje radova koji i danas posjeduju visoku razinu kvaliteta. Pristup ovog autora srednjovjekovnoj tematici je, uz poneke izuzetke, veoma širok. Tu prije svega mislimo na njegov naučni interes kojeg ne ograničava srednjovjekovni južnoslavenski prostor, kao što je pokazao u svojoj posthumno objavljenoj sintezi o Evropi ranog srednjeg vijeka i veoma pedantnog priređivanja odabranih izvora istog razdoblja. Hrabrim istraživačkim zahvatom nije se oslonio samo na sinteze drugih autora,

¹ Biografskim podacima koristili smo se iz dokumentacije Filozofskog fakulteta u Sarajevu: Dosije Marko Šunjić i radova, Бојанин С. 1997. 326-329; Škegro A. 1998.a. 250-253; Kapidžija E. 2010. 13-16; podaci o njegovoj ličnosti i naučnom radu mogu se pronaći u više kraćih tekstova koji su objavljeni povodom njegove smrti, vidi: Išek T. 1998.a. 10-12; Isti. 1998.b. 201-206; Redžić E. 1998. 215-220; Škegro A. 1998.b. 218-220; Grbelja T. 1998. 139-140; Lovrenović D. 1999. 313-314; Isti. 2000. 441-442. Posebnu zahvalnost dugujemo gospođi Veri Šunjić, supruzi Marka Šunjića, koja je s pažnjom čitala ovaj rad dok se pripremao za štampu, na dragocjenim podacima. Na dvanaestu godišnjicu smrti Filozofski fakultet u Sarajevu izdao je publikaciju: Spomenica akademika Marka Šunjića. U njoj su zastupljeni tekstovi njegovih nekadašnjih kolega, prijatelja, studenata i drugih poštovalaca njegovog djela. O Spomenici vidi: Rabić N. 2010. 243-247; Dautović Dž. 2011. 422-426.

² Od velike pomoći je bibliografija Marka Šunjića koju je u dva navrata objavio Esad Kurtović. Kurtović E. 1999. 297-301. i potpuniju: Isti. 2010. 25-33.

³ Djelima koja se odnose na historiju srednjovjekovne Bosne, više pažnje je poklonio Тошић Ђ. 2008. 117-123; Isti. 2010. 17-23.

koje je profesor Šunjić s obzirom na odlično poznavanje nekoliko evropskih jezika koristio, nego je zalazio u samu srž problema ispisujući stranice svoje obimne knjige vođen izvornim materijalom.

Značajni dio naučnog i društvenog rada Marka Šunjića bio je u uskoj vezi sa Bosnom i Hercegovinom. To zorno pokazuje veliki broj naučnih radova objavljenih u bosanskohercegovačkoj stručnoj periodici među kojima se ističu *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, *Godišnjak* Društva istoričara Bosne i Hercegovine i *Radovi* Filozofskog fakulteta u Sarajevu, dok je nekolicinu objavio na talijanskom jeziku. Važnu grupu tekstova sačinjavaju i enciklopedijski prilozi objavljivani u Enciklopediji Jugoslavije. Utemeljenost na izvorima predstavlja drugu i najznačajniju karakteristiku njegovih radova, zbog čega će i narednim generacijama biti aktualni.

On se ne bavi samo historijom, tako što se ova nauka reducira na zbiljnost prošlosti koja se odvija u vremenu. On je toj zbiljnosti veoma akribično pisao i nastojao joj vratiti duh vremena. Njegova djela izlažu intelektualnu dimenziju historijske nauke, u najdubljem smislu ovog pojma. Iako opus Marka Šunjića čini jedinstveno i zaokruženo djelo koje u cjelini najbolje svjedoči o njegovom istraživačkom profilu, ipak je bilo nužno zbog preglednosti tematski razvrstati polja naučnog djelovanja. Stoga, njegov dugogodišnji naučni angažman možemo najbolje grupirati u četiri velike cjeline. Među njima, tri se odnose na naučni rad, i jedna na obiman projekt prikupljanja izvornog materijala za historiju Bosne u srednjem vijeku:

1. historija Bosne u 14. i 15. stoljeću,
2. historija Dalmacije u 14. i 15. stoljeću,
3. opća Evropska historija ranog srednjeg vijeka (uključujući odabrane izvore za historiju Evropskog srednjeg vijeka), i
4. neobjavljena rukopisna edicija izvora za historiju srednjovjekovne Bosne.

Prva cjelina može se podijeliti u nekoliko skupina iz koje se izdvajaju tematske oblasti koje čine: prilozi iz ekonomske historije, o padu Bosne, i sintetsko djelo prožeto odnosima Bosne i Venecije. U drugoj skupini mogu se iskristalizirati pristupi: o historiji Dalmacije, publiciranih u širokom tematskom rasponu u sintetskom djelu omeđenih pretežno na 15. stoljeće, i nekolicina ra-

dova o slavenskim iseljenicima na područjima Apeninskog poluotoka blisko povezanih sa dalmatinskim lučnim gradovima. Treća naučna oblast profesora Šunjića uokviruje historijski prikaz medievalne Evrope i zavređuje posebnu pažnju.

Historija Dalmacije zauzima visoko mjesto u naučnom opusu Marka Šunjića. Uvod u ovu tematsku oblast inicirala je doktorska disertacija pod naslovom "Uspostavljanje i organizacija mletačke vlasti u Dalmaciji u XV stoljeću" koju je prijavio krajem 1959. godine, a odbranio 7. decembra 1964. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Doktorska teza je nedugo zatim, tačnije 1967. godine, objavljena u sarajevskoj izdavačkoj kući *Svjetlost* pod prepoznatljivim naslovom, *Dalmacija u XV stoljeću*.⁴ Knjiga je u naučnoj javnosti primljena veoma pozitivno, ali je naišla i na opširni hiperkritički prikaz Tomislava Raukara.⁵ Iako mu priznaje da "je u svojoj monografiji dodirnuo sve elemente političkog, društvenog, gospodarskog, pa i kulturnog razvitka Dalmacije u 15. stoljeću",⁶ ovaj ugledni autor Šunjiću najviše zamjera što se u svojoj disertaciji nije pomjerio izvan okvira 15-og, odnosno što nije dublje zašao u 14. stoljeće, te ističe da "samo tako možemo shvatiti stvarni položaj dalmatinskog grada u početku XV stoljeća".⁷ Drugi prigovor odnosi se na prostornu izoliranost Dalmacije u Šunjićevoj knjizi, jer ona je prema autoru prikaza "jedna od hrvatskih zemalja".⁸ Unatoč obimne kritičke opservacije ove knjige, Raukar na kraju nije ignorirao rezultate koje je Šunjić u njoj postavio, stoga je, kako se iz njegovih radova vidi, za njom posezao. Pored ovih kritičkih tonova, koji su najviše tretirali geohistorijski koncept, drugi prikazi su imali znatno pozitivnije ocjene.⁹ Sima Ćirković je svojevremeno uočio kako je ova tema, iako "veoma interesantna za nauku (...) veoma teška i nezahvalna kao istraživački zadatak".¹⁰ Primijetio je kako je Šunjić u svojoj knjizi ponudio obilje neiskorištene građe, te da je dotada objavljena venecijanska građa koja se

⁴ Šunjić M. 1967.

⁵ Raukar T. 1968-1969. 529-548.

⁶ Isto. 529.

⁷ Isto. 530.

⁸ Isto.

⁹ Ćirković S. 1969. 78-82; Voje I. 1970. 303-307.

¹⁰ Ćirković S. 1969. 79.

ne "publikuje već više od jednog stoleća" na neki način zastarjela.¹¹ Na kraju vizionarski zaključuje kako se "od ove veoma vredne i sadržajne knjige čovek mora poželeti da njeni rezultati što brže prodru u našu istorijsku literaturu i obogate sliku jednog značajnog dela južnoslavenske prošlosti".¹²

Kako je vrijeme pokazalo, monografija Marka Šunjića *Dalmacija u XV stoljeću* prepoznata je u historiografiji kao vrijedno i autoritativno djelo koje je nezaobilazno prilikom istraživanja Dalmacije u razvijenom srednjem vijeku. Kompleksnost građe, koja je bila raštrkana u brojnim zbirkaama Zadarskog, te napose Venecijanskog arhiva, našla je svoj sklad i na naučnim mjerilima uspostavljenu interpretaciju. Otkriveni su i mnogi do tada nepoznati izvori. Iako se autor u uvodu primjereno ogradio ipak se mora uputiti prigovor na neiskorištenost dubrovačkih izvornih dokumenata koji bi sasvim sigurno mogli dati obuhvatniju sliku društveno-političkih kretanja u Dalmaciji. Suočen sa nepostojanjem odgovarajućeg koncepta na koji se mogao ugledati, Šunjić je izradio vlastiti. U njemu se mogu preciznim linijama ocrtati tematske oblasti koje je strukturalno razdijelio.

Marko Šunjić je smatrao ekonomsko-političke interese Venecije ključnim u njenoj želji za uspostavljanjem vlasti u Dalmaciji. O tome je posebno raspravljao u drugom poglavlju svoje knjige navodeći značaj dalmatinskih gradova u trgovinskom prometu Jadrana. On naglašava kako "je osvajanje Dalmacije uvijek bilo prvenstveno pomorsko, a ne teritorijalno pitanje pa im ni pretenzije nisu sezale dublje u unutrašnjost".¹³ Želja za monopolizacijom trgovine na ovom području, koja se nalazila u ekspanziji, Venecija je slijedila jasnu geopolitičku strategiju štiteći svoje osnovne državne interese. U takvim političkim relacijama nerazdvojiva je uloga Ugarske kojoj je Šunjić opravdano pridavao veliki značaj. Veoma važnu prekretnicu predstavlja kupoprodajni ugovor iz 1409. godine sačinjen između Venecije i Ladislava Napuljskog. Na osnovu njegove sudbine Dalmacije bila je predodređena narednih nekoliko decenija. On je također značio konačnu pravnu ovjeru za predstojeće osvajačke akcije.

Raspoloživa izvorna građa pružila je Marku Šunjiću velike mogućnosti koje je on predočio u naučnoistraživačke radove, do danas, prepoznatljive kvalitete. Uočio je i sistematično dokumentirao metode širenja mletačke vla-

¹¹ Isto.

¹² Isto. 82.

¹³ Šunjić M. 1967. 289.

sti u Dalmaciji. Jedno od efikasnih sredstava bilo je slanje mletačkih agenata u utvrđene gradove koji su širili glasove "o pravdi i jednakosti". Takva vrsta politike se pokazala uspješnom u politički razjedinjenoj i nestabilnoj Dalmaciji, a tamo gdje nije uspijevala posezalo se za vojnim mjerama. S druge strane, područje južno od Splita, a eklatantan primjer predstavlja poljičko plemstvo, dobrovoljno se priklanjalo mletačkoj vlasti što je motivirano željom da se očuvaju privilegije koje su ugrožavale druge komune. Venecija je za te potrebe izdavala ugovore kojima je nudila garanciju o poštivanju zatečenih običaja te je davala nove privilegije. Dobro osmišljenom politikom stvorila je predušlove za trajnu vladavinu nad osvojenim područjima.

Autor je posebnu pažnju posvetio organizaciji mletačke vlasti u Dalmaciji. Poglavlja o vrsti i karakteru te uprave čine najinovativniji dio monografije i nisu nikad ranije na takav način predstavljani. Polazeći od razloga za uspješnost vlasti Venecije u Dalmaciji, autor je na osnovu raspoloživih izvora utvrdio da ona uglavnom nije zadirala u unutarnju organizaciju gradske samouprave, a isto tako nije mijenjala postojeću administrativnu podlogu. Te mjere dovele su do privida o očuvanja ranijeg stanja. Međutim, u praksi to je izgledalo znatno drugačije. Vlast je premještena u centar države. Na čelu gradskog patricijata nalazio se knez postavljen od strane Venecije. Imao je široke ovlasti i vršio je mandat u dužini od dvije godine. Ostale poslove obavljalo je općinsko vijeće, koje se ipak borilo da održi privid ranijeg stanja. Uprava se ipak postepeno mijenjala, ali ne svugdje u isto vrijeme i ne na isti način.

Primjetna promjena u odnosu na ranije vrijeme, prema profesoru Šunjiću je stagnacija ili čak nazadak u privrednom razvoju dalmatinskih gradova. Također, veliki broj domaćih ljudi bio je predodređen na vojnu službu u udaljena mjesta koja su se nalazila pod kontrolom Venecije. Na taj način oni su bili postepeno integrirani u mletačku državu imajući sasvim malo kontakta sa područjima daljim od morske obale. Prisutnost Osmanlija na Jadranskoj obali od druge polovine 15. stoljeća dodatno je zakomplicirala postojeće odnose u Dalmaciji, ali je već oprobana taktika Venecije u očuvanju svojih pozicija i dalje pružala rezultate bez obzira na veliki zaokret u geopolitičkim odnosima.

Historija Dalmacije koja se našla u sferi političke moći venecijanske vlasti spada u red širih tematskih okvira koje su akademika Šunjića najviše okupirale tokom života. Proučavanje privrede i društva sačinjavalo je uži krug tema kojima se često vraćao. U prostornom smislu, Dalmacija u 15. stoljeću bilo je područje u kojem je on svojim pravicima preispitivanja nastojao unaprijediti

postojeće spoznaje. Stoga je u tu svrhu objavio mnoge, na izvornoj građi, fundirane radove.¹⁴ Istraživanja u drugim talijanskim arhivima, za rezultat imala su do tada nepoznate obavijesti o slavenskim doseljenicima na Apeninski poluotok.¹⁵

Utjecajem Venecije na političke i ekonomske prilike u Bosni vratio se Šunjić 80-ih godina prošlog stoljeća, iako je i prethodnih godina objavljivao rezultate svojih istraživanja iz venecijanskog arhiva. Radeći s bogatom, pa i nakon publicirane izvorne građe Šime Ljubića, još uvijek u većoj količini nepoznatom arhivskom građom, Šunjića je još odranije gicalo pitanje da li "vrijedi (...) još jednom sve to pretresti i izdvojiti u nekakvu posebnu cjelinu"?¹⁶ Na posljetku bio je uvjeren da bi jedna sinteza o bosansko-venecijanskim odnosima, s obzirom na raspoloživu izvornu građu i parcijalnu obrađenost ove teme u djelima širih okvira, mogla korisno popuniti postojeću prazninu. Stjecajem okolnosti, prava prilika se ukazala sredinom 1986. godine kroz "Projekat društvenog cilja XIII/2" koji je pokrenula Republička zajednica za nauku u Bosni i Hercegovini,¹⁷ u kojem je Šunjić konkurirao s temom "Bosna i Venecija, odnosi u XIV. i XV. st." Ovaj projekat mu je omogućio da dodatnim boravkom od četrdesetak dana u Državnom arhivu u Veneciji upotpuni svoja istraživanja iz oblasti bosansko-venecijanskih odnosa srednjeg vijeka.¹⁸ Rezultat ovog napora je monografija pod naslovom *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, objavljena 1996. godine, koja spada među najbolje komparativne studije iz oblasti bosanskog srednjovjekovlja.

Poučen modelom odnosa Venecije i dalmatinskog zaleđa, Šunjić je imao odličnu polaznu osnovu da sagleda venecijanski utjecaj na prostor koji nije

¹⁴ Šunjić M. 1963. 251-288; Isti. 1964. 281-308; Isti. 1966.a. 47-62; Isti. 1967.b. 9-17; Isti. 1967.c. 283-285; Isti. 1971. 431-443.

¹⁵ Isti. 1976. 487-500; Isti. 1978. 7-16.

¹⁶ Isti. 1996.a. 7.

¹⁷ *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2*. 1986. 1-51.

¹⁸ U predgovoru svoje knjige Šunjić saopćava kako je u jednom trenutku bio potpuno odustao od svog, tada već u daljoj fazi odmaknutog projekta, jer je početkom 1990. godine saznao da je Bogumil Hrabak objavio opširni rad monografskog karaktera iste vremenske i prostorne oblasti (Hrabak B. 1990. 407-505). Međutim Šunjić se "ponovnim čitanjem uvjerio da kvalitet Hrabakove studije ne otklanja potrebu i moga napora" jer je smatrao da "ako dva autora odvojeno obrade istu temu na približno istim izvorima i u malom vremenskom rasponu (...) to ipak nije isto". Šunjić M. 1996.a. 8.

bio pod njenim političkim suverenitetom. Tamo gdje je stala vlast mletačke Sinjorije počinjala je dominacija bosanske krune. Kako su bosansko-venecijanski odnosi poprimili čvršće i trajnije konture nakon osvajanja većeg dijela Huma od strane bana Stjepana II Kotromanića 1326. godine, Šunjić je odlučio svoje djelo otpočeti upravo s ovim bosanskim vladarom kojeg naziva "promotorom bosanskih državnih veza sa Venecijom".¹⁹ Knjiga nije tematski koncipirana, što bi s obzirom na karakter teme, možda bilo bolje rješenje. Umjesto toga, Šunjić je tematiku rasprostro hronološki, pri tome nimalo ne gubeći na preglednosti, s obzirom da se dotiče široke lepeze odnosa Bosne i Venecije koje obuhvataju, pored političkih, ekonomske i kulturne prilike. Svoju sintezu Šunjić je zaokružio padom Bosne, odnosno poglavljem "Nasilno umorstvo kralja i kraljevstva".²⁰

Izlaskom Bosne na Jadransko more stvoreni su preduvjeti za stupanje u tješnje političke odnose sa Venecijom. Iako oni otpočinju relativno kasno, njihov međudnos nije od manjeg značaja, nego je to relacija Bosne s Dubrovnikom, Srbijom, Ugarskom, Rimskom kurijom i ostalim zemljama Evropskog kontinenta. Nakon autoritativne vlasti Stjepana II i njegove umješanosti u velikaške sukobe u Hrvatskoj, kao i nastojanje ugarskog kralja Ludovika I da stekne posjede knezova Nelipića, dolazi do zaokreta u bosansko-venecijanskim odnosima. Ovaj put Venecija ne nastupa kao saveznik bosanskog vladara nego se njihovi interesi na dalmatinskoj obali prepliću. Nakon smrti prvog bosanskog kralja u bosansko-venecijanskom odnosima sve veći primat počinju da uzimaju ojačali bosanski velikaši. Oni postaju veoma važan partner u mletačkom nastojanju zadobivanja i osiguranja morskih pristaništa, tako je srž Hrvojevih aktivnosti vezano uz Split, dok se Sandaljeva glavna preokupacija odnosila na grad Kotor, te Ulcinj, Bar i Budvu.

Iako je u knjizi akcenat stavljen na političke odnose, Marko Šunjić je kroz raspoloživi materijal pokušao rekonstruirati glavne tokove ekonomskih veza Bosne i Venecije. Utvrđeno je da su od prvog zabilježenog podataka o postojanju venecijanskih trgovaca na bosanskom tlu 1300. godine, ekonomske veze doživljavale kontinuirani rast. Dok su se iz Bosne izvozile uglavnom sirovine, iz Venecije su se za potrebe bosanskog dvora i dvora bosanskih velikaša dobavljali razni luksuzni proizvodi, a u većem broju izvora zabilježena je

¹⁹ Isto. 17.

²⁰ Isto. 343-388.

nabavka vatrenog oružja i ratne opreme. Povećanjem rudarske proizvodnje u Bosni, u vremenu dok je u većini evropskih država eksploatacija rudnika nazadovala zbog njihove iscrpljenosti, uvlačilo je Bosnu u uži krug interesne sfere Republike sv. Marka. Kroz prizmu političkih događaja, Marko Šunjić je, pored vladara i feudalnih gospodara, obuhvatio i druge kategorije bosanskog stanovništva uključujući vojnike i diplomate. Pregledno je predstavio motive i djelatnost prve venecijanske trgovačke kompanije u srednjovjekovnoj Bosni, te trgovačku kompaniju kralja Tomaša i Nikole Trogirana, odnosno izrastanje domaćih trgovaca aktivnih u trgovinskoj razmjeni sa Venecijom. Odlično je uočio uvećanu prisutnost Splita u trgovini sredinom prve polovine 15. stoljeća, koji je uz sebe sve snažnije vezao gradove iz zapadnog dijela Bosanske kraljevine kao što su: Glamoč, Jajce, Jezero, Livno, Pliva, Prozor, Vesela Straža i neke druge.

Općenito uzevši, knjiga *Bosna i Venecija* sadrži i uopšten pregled historije srednjovjekovne Bosne što će i slabije upoznatim istraživačima pružiti solidne osnove za sagledavanje njene prošlosti u cjelini. Vrijednim za istaći nameće se posljednje poglavlje knjige o padu Bosne. To je tema kojoj se Šunjić više puta vraćao. Najprije nudeći sažeti pregled ranijih stavova o posljednjem razdoblju bosanske samostalnosti u srednjem vijeku, autor je kritičkim opservacijama nastojao ocijeniti njihove domete, kako bi ih u konačnici suočio sa podacima kojima je on raspolagao na osnovu višedecenijskog istraživačkog rada u Veneciji. Ono je "do sada najcjelovitija slika [o] propasti srednjovjekovne bosanske države".²¹

Doprinos Marka Šunjića u oživljavanju odnosa Bosne i Venecije tokom srednjeg vijeka odlikuje se posebnim i danas teško dokučivim kvalitetom. Ako razmotrimo metode koje je primjenjivao u ostvarenju postavljenog zadatka primijetit ćemo da one u najvećoj mjeri leže u jedinstvenosti njegovog pristupa arhivskim istraživanjima. Dosljedno bilježenje podataka iz arhivskih fondova Venecije i Historijskog arhiva u Zadru tokom više decenija svrstali su akademika Marka Šunjića u red vodećih stručnjaka za period prevlasti Venecije na širem prostoru istočnog Jadrana. Zbog činjenice što je većina historičara glavninu svojih istraživanja provodila u Dubrovniku, Šunjiću je omogućeno više prostora za djelovanje na naučnom polju kojim dominiraju dokumenta drugačije vrste sadržine. Možda je zahvaljujući pogledu kroz priz-

²¹ Lovrenović D. 1997. 312.

mu venecijanskih notarskih zapisa Šunjiću bilo omogućeno da historiju Bosne posmatra iz jedne šire evropske perspektive, za razliku od svojih kolega koji su možda, u radu s jednom vrste dokumentacije bili zarobljenici lokalnih tema? Putem svog angažmana stvorio je djelo u kojem nije nastojao nametati vlastito viđenje, nego je prije pokušao da jezikom i porukom dokumenata izloži historijska međudjelovanja Bosne i Venecije.

Ulazeći često u srž historijskih izvora, Šunjić je uspio i na onim mjestima koja su bila veoma dobro istražena otići korak dalje. Osvjetljavanje bosansko-venecijanskih odnosa, kroz koje se vrlo često prepliću i bosansko-dalmatinski odnosi istraženi su i putem većeg broja pojedinačnih radova.²² Pitanje ekonomskih odnosa na relaciji Bosna – Dalmacija našlo je poseban izraz u veoma značajnom radu, "Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)", koji je objavljen parcijalno, u dva dijela.²³ Kao što i sam naslov sugerira riječ je o veoma preglednom članku dokumentiranom izvornom građom u kojem se tretiraju osnovni elementi ekonomske historije na primjeru dvije, u ovom pogledu aktivne sredine. Kratkom komparativnim materijalom koji je sistematično složen na jednom mjestu, u mnogome je olakšan rad istraživačima koji se bave ekonomskim temama na relaciji dalmatinskih gradova i Bosne.

Na samom početku Šunjić raspravlja o ograničenjima i mogućnostima, odnosno o povlasticama, prometnim sredstvima, putevima, novcu i njegovim mjerama. U drugom poglavlju autor produbljuje naše spoznaje o vrijednosti novca, iznosu libre ili solida. "One nisu bile monete već samo mjere za težinu". Denar je bio jedina prava moneta. To su mjere koje potječu još iz doba prvih Karolinga. Dalje Šunjić pojašnjava kako je dolazilo do postepenog udaljavanja od početnih mjera do brojnih zamršenih mjernih jedinica razvijenog srednjeg vijeka. Važan aspekt novčanog prometa ovog perioda odnosio se na plaće i njihovu visinu. Razlike u platama između dužnosnika, vojnika, učitelja i drugih profesija autor analizira uglavnom preko venecijanske građe za područje Dalmacije. Izdaci za održavanje života obuhvataju troškove prijevoza robe u arhivskim knjigama najčešće označeno terminom salma, odnosno tovar. U

²² Šunjić M. 1961.b. 119-145; Isti. 1966.b. 197-199; Isti. 1983. 145-147; Isti. 1985.c. 81-90; Isti. 1987. 55-61; Isto. 1988. 93-94; Isti. 1993. 9-42; Isti. 1995. 45-54; Isti. 1997.b. 155-159; Isti. 2002. 53-60.

²³ Isti. 1996.b. 37-74; Isti. 1997.a. 37-64; Ovoj tematici ubrajamo i rad: Isti. 1994.a. 346-353.

ovakvu detaljnu analizu mjera ubraja se i stočarstvo koje ima široku primjenu u razmjeni robe. Naredna velika oblast mjernih jedinica srednjeg vijeka odnosi se na kovine: željezo, olovo, srebro. One su u bosanskoj državi bile posebno eksploatirane i njihova cijena je u mnogome utjecala na njen ekonomski život. Posljednje poglavlje ovog Šunjićevog rada tretira nekretnine; cijenu zemljišta, kuće u gradskim naseljima i drugo.

Tematska oblast koja je bila od posebnog interesa Marka Šunjića je pad Bosne. Tokom svojih višegodišnjih aktivnih istraživanja izvorne građe i kilometara pregledanih arhivskih knjiga, Šunjiću je pošlo za rukom da rekonstruira posljednje trenutke srednjovjekovne bosanske samostalnosti.²⁴ Objavio je i nove pojedinosti od posebnog interesa za izučavanje Crkve bosanske. Riječ je, vjerovatno o najpoznatijoj ličnosti njene hijerarhije, gostu Radinu, koji je nedugo nakon pada Bosne tražio utočište na venecijanskom području.²⁵

Nakon što je Marko Šunjić izabran za ambasadora SFRJ u Venecueli, otpočeo je jedan, iz uobičajenog naučno-publicističkog ritma, drugačiji period. Tokom ovog vremena u njegovoj bibliografiji se opaža stanka od skoro sedam godina tokom kojih je objavio svega dva rada iz svoje uže stručne oblasti.²⁶ Međutim, poraslo mu je zanimanje za venecuelansku nacionalnu historiju (izradio je monografiju "Venecuela i njeni susjedi"). Posebno je bio oduševljen Simonom Bolivarom, što je za posljedicu imalo objavljivanje nekolicine radova²⁷ i osnivanje veoma posjećene katedre na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, koja je nosila naziv ovog poznatog južnoameričkog revolucionara.²⁸ Po povratku iz Venecuele Šunjić je otvorio novu stranicu u svom naučnom opusu. Kao da mu je boravak u prekookeanskoj zemlji omogućio da dodatno proširi horizonte. Naime, Bosna i Dalmacija su mu postale premale, otpočeo je period izuzetno uspješnog bavljenja širokim prostranstvima evropskog srednjeg vijeka.

Drugi važan aspekt Šunjićevog raznovrsnog naučnog interesa odnosi se na istraživanje evropskog srednjeg vijeka. Konkretnije forme njegovog interesa za mnogo širi geografski prostor nego je to područje Dalmacije i Bosne,

²⁴ Isti. 1989.a. 139-157; Isto. 1989.b. 135-138; Isti. 1994.b. 45-54; Isti. 1994.c. 25-33; Isti. 1994.d; Isti. 1998.b. 83-96.

²⁵ Isti. 1961.a. 265-268; Isto. 1998.a. 155-158.

²⁶ Isti. 1978. 7-16; Isti. 1983.a. 145-147.

²⁷ Isti. 1983b. 153-156. Isto. 1983.c. 997-1002.

²⁸ Kapidžija E. 2010. 16.

javio se krajem 70-ih godina, dok je 80-ih godina počeo objavljivati prve radove iz problematike evropskog ranog srednjeg vijeka.²⁹ Njegova preokupacija se odnosila ponajviše na metodologiju, hronologiju i izvornu problematiku. Oni pružaju djelimičan uvid u ciljeve koje je namjeravao postići i zbog toga donekle mogu nadomjestiti izostanak klasičnih metodoloških priloga. Kao uvertira iskoraku u evropsko srednjovjekovlje poslužilo je izvanredno djelo *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*,³⁰ koje se svrstava u najznačajnije priručnike iz oblasti opće historije srednjeg vijeka na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Ovim djelom je studentima, ali i izgrađenim historičarima omogućena lagana šetnja kroz turbulentnu prošlost evropskog kontinenta. Suvišno je govoriti da je ona veoma dobro primljena u naučnoj javnosti, a na mnogim fakultetima ušla je u programsku šemu.³¹

Kako je iz okeana građe izdvojen samo jedan mali, na individualnom nivou zasnovan izbor, koji je u konačnici našao mjesto u ovoj zbirci mogli bismo sa žaljenjem konstatirati kako je neki izvor ispušten ili kako bi bilo bolje da je umjesto određenog podatka neki drugi zasluživao više pozornosti. Međutim, takvi prigovori bi se u nedogled mogli vršiti jer svaki autor ima vlastite sklonosti i interesovanja. Naglašavamo da se pored stručnjaka iz oblasti klasične filologije, koji su učestvovali u prijevodu tekstova kao što su Ahmed Tuzlić, Nikola Kovač, Milovan Milinković našao i Marko Šunjić što pokazuje još jedan aspekt njegove erudicije. Nisu svi tekstovi prevedeni s izvornih jezika. Jedan dio njih je zbog teže pristupačnosti korišten preko prijevoda sa živih jezika, kao što su: francuski, talijanski i ruski.

Zbirka je nastala odabirom građe iz raznih domaćih i stranih priručnika i sadrži 115 tekstova raspoređenih u 18 poglavlja. Tekstovi su koncipirani hronološki i tematski. Prva skupina tekstova odnosi se na germanske narode i njihove države na području Zapadnog rimskog carstva. Zatim slijedi kratko poglavlje o Hunima i prijevodu tekstova pisaca Amijana Marcelina i Jordanesa. U trećem odjeljku je riječ o Karolinzima sa nezaobilaznim Einhardovim opisom Karla Velikog. Narednim poglavljima dominiraju izvori o Anglosasima, Skandinavcima i Normanima, zatim o Arapima s izvodima iz životopisa

²⁹ Šunjić M. 1984.a. 117-133; Isti. 1984.b. 29-62; Isti. 1985.a. 53-94; Isto. 1985.b. 19-49.

³⁰ Isti. 1980.

³¹ Gestrin F. 1980. 235-236; Lovrenović D. 1980. 27; Jalimam S. 1981. 264-267; Spremić M. 1981. 162-163; Čošković P. 1982. 209-212.

Ibn Ishaka. Šesto i sedmo poglavlje posvećeno je Bizantskom carstvu Justinijanova doba, odnosno starim Slavenima. Tu se nalaze dobro poznati izvještaji bizantskih i arapskih pisaca o Slavenima prije 10. stoljeća.

Naredni tekstovi iz *Hrestomatije* odnose se društvene, političke i vjerske prilike evropskog zapada. Tematizirani su odnosi crkve i države, pojava i razvoj heretičkih pokreta, kršćanski ratovi, kao i izvodi iz zakonika pojedinih evropskih vladara. Posljednjih sedam poglavlja obuhvaćaju prostore današnjih evropskih država. Oni su predstavljeni kroz najznačajnije izvore koji se odnose na razna pitanja iz raznih sfera ljudskog života. Tom prilikom izvornim podacima zastupljena je Njemačka, Italija, Francuska, Engleska, te zemlje koje pripadaju slavenskoj krugu: Češka, Poljska i Rusija.

Svojom posebnosti i sadržajem, kako i po bogatstvu i raznovrsnosti ova *Hrestomatija* tekstova umnogome upotpunjuje znanja iz Opće historije srednjeg vijeka i čini ih pristupačnima, kako studentima historije, tako i naučnicima. Ovu misiju ispunjava i današnjim generacijama. Njome su obuhvaćeni najvažniji događaji evropskog srednjeg vijeka, ali i pisci – svjedoci tih zbivanja.

Kruna njegovog rada na raznolikoj građi srednjovjekovnih autora, je sinteza o ranom srednjem vijeku. Njeno objavljivanje profesor Šunjić nije doživio.³² Djelo je objavljeno pet godina nakon njegove smrti, a napisano je visokom naučnom akribijom i prožeto Šunjićevim prepoznatljivim, lahko čitljivim stilom. Iz ovog voluminoznog djela moguće je iščitati istinske i problematične odlike Evrope, najprije u nestajanju, a potom u nastajanju, zatim obrađuje prijelomno vrijeme jedinstva i suštinske različitosti, miješanja naroda, podjela, te sučeljavanja Istoka i Zapada, Sjevera i Juga. Iako pretežno prati političku historiju, veoma solidno su zastupljeni ekonomski, kulturni i duhovni pokazatelji koji knjizi daju oblik cjelovitosti. Nastanak ovog djela u sredini gdje nacionalna historija nudi veoma malo prostora bavljenju općim historijskim kretanjima predstavlja izniman uspjeh.

Knjiga posebnu pozornost poklanja narodima u pokretu, odnosno procesu koji se u historiografiji naziva Velika seoba naroda. Šunjić se u svom istraživačkom radu najprije oslanja na dostupne podatke o ovim (pretežno germanskim) narodima u njihovoj pradomovini, a zatim prati njihovu historiju u pokretu, tragajući za razlozima i motivima koji su ih pokrenuli. Organizacija i stvaranje njihovih državnih tvorevina koje su istovremeno označile

³² Šunjić M. 2003.

kraj Zapadnog rimskog carstva predmet su Šunjićeve pozornosti, a u skladu sa velikim utjecajem koje su imale historijske ličnosti, odnosno vođe ovih naroda, koncipira pojedina poglavlja knjige.

Metodološki gledajući, strukturu knjige čine poglavlja o pojedinim narodima koji su oblikovali ranosrednjovjekovnu Evropu. Najprije je riječ o Vizigotima i raspravi o njihovom porijeklu i raščlanjenju između njih i Ostrogota; arijanstvu kao specifičnim kršćanskim naukom čiji se početak veže uz Libijca Arija. Potom slijedi historijski, krivudavi put razvoja ovog naroda pokrenutog od strane Huna – od naseljavanja na prostoru Istočnog rimskog carstva i pomjeranja preko Iliraka i Apeninskog poluotoka i privremenog smještanja u Galiji. U konačnici je obrađena historija vizigotskog kraljevstva u Španiji, organizaciona struktura vlasti, te njihova propast pod posljednjim vladarom Rodrigom 711. godine. Ista godina je najavila dolazak islama na Evropski kontinent.

Sličan koncept Marko Šunjić slijedi i u poglavlju o Ostrogotima. Njega na samom početku interesira njihova interakcija sa oslabjelim Rimskim carstvom i prelazak u Italiju što je ujedno 476. godine, smrću Romula Augustula – posljednjeg rimskog cara – označilo propast Imperije. Organizacija ostrogotske države i snažnog utjecaja preživjelih rimskih institucija na nju predstavljaju dubok uvid u funkcioniranje države barbarskih kraljeva. Pažnja autora poklonjena je i, teritorijalno uzevši, nešto manjim skupinama poput Burgunda, Vandala i Sveva. Pregled njihove historije sadrži uvid u etnogenezu, putanju kretanja, formiranje države, te razloge njihovog iščeznuća, odnosno daljeg preobražanja.

Retrospektivnim redoslijedom, autor se vraća *pokretačima* seobe naroda – Hunima. Njihova intrigantna prošlost sa slikovitom predstavom Atila – najznačajnije ličnosti Huna – svjedoči o razvijenom pripovjedačkom stilu Marka Šunjića. Upravo na primjeru Huna, ali i pregleda historije Langobarda i Franka dolaze do izražaja autorovi stilski obrasci koji podrazumijevaju unošenje zanimljivih opisa ličnosti i događaja iz dokumentarne građe, privremeno napuštajući neizostavno jednolično redanje činjenica. Povremeno prezentiranje isječaka iz izvorne građe (nažalost sa rijetkim prijevodima sa latinskog jezika) daje notu dokumentiranosti određenog tekstualnog dijela. Inače, sadržajno je riječ o raznovrsnim tipovima dokumenata od nemalog značaja za proučavanje prošlosti seobe naroda.

Poglavlje o Francima, odnosno Merovinzima i Karolinzima obimom zauzima najveći dio knjige. Iako se Franci u evropskoj historiji javljaju kasnije

u odnosu na ranije spomenute narode, njihovo porijeklo i dalje je obavijeno velom tajne. Mada se općenito uzima da se njihova pradomovina treba tražiti na prostoru između rijeka Vezer i Rajne tokom 2. i 3. stoljeća nove ere. Ova poglavlja, za razliku od prethodnih, temeljitije obrađuju izvornu podlogu. Češće preskakanje ustaljenog načina izlaganja u korist pojašnjenja tematiziranih geografskih oblasti doprinose boljem shvaćanju tadašnjih geopolitičkih odnosa. Tome pripomaže priloženi kartografski materijal, koji kvalitetom, zbog propusta izdavača, ipak zaostaje za slikovitim Šunjićevim opisima.

Iako su savremenici ostavili više obavijesti o Karolinzima za razliku od Merovinga trudom i znanjem autora iscrpljeni su najznačajniji izvorni podaci za izučavanje njihove historije. Počevši od njihovog mitskog kralja Meroveja, Šunjić je opširno opisao vladavinu njegovih nasljednika Klodovega, Hilperika I i Dagoberta. Odnos crkve i države, koji zapravo dominira ovim periodom, u stalnom je interesu autora. Cjelovit prikaz merovinške epohe zaokružuje uvidom u društvene, privredne i upravne prilike. Vlast Merovinga je postepeno slabila tokom 7. stoljeća pošto su kraljevi ove dinastije sve više vlast počeli prepuštati šefovima administracije i upravniku dvora, tzv. majordomu. U odnosu na vlast Merovinga, Karolinzi su imali izrazito vjerski obojenu politiku. To s pravom primjećuje autor kada tvrdi da su pobornici "na Karolinge gledali kao na nove kraljeve-svećenike koji svoju sigurnost nisu više temeljili na shvatanjima stroge tradicije. (...)"³³

Dominantne tematske preokupacije Marka Šunjića u posljednjem poglavlju svoje knjige čine Pipin Mali, njegov sin, mnogo poznatiji Karlo Veliki, Karolinška renesansa te sažeti prikaz Carstva koje se nakon Karlove smrti počelo kretati u pravcu raspada. Zbog svog obima, cjelovitosti i sintetičke izloženosti, posljednje poglavlje ima sve odlike zasebnog monografskog rada. Iako je lik Karla Velikog uljepšan izrazito ljudskim ozračjem u životopisu Einharda koji ga je dobro poznao, Šunjić nije dozvolio da ga slatkorječivi opisi suviše okupiraju. Njegova obrada ne odskače suviše od historijskih presjeka kojima sa služio, kako se vidi iz popisa bibliografskih jedinica, ali se ipak mogu izvući individualna nastojanja sa željom da se pokuša ponuditi nešto novo. To je zapravo odlika svakog Šunjićevog rada.

Zamišljena, prije svega, kao univerzitetski udžbenik, knjiga *Narodi i države ranog srednjeg vijeka* nije imala ambiciju da daje zaokružene odgovore na

³³ Isto. 377.

pojedina pitanja. Komparirajući ovu knjigu sa sličnim pothvatom Miroslava Brandta,³⁴ uočavamo da se Šunjić za razliku od njega odmaknuo od stajališta da historijske procese posmatra sa stajališta dijalektičkog materijalizma, koji težište cjelokupnog društvenog razvoja postavlja na pitanje društvenih odnosa.³⁵ Iako u Šunjićevom sintetskom pregledu nedostaju određene cjeline koje bi tretirale historijski razvoj sjeverne, ali i istočne Evrope nakon što je završen prvi val seobe naroda, ona ipak ne ispušta iz vida esencijalne karakteristike ranosrednjovjekovne Evrope. Napokon, potrebno je sagledati vremenske okolnosti u kojima je ova značajna knjiga nastala i da autor nije doživio njeno izdanje ni njenu primljenost u historiografiji.³⁶

Ne bi trebalo prešutiti Šunjićev ambiciozno pokrenuti projekat prikupljanja objavljene izvorne građe o Bosni u srednjem vijeku. Šunjić je o ovome uspješno okončanom poslu progovorio 3. jula 1986. godine, a u stenografskim zapisima stoji sljedeće: "Ja sam jednom bio u prilici besplatno da kopiram skoro sve objavljene izvore za bosanskohercegovačku istoriju. To je sabrano u sedam tomova po 500 stranica i obuhvata do turskog vakta. Poslije niko nije bio zainteresovan da se to objavi, naprave registri i sl. što pojedinac ne može da uradi. Bilo bi dobro da u jedan dodatni program uđe staranje o publikovanju ove, već jedanput objavljene građe".³⁷ Inicijativu za objavljivanje ovako koncipirane višetomne zbirke izvora Marko Šunjić je pokrenuo i 1979. godine. Tom prilikom apelirao je da se ANUBiH prihvati ovog "fundamentalnog" poduhvata.³⁸ Sedam tomova ove izuzetno vrijedne zbirke čuva se u Arhivu Bosne i Hercegovine, a njeno objavljivanje odavno nije na dnevnom redu. Obimna i raznovrsna građa raspoređena je hronološki. Od koristi današnjem istraživaču mogu biti kratki opisi dokumenata koje je na pisačkoj mašini ili vlastitom rukom ispisivao Marko Šunjić na mjestima gdje ih nije bilo.

³⁴ Brandt M. 1980.

³⁵ Vidi: Seferović R. 2005. 297-299.

³⁶ U vihoru ratnih dešavanja 90-ih godina originalni rukopis bio se zagubio, ali je ipak pronađen pa je na taj način ovaj spis sačuvan od trajnog nestanka. Ovom prilikom zahvaljujemo se gospođi Veri Šunjić na ovoj informaciji. Također vidi: Lovrenović D. 2003. 569.

³⁷ *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2*. 1986. 30.

³⁸ Šunjić M. 1979. 3. U narednom broju *Odjeka* objavljen je i razgovor sa Markom Šunjićom o inicijativi ovog pisma.

Nju sačinjavaju kopije iz drugih zbirki, kodeksa i spomenika koje sjedinjene na jednom mjestu historičaru umnogome olakšavaju posao prikupljanja građe iz teško dostupnih publikacija. Većina dokumenata preuzeta je iz zbirki izvora kao što su: *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike* priređenih od strane Šime Ljubića u periodu između 1868. i 1891. godine, *Monumenta Rugusina* (1879-1897), *Codex Diplomaticus* (Tadija Smičiklas) *Monumenta Serbica* (Franc Miklosich), *Stare srpske povelje i pisma* (Ljubomir Stojanović) i mnogih drugih među kojima se nalaze i danas teško pristupačna izdanja. Kako naslovi nabrojanih publikacija pokazuju, riječ je najvećim dijelom o latinskim i ćirilskim dokumentima, veći broj se odnosi na građu pisanu na talijanskom jeziku, ali se ne treba zanemariti ni manji broj glagoljskih, njemačkih i ugarskih izvora. Obilje izvora čuva se u mnogim evropskim arhivima. Najbogatiji arhivskom građom za historiju srednjovjekovne Bosne je Državni arhiv u Dubrovniku; zatim arhivski fondovi Venecije i Mađarski državni arhiv.

Svrha postojanja jedne serije s izvornom dokumentacijom koja se odnosi na historiju Bosne u srednjem vijeku bila bi veoma korisna za struku, bez obzira što je historičar koji obrađuje historiju bosanskog srednjeg vijeka odavno naučen da veoma dobro balansira najrazličitijom vrstom građe. S druge strane, upuštanje u jedan takav projekat povlačilo bi za sobom mnoga pitanja svrhovitosti. Među prvima nameće se pitanje autorskih prava, koja su doduše za najveći broj izdanja zastarjela. Također bi bilo upitno reproducirati prijepise izvornih dokumenata bez konsultiranja originalne građe ako imamo u vidu da su mnoga izdanja nepotpuna, sadrže kriva čitanja ili obiluju drugim vrstama manjkavosti. Problematično bi bilo i korištenje takvog korpusa kada se u obzir uzme činjenica što je cjelokupna historiografija bazirana na signaturama i citatima koje potiču iz ranije objavljenih zbirki.

Međutim sudbina je u nekoliko navrata osujetila jednu ovakvu ideju, staru već više od sto godina, koja je svoje najkonkretnije obrise dobila upravo Šunjićevom zbirkom koja je dostupna ipak veoma malom broju ljudi.³⁹ Nažalost, ostao je usamljen pred ovim, za pojedinca koliko god bio opremljen entuzijazmom, prevelikim zadatkom.

³⁹ O pokušaju mađarskog historičara i političara Lajosa Thallóczyja da sačini zbirku izvora, koju je nazvao *Monumenta Bosnia* i razlozima što ova ideja nije realizirana vidi: Ress I. 2010. 72-79.

Zaključak

Pregledom naučnog rada Marka Šunjića, ne možemo, a da ne iskažemo ogromni doprinos kojim su osvijetljene šire tematske oblasti Bosne i Dalmacije u srednjem vijeku. Izuzetno je teško sažeti bogat historiografski opus akademika Marka Šunjića. Njegova bibliografija sadrži blizu stotinjak radova, koja se protežu u razmaku od četrdesetak godina. Tokom ovog perioda on je svojim neumornim i predanim radom uspio rasvijetliti niz naučnih problema i nejasnoća. Kao izuzetno vrijedan arhivski radnik saopćio je rezultate koji, s obzirom na izvornu podlogu, imaju trajni karakter. Nije mu bila odlika da senzacionalistički i užurbano publicira rezultate svojih istraživanja. Naprotiv, sudu javnosti predavao ih je tek nakon pažljivog oblikovanja i zadovoljenja vlastitog visokog standarda.

U stručnom i personalnom pogledu Šunjić je svojim monografskim djelima zaokružio vrlo važne tematske oblasti kojima se veći dio života bavio. Isti slučaj je i sa Šunjićevim djelima iz oblasti opće historije srednjeg vijeka koji spadaju u grupu najvažnijih djela ovog podneblja. Izvlačenje općeprihvaćenih naučnih zaključaka iz obimnog arhivskog materijala bila je njegova izuzetna sposobnost, a tumačenjem pojedinačnih dokumenata odlikovao se pouzdanošću i tačnošću. Analitički karakter Šunjićevim djelima daje neprolaznu vrijednost. Gore izneseni podaci o naučnom opusu Marka Šunjića predstavljaju pokušaj preglednog sagledavanja njegovog djela u cjelini i doprinosu historiografiji srednjovjekovne Bosne i njenog okruženja.

Izbor iz bibliografije Marka Šunjića:

Knjige:

1. *Dalmacija u XV. stoljeću*, Svjetlost, Sarajevo 1967, 304.
2. *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*, Svjetlost, Sarajevo 1980, 383.
3. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Sarajevo 1996, 408.
4. *Narodi i države ranog srednjeg vijeka*, Rabić, Sarajevo, 2003, 610.

Članci i rasprave:

1. *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (dalje GDI BiH), 11, (1960), Sarajevo 1961, 265-268.
2. *Prilozi za istoriju bosansko - venecijanskih odnosa 1420-1463*, Historijski zbornik 14, Zagreb 1961, 119-145.
3. *Stipendiarii Veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mletački plaćenici u XV. vijeku*, GDI BiH, 13, (1962), Sarajevo 1963, 251-288.
4. *Političke prilike u mletačkoj Dalmaciji XV. stoljeća*, RFF, II, (1964), Sarajevo 1964, 281-308.
5. *Pomjeranje mletačkih granica u Dalmaciji i odnosi sa susjedima tokom XV. stoljeća*, GDI BiH, 15, (1964), Sarajevo 1966, 47-62.
6. *O dalmatinskom kleru s kraja srednjega vijeka*, RFF, VI (1970-1971), Sarajevo 1971, 431-443.
7. *O migraciji "de partibus Sclavonie" u Markama do polovine XV. stoljeća (Ancona)*, RFF, VIII (1974-1975), Sarajevo 1976, 487-500.
8. *Autori čija djela služe kao izvori za istoriju prelaznog perioda i ranog srednjeg vijeka*, GDI BiH, 35, (1984), Sarajevo 1984, 117-133.
9. *O istoriji u srednjem vijeku i istoriji srednjeg vijeka (in usum scholarum)*, Prilozi Instituta za istoriju (dalje Prilozi) (XIX) 20, Sarajevo 1984, 29-62.
10. *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (dalje GADAR BiH) 29, Sarajevo 1989, 139-157.
11. *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)*, - I. dio, RHDZU IV, Sarajevo (1996), 37-74.
12. *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)*, - II. dio, RHDZU V, Sarajevo (1997), 37-64.
13. *"Mossolmani di Bossina"*, Prilozi (XXII) 23, Sarajevo 1987., 55-61 (= u: Iseljenički almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine '88, Sarajevo 1988, 93-94).

Literatura

- Бојанин С. 1997. “Марко Шуњић”. *Енциклопедија српске историографије*, (Приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић). Београд: Knowledge. 326-329.
- Brandt M. 1980. *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Ćirković S. 1969. “Marko Šunjić, Dalmacija u XV. stoljeću, Svjetlost, Sarajevo, 1967, 304 str.” u: *Jugoslovenski istorijski časopis VIII/3*. Beograd. 78-82.
- Ćošković P. 1982. “Marko Šunjić, Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka, Svjetlost, Sarajevo 1980, 383, lat”. u: *Istorijski zbornik 3*, Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci. 209-212.
- Dautović Dž. 2011. “Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998). Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 366 str.” u: *Prilozi*, 40, Sarajevo: Institut za istoriju. 422-426.
- Gestrin F. 1980. “Marko Šunjić, Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka, Svjetlost, Sarajevo 1980, 383, lat”. *Zgodovinski časopis* 34/1-2. Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. 235-236.
- Grbelja T. 1998. “Marko Šunjić (Rodoč kod Mostara, 15. II. 1927. – Sarajevo, 31. III. 1998) (In memoriam)”. u: *Hrvatska misao* 7-8. Sarajevo: Ogranak Matice hrvatske. 139-140.
- Hrabak B. 1990. “Venecija i Bosanska država”. u: *Istraživanja* 12. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju Novi Sad. 407-505.
- Išek T. 1998.a. “U povodu smrti prof. dr. Marka Šunjića (15. 2. 1927. – 30. 3. 1998.). Djelo za znanstvenu reviziju prošlosti”. u: *Stećak* V/52. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 10-12.
- Išek T. 1998.b. “U povodu smrti prof. dr. Marka Šunjića (15. 2. 1927. – 30. 3. 1998.). Djelo za znanstvenu reviziju prošlosti”. u: *Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost* 6. Sarajevo: Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost. 201-206.
- Jalimam S. 1981. “Marko Šunjić, Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka, Svjetlost, Sarajevo 1980, 383, lat”. u: *Glasnik arhiva i*

Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 20-21. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine. 264-267.

- Kapidžija E. 2010. "Biografija akademika Marka Šunjića". u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet. 13-16.
- Kurtović E. 1999. "Bibliografija radova prof. dr. Marka Šunjića". u: *Prilozi* 28. Sarajevo: Institut za istoriju. 297-301.
- Kurtović E. 2010. "Bibliografija akademika Marka Šunjića". u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet. 25-33.
- Lovrenović D. 1980. "Značajan priručnik (Istorijska hrestomatija Marka Šunjića)". u: *Odjek – revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, 33/12, Sarajevo: Odjek. 27.
- Lovrenović D. 1997. "M. Šunjić, Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. stoljeću), Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1996". u: *Bosna franciscana* V/8. Sarajevo: Franjevačka teologija. 308-313.
- Lovrenović D. 1999. "Prof. dr. Marko Šunjić (1927-1998) (In memoriam)". *Prilozi* 28, Sarajevo: Institut za istoriju. 313-314.
- Lovrenović D. 2000. "Prof. dr. Marko Šunjić (1927-1998) (In memoriam)". *Radovi filozofskog fakulteta* 12, Sarajevo: Filozofski fakultet. 441-442.
- Lovrenović D. 2003. "O knjizi i njezinu autoru", u: *Narodi i države ranog srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabić. 569-571.
- *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2*. 1986. Istraživanja iz oblasti historije (Sarajevo, 3. jula 1986). Stenografske bilješke. Naučne komunikacije VI. Odbor za istorijske nauke. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 1-51.
- Rabić N. 2010. "Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998). ur. Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2010, 366 str.". u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 39, Sarajevo: Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 243-247.
- Raukar T. 1968-1969. "O nekim problemima hrvatske povijesti u XV. st. (U povodu knjige M. Šunjića, Dalmacija u XV st., Sarajevo 1967.)".

u: *Historijski zbornik* 21-22, Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 529-548.

- Redžić E. 1998. "Marko Šunjić (in memoriam)". *Dijalog* 4. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, Sarajevo publishing. 215-220.
- Ress I. 2010. "Lajos Thallóczy's Begegnung mit der Geschichte von Bosnien-Herzegowina". u: *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die Moderne Geschichtswissenschaft*. Sarajevo-Budapest: Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina, Ungarische Akademie der Wissenschaften: Institut für Geschichte. Sonderpublikation. Band CXXXIV. Klasse für Geisteswissenschaften. Band 40. 53-80.
- Seferović R. 2005. "Marko Šunjić, Narodi i države ranog srednjeg vijeka, Sarajevo: Rabić, 2003, 606 str. + XXII." u: *Anali* 43. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. 297-299.
- Spremić M. 1981. "Marko Šunjić, Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka, Svjetlost, Sarajevo 1980, 383, lat". *Istorijski glasnik* 1-2. Beograd: Istorijsko društvo Srbije. 162-163.
- Škegro A. 1998.a. "Dr. Marko Šunjić (15. 2. 1927. – 31. 3. 1998.)". u: *Bosna franciscana* VI/9. Sarajevo: Franjevačka teologija. 250-253.
- Škegro A. 1998.b. "U spomen prof. dr. Marku Šunjiću (Rodoč kod Mostara, 15. 2. 1927. – Sarajevo, 31. 3. 1998) (s izabranom bibliografijom)". u: *Časopis za suvremenu povijest* 30/1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 218-220.
- Šunjić M. 1961.a. "Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sek-ti". u: *Godišnjak* 11 (1960). Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 265-268.
- Šunjić M. 1998.a. "Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sek-ti". u: *Hrvatska misao* 9. Sarajevo: Ogranak Matice hrvatske. 155-158.
- Šunjić M. 1961.b. "Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463". u: *Historijski zbornik* 14. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 119-145.
- Šunjić M. 1963. "Stipendiarii Veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mle-

tački plaćenici u XV. vijeku”. u: *Godišnjak* 13 (1962). Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 251-288.

- Šunjić M. 1964. “Političke prilike u mletačkoj Dalmaciji XV. stoljeća”. u: *Radovi* 2, Sarajevo: Filozofski fakultet. 281-308.
- Šunjić M. 1966.a. “Pomjeranje mletačkih granica u Dalmaciji i odnosi sa susjedima tokom XV. stoljeća”. u: *Godišnjak* 15 (1964). Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 47-62.
- Šunjić M. 1966.b. “Kada je Mletačka posada ušla u hercegovu tvrđavu Visući?” u: *Godišnjak* 15 (1964). Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 197-199.
- Šunjić M. 1967.a. *Dalmacija u XV stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šunjić M. 1967.b. “Gusarstvo kao oblik otpora mletačkoj vlasti u sjevernom Jadranu i njegovi nosioci od 1420. do 1430. godine”. u: *Godišnjak* 16 (1965), Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 9-17.
- Šunjić M. 1967.c. “Mletačka zavjera protiv hrvatskog bana Pavla Tara”. u: *Godišnjak* 16 (1965). Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 283-285.
- Šunjić M. 1971. “O dalmatinskom kleru s kraja srednjega vijeka”. u: *Radovi* 6 (1970-1971). Sarajevo: Filozofski fakultet. 431-443.
- Šunjić M. 1976. “O migraciji ‘de partibus Sclavonie’ u Markama do polovine XV. stoljeća (Ancona)”. u: *Radovi* 8 (1974-1975). Sarajevo: Filozofski fakultet. 487-500.
- Šunjić M. 1978. “Immigrazioni di Slavi nel territorio di Ancona nel corso del secolo XV.” u: *Italjug* VIII/3, Roma. 7-16.
- Šunjić M. 1979. “Pismo Marka Šunjića”. u: *Odjek – revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, 32/3. Sarajevo: Odjek. 3.
- Šunjić M. 1980. *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*. Sarajevo: IGKRO Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike.
- Šunjić M. 1983.a. “Vlatko Kosača u Poljicima 1487. godine”. u: *Godišnjak* 34, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 145-147.
- Šunjić M. 1983.b. “Simon Bolivar, ili heroj čija slava raste stoljećima (1783-1983)”. u: *Radio Sarajevo Treći program* XII/43, Sarajevo. 153-156.

- Šunjić M. 1983.c. "Simon Bolivar, ili heroj čija slava raste stoljećima (1783-1983)". u: *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 73/10. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevo. 997-1002).
- Šunjić M. 1984.a. "Autori čija djela služe kao izvori za istoriju prelaznog perioda i ranog srednjeg vijeka". u: *Godišnjak* 35, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 117-133.
- Šunjić M. 1984.b. "O istoriji u srednjem vijeku i istoriji srednjeg vijeka (in usum scholarum)". u: *Prilozi* (XIX) 20, Sarajevo: Institut za istoriju. 29-62.
- Šunjić M. 1985.a. "Pogled na problem opadanja i propasti Rimskog Carstva". u: *Prilozi* XX. Sarajevo: Institut za istoriju. 53-94.
- Šunjić M. 1985.b. "Pogled na problem opadanja i propasti Rimskog Carstva". u: *Radio Sarajevo Treći program* XIII/50. Sarajevo. 19-49.
- Šunjić M. 1985.c. "Venecija i posljednji bosanski kraljevi (1420-1463)". u: *Hercegovina* 4 (1984). Mostar: Muzej Hercegovine. 81-90.
- Šunjić M. 1987. "Mossolmani di Bossina". u: *Prilozi* (XXII) 23, Sarajevo: Institut za istoriju. 55-61.
- Šunjić M. 1988. "Mossolmani di Bossina". u: *Iseljenički almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo. 93-94.
- Šunjić M. 1989.a. "Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)". u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 29. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine. 139-157.
- Šunjić M. 1989.b. "Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)". u: *Iseljenički almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Matica iseljenika BiH. 135-138.)
- Šunjić M. 1993. "Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV stoljeću". u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* 1. Sarajevo: Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost. 9-42.
- Šunjić M. 1994.a. "Trgovina bosanskim robljem". u: *Napredak (kalendar za 1995)*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 346-353.
- Šunjić M. 1994.b. "Kraj srednjovjekovne bosanske države". u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: ŠVK OS BiH. 45-54.

- Šunjić M. 1998.b. “Uništenje srednjovjekovne bosanske države “. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* [II izdanje]. Sarajevo: Bosanski kulturni centar. 83-96.
- Šunjić M. 1994.c. “Osvrt na ocjene uzroka propasti srednjovjekovne bosanske države”. u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* 2. Sarajevo: Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost. 25-33.
- Šunjić M. 1994.d. “Savremeno javno mnijenje o propasti bosanskog kraljevstva”. u: *Stećak I/9*. Sarajevo: HKD Napredak.
- Šunjić M. 1995. “Venezia e gli ultimi re della Bosnia (1420.-1463.)”. u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* 3. Sarajevo. Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost. 45-54.
- Šunjić M. 1996.a. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*. Sarajevo: HKD Napredak.
- Šunjić M. 1996.b. “Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)”, - I. dio. u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* 4, Sarajevo: Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost. 37-74.
- Šunjić M. 1997.a. “Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)”, - II. dio. u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* 5. Sarajevo. 37-64.
- Šunjić M. 1997.b. “Mediterransko usmjerenje kretanja ljudi i roba iz srednjovjekovne Bosne”. u: *Hrvatska misao* 3-4. Sarajevo: Ogranak Matice hrvatske. 155-159.
- Šunjić M. 2002. “Ekonomске veze Jajca i Splita u XV. stoljeću”. Jajce 1396.-1996. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca (Jajce, 5-7. 12. 1996. godine). Jajce: Društvo za zaštitu kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti Jajca, Općina Jajce. 53-60.
- Šunjić M. 2003. *Narodi i države ranog srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabić.
- Тошић Ђ. 2008. “Средњовјековна Босна у научном дјелу професора Марка Шуњића”, *Сто двадесет пет година високог образовања у Босни и Херцеговини*. Филозофске и природно-математичке науке, Зборник радова са научног скупа (Пале, 19-

20. мај 2007). Посебна издања – Научни скупови. Књ. 2. том 2. Пале: Филозофски факултет. 117-123.
- Тошић Ђ. 2010. “Средњовјековна Босна у научном дјелу професора Марка Шуњића”. *Spmenica akadematka Marka Šunjića (1927-1998)*. Сарајево: Филозофски факултет. 17-23.
 - Воје I. 1970. “Marko Šunjić, Далмација у XV. stoljeću, Svjetlost, Сарајево, 1967, 304 str.” u: *Zgodovinski časopis XXIV/3-4*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društva Slovenije. 303-307.

Summary

THE SCIENTIFIC WORK OF MARKO ŠUNJIĆ – ON THE OCCASION OF THE 15TH ANNIVERSARY OF HIS DEATH

Marko Šunjić belongs to a line of the most important individuals who studied the history of Bosnia in the Middle Ages. He conducted archival research in Venice and the archives of Dalmatian towns thereby becoming one of the best experts in the sources they keep. Apart from being a historian, he also performed other responsible political functions in the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina and he was the ambassador of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia in Venezuela. He was born in Rodoč near Mostar, on the 15th of February 1927. He graduated history at the Sarajevo Faculty of Philosophy in 1955, which was followed by a successful university career. In 1964 he defended his doctoral thesis *The establishment and organization of Venetian rule in Dalmatia in the 15th century*. He also authored two books and a great number of articles about the history of medieval Bosnia and Dalmatia in the 14th and 15th century, and their relations with Venice. The focus of his attention was economical history which developed on the relation of Dalmatian harbour towns and Bosnia. A significant field of his research was the European early Middle Ages. To it he devoted a voluminous book *The Peoples and States of the Early Middle Ages*, as well as several smaller studies. Marko Šunjić is also known for the edited book *Chrestomathy of Sources for the General History of the Middle Ages*, which con-

tains translated essential texts of medieval authors. He also edited an unpublished collection of sources for the history of medieval Bosnia. He was a member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, and he performed the duty of the director of the Centre for Balcanological Studies. He died in Sarajevo on the 30th of March 1998.

Key words: Marko Šunjić, Middle Ages, biography, bibliography, historiography, scientific work, Bosnia, Venice, Dalmatia

UPUTE AUTORIMA PRILOGA

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne naučne radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

OPREMA RUKOPISA

Uz radove potrebno je poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- summary and key words
- bilješke u tekstu rukopisa
- popis izvora i literature.

Radovi moraju biti napisani na računaru u programu MS Word te snimljeni u formatu MS Word dokumenta (.doc ili .docx), koristeći font Times New Roman, veličinu slova 12 i prored 1,5. U bilješkama je potrebno koristiti veličinu slova 10 i prored jednostruk (single). Radove je potrebno dostaviti Redakciji časopisa na e-mail katz.vera@gmail.com ili poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu na CD-u s jednim printanim ispisom.

UPUTE ZA CITIRANJE U TEKSTU RUKOPISA

I. Navođenje knjiga i članaka

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu izdanja, broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva ili više djela istog autora za istu godinu, potrebno je jedno djelo obilježiti s "a", drugo s "b" itd.

Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi autor, a ostali se označe kao *drugi* ili *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. 55. // Brkić H. 1971. a. 55. Brkić H. 1971. b. 55. //
Brkić H. i Vilić M. 1971. 55. // Brkić H. et.al. 1971. 55.

Navođenje neobjavljenih rukopisa

Navesti prezime autora i inicijale imena. Godina i broj stranice.

Npr.: Omerčić E. 2013. 55.

II. Navođenje neobjavljenih izvora

1. Za antičku i srednjovjekovnu građu

Broj knjige. Broj poglavlja.

Npr.: CASS. Dio LV, 26.

2. Za epigrafsku građu

Naziv izdanja prema standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765.

3. Za srednjovjekovnu građu

Naziv arhiva, Serija ili Knjiga, Sveska, broj sveske, folija ili stranica, broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

4. Za osmansku građu

Naziv i mjesto arhiva, Naziv i broj dokumenta, broj stranice, datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, br. dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

5. Za savremenu građu

Naziv arhiva (kratica), ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu dokumenta (ako je arhivski fond sređen), a naziv dokumenta, broj stranice i datum (ukoliko je građa nesređena).

Npr.: ABH, Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/1946.

Npr.: ABH, Fond: CKSKBH, kut. 66, Izvještaj o stanju u partijskim organizacijama, 16, 15. 5. 1955.

III. Navođenje objavljenih izvora

1. Za publiciranu arhivsku građu

Ako postoji ime priređivača, navesti prezime i inicijale imena, godinu izdanja, broj stranice, a ako ne postoji ime priređivača, tada navesti naziv knjige, godinu izdanja i broj stranice.

Npr.: Petranović B. 1980. 55.

Npr.: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 14-16. marta 1962.* 2008. 98.

2. Za internet

Naziv i adresa stranice.

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php>

3. Za članke u štampi

Navesti prezime autora i inicijale za ime. "Naslov članka". *Naziv novina*. Mjesto izdanja: Datum. Broj stranice.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

4. Za intervju

Navesti ime osobe, datum kada je obavljen razgovor i gdje se nalazi pisani ili audio zapis.

Npr.: Razgovor s Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. (u arhivi autora).

5. Za televizijske emisije, Video i DVD zapise

Naziv emisije. Naziv televizije. Tema emisije. Datum emitiranja.

Naziv Videa ili DVD zapisa, datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20. 11. 2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27.9.1993.

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE (na kraju rukopisa)

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Naziv arhiva, sjedište arhiva (kraticu). Popis korištenih fondova (kratica).

Npr.: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

b. Objavljeni izvori

Prezime i inicijali imena priređivača. Godina izdanja. *Naziv knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Ukoliko nema priređivača građe, navesti: *Naziv knjige*. Godina izdanja. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Petranović B. i Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenta*. Beograd: IRO "Rad".

Npr.: *Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

c. Štampa

Naziv novina. Mjesto izdanja.

Npr.:

– *Oslobođenje*, Sarajevo

d. Internet

Naziv i adresa korištene stranice. (datum pristupa).

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php> (23. 5. 2008)

e. TV emisije, Video i DVD zapisi

Naziv TV emisije. Naziv televizijske kuće. "Tema emisije". Datum emitiranja.

Ako je u pitanju Video ili DVD: Naziv zapisa, mjesto pohranjenog zapisa, i datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20.11.2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27. 9. 1993. (u arhivi autora).

f. Intervjui

Ime intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua. (mjesto pohranjenog pisanog zapisa)

Npr.: Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. 7. 2011. (u arhivi autora).

LITERATURA

a. Knjige

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. *Naslov knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjacki institut, Institut za istoriju.

b. Članci u časopisima i zbornicima radova

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. "Naslov članka". *Naziv časopisa, broj ili zbornika radova*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača. Broj stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Npr.: Kamberović H. 2006. "Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini". *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. – Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 25-35.

c. Radovi objavljeni u elektroničkom obliku i mrežno dostupni

Prezime i inicijali imena autora. Godina. "Naslov članka". Internetska adresa i datum pristupa.

Npr.: Dujmović S. 2005. "Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema Sporazumu Cvetković-Maček". Dostupno na: <http://www.scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6497/2005/0354-64970502054D.pdf> (24. 7. 2013)

d. Neobjavljeni rukopisi

Prezime i inicijali imena autora. Godina. *Naslov*. (kategorija rukopisa). Sjedište: Naziv institucije gdje se rukopis nalazi.

Npr.: Omerčić E. 2013. *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996.* (rukopis magistarskog rada). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Historijska traganja

Br. 12., Sarajevo 2013.

Institut za istoriju u Sarajevu

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevod rezimea na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

UDK:

IGOR MIŠKOVIĆ, prof.

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Za štampariju:

ŠEHZIJA BULJINA

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA

Ovaj broj časopisa *Historijska traganja*, Instituta za istoriju u Sarajevu, štampam je uz finansijsku podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.